Pierre Chaunu civilizaţia Europei clasice
Volumul II
Traducere de
ADRIAN ALEXANDRU DOBRESCU şi
MIRCEA GHEORGHE
PIERRE CHAUNU
civilisation Ce l'Europe classique
©B. Arthaud, Paris 1966
Toate drepturile EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI 1989
Partea a doua
DURATA LUNGĂ ŞI CIVILIZAŢIA MATERIALĂ (continuare)
Pe copertai
VERMEER DIN DELFT Străduţă ulei pe pânză 54, 3X44 cm, 1658 – 16 Sa Rijksmuseum, Amsterdam
ISBN 973 – 33 – 0009 – 9
Capitolul IX
ECONOMIA SECTORUL SECUNDAR

Am arătat cât de important este să nu confundăm sectorul „secundar" de activitate şi oraşul. În faza activităţilor „terţiare", mai cu seamă comerciale, suprapunerea este, dimpotrivă, aproape perfectă. Rezultă, în total, un ansamblu de probleme complexe şi, în starea actuală a cunoştinţelor noastre, practic insolubile. În acest domeniu, Europa clasică se află, în mod hotărât, într-o etapă prestatistică, ar trebui să spunem antestatistică. Dacă pentru câteva sectoare-pilot există unele statistici privilegiate ale negoţului de anvergură elaborate cu greutate de istoricii economiei din ultimii cincisprezece, douăzeci de ani – acei indici de activitate care au permis, împreună cu seriile de preţuri schiţarea unei conjuncturi istorice – în ceea ce priveşte industria, cu două sau trei excepţii, nu există aproape nimic. Doar câteva date dispersate, fără speranţa de a le putea racorda vreodată prin integrarea în serii semnificative. Prudenţa oare ne sfătuieşte să le trecem sub tăcere sau să le legăm de ceea ce cunoaştem? Elementele cunoscute nu ne lipsesc şi locul lor în acest bilanţ trunchiat este

evaluat cu o deosebită rigoare. A proceda astfel ar însemna totuşi să ne lipsim de un important sector de înţelegere. Vom recurge deci la ipoteză şi vom înainta în direcţia posibilului.

Iată mai întâi câteva reguli suficient de generale pentru a fi, practic, de necombătut. În ordinea lucrurilor şi a procedeelor pentru ceea ce procură astăzi industria exista o piaţă foarte săracă oricare ar fi fost progresele realizate în ordinea acumulării.

Seriile de inventare de care dispunem de pe urma deceselor excerptate dintr-un interval de două secole, de la jumătatea secolului al XVI-lea până la jumătatea celui de al XVIII-lea dezvăluie de-a lungul Europei privilegiate, în Anglia, Ţările-de-Jos, Franţa, Italia de nord, axa renană o acumulare de mobile, veselă, obiecte, un confort sporit al locuinţei graţie saltului tehnic în construirea căminelor, datorită producţiei ieftine de sticlă netedă, albă şi nevopsită pentru geamuri. Mijlocul secolului al XVIII-lea poate fi opus, global, începutului celui de al XVII-lea. Unitatea de ansamblu se păstrează. Sub raport cantitativ şi chiar în privinţa mijloacelor disponibile, prima jumătate a secolului al XVIII-lea nu este încă, să forţăm termenii, decât un Ev Mediu îmbunătăţit. Dacă ar exista îndoială în această privinţă, începutul seriilor statistice industriale ale mutaţiei de creştere ne-ar dovedi-o. Întreaga cantitate de fier produsă de la începutul epocii fierului până la jumătatea secolului al XVIII-lea, s-a amuzat cineva să calculeze, nu depăşeşte producţia unuia dintre cele patru mari concerne siderurgice americane într-unul din anii deceniului ’51-60 al secolului al XX-lea. În 1815, producţia de huilă în lume atinge 30.000.000 de tone dintre care 16.000.000 în Anglia, în prezent, ne aflăm la nivelul de 5 miliarde de tone echivalent cărbune. Cât despre cărţile apărute după inventarea tiparului întreaga activitate de presă în a doua jumătate a secolului al XV-lea nu echivalează în hârtie «panta un număr de Crăciun al unui mare ziar new-yorkez. Se produce o creştere de 20 de ori în secolul al XVI-lea, de 5 sau de 6 ori în secolul al XVII-lea, precum şi în secolul al XVIII-lea. Hârtia tipărită în lume din 1460 până în 1800 nu reprezintă echivalentul în întregime al hârtiei consumate într-un an de cinci dintre cele mai mari ziare din oraşul New York. Am putea umple cu uşurinţă o carte cu asemenea banalităţi.

Sectorul industrial

Din 1750 până în zilele noastre dezvoltarea în sectorul industrial a fost infinit mai rapidă decât în sectorul primar. Faptul se subînţelege. A existat în Europa o îmbunătăţire foarte evidentă a alimentaţiei. Mai mult în calitate decât în cantitate, în general, creşterea producţiei agricole în Europa, din 1760 până în 1960, este dată de coeficientul de sporire a numărului de oameni înmulţit cu doi. Pentru dezvoltarea industriei, coeficientul de sporire demografica ar trebui înmulţit, în funcţie de sectoare, cu 50, 100, 1.000… Această creştere de după 1770 – 1780 – după acel take off al economiei engleze – riscă să mascheze dezvoltarea certă a sectorului industrial în perioada Europei clasice, între 1620 şi 1760, dacă ar fi posibil să calculăm un indice de producţie industrială – este absolut exclusă această posibilitate, cel mult se poate spera la o creştere substanţială şi în precizie a evaluărilor – s-ar ajunge, fără îndoială, ţinând seama pentru perioada Europei clasice de înmulţirea cu 1, 5 a populaţiei, la o înmulţire cu 3 a producţiei globale şi cu 2 a producţiei unitare. Aşadar, o dublare în 150 de ani. În acelaşi timp, creşterea producţiei agricole nu pare să fi depăşit cu mult creşterea populaţiei.

Această constatare şi anume existenţa unor evaluări nesigure dar, totodată şi a unei linii incontestabile de evoluţie, presupune un ansamblu deloc neglijabil de ameliorări tehnice. Să ne înclinăm în faţa celor care s-au ocupat de istoria tehnicilor, în faţa direcţiei animate în Franţa de Maurice Daumas şi Bertrand Gille şi precedată în Anglia de echipa de la Cambridge. Istoria acestor micro-ameliorări dinaintea avântului din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost de curând foarte bine făcută şi e suficient să ne raportăm la ea. În ce ne priveşte rămân valabile numai două căi: să desprindem o linie de evoluţie şi să riscăm o legătură în ordinea economică.

După perioada prodigios de fecundă care duce din 1400 până în 1550 (poate că îmbunătăţirea bruscă a surselor de informare este amăgitoare), perioada fecundă a unei Renaşteri înţeleasă, în linii mari, după modelul italian, care reaminteşte primăvara tehnică a Europei din timpul revoluţiei din secolul al XII-lea, din 1070 – 10<JO până în 1250, urmează un îndelungat secol al XVII-lea – dar un secol al XVII-lea

care, paradoxal, începe în secolul al XVI-lea, ţinând din 1550 până în 1700 – riscă să ne apară întrucâtva tern. Într-adevăr, în acest domeniu ca şi în toate celelalte, cu excepţia celui al gândirii pure şi al gândirii ştiinţifice în care, împreună cu secolul al VI-lea î.e.n., reprezintă perioada cea mai fertilă din istoria umanităţii, secolul al XVII-lea asimilează, consolidează, conchide, răspunde, cucereşte, am fi ispitiţi să spunem, realizează, în secolul al XVII-lea, invenţia tehnică a Renaşterii trece de la cartoanele câtorva ingineri-poeţi, de la performanţa realizată pentru plăcerea principelui la domeniul realităţii practice, efective, concrete, eficace, în măsura în care răspândirea tehnicii şi preluarea ştafetei inovaţiei se face dinspre nordul Italiei, beneficiar al invenţiilor tehnice fundamentale din secolul al XV-lea german, în direcţia Olandei, secolul al XVII-lea realizează pătrunderea tehnicilor în sfera economicului. Evident, toată această pătrundere lasă puţine urme sau, mai exact spus, ea nu aparţine domeniului istoriei cantitative. Şansa istoriei tehnicilor este, tocmai de a îi o istorie a calitativului. Or problemele de răspândire care sunt esenţiale în secolul al XVII-lea şi care ne preocupă fac parte din domeniul unei istorii economice cantitative, irealizabilă, în esenţă, în secolul al XVII-lea. Iată probabil de ce în mod obişnuit, trecem, fără să o observăm clar, pe lângă marea înnoire a tehnicii din secolul al XVII-lea: pentru că ştiinţa şi gândirea pură, matematica şi ontologia eclipsează – şi este drept să fie astfel – modestele progrese ale celui mai mare secol în privinţa măreţiei şi a esenţialului, pentru că secolul al XVIII-lea străluceşte şi el de toate făgăduinţele, înainte de a se confunda în întregime, de pe la 1770. cu revoluţia tehnică, singura revoluţie din secolul al XVIII-lea, engleză, nu cu agitaţia oamenilor mărunţi care, de la Bastilia până la grădinile de la Tuileries, apoi de la Valmy până la Austerlitz, Bailén şi Moscova se străduiesc, şi cu succes, să prăvălească Franţa şi Europa continentală de pe linia de creastă a evoluţiei.

Un exemplu: sticla. Aparent, pe plan tehnic, esenţialul este achiziţionat între 1450 şi 1550. Bertrand Gille a demonstrat bine acest lucru. Soda înlocuieşte treptat potasa. Se obţine deci o sticlă fuzibilă, „uşor de prelucrat, uniformă, albă şi există posibilitatea, precizează

Bertrand Gille, să fie făcută şi mai plată şi mai pură".

Un nou tip de sticlă apare în a doua jumătate a secolului al XV-lea: sticla de Veneţia, o sticlă cristalină, silico-alcalină (silicat de potasă şi oxid de calciu care, mult mai târziu, va fi înlocuit de un silicat de potasă şi plumb). Progresul hotărâtor a fost realizat la Veneţia graţie superiorităţii materiei prime importate din Orient, „sode din Egipt şi Siria, produse prin arderea unei ierbi speciale (kali) şi nisipul din Ticino". Se realizează de asemenea progrese în secolul al XVI-lea în fabricarea foilor de sticlă: „Se obţin lame de sticlă mai mari, lungi de 0,60 până la 0,70 m, tăiate de acum încolo cu diamantul. Trebuie oare să evocăm cucerirea Europei de către tehnicile veneţiene ale sticlei? Sau, dincolo de mult prea bunele cărţi, ca un pretext, din nou figura luiColber t? Da, dar şi întemeierea de către Abraham Thevart în 1688 a atelierului care va fi transportat în curând în apropiere de nisipul pur şi de lemnul din pădurea Saint-Gobain, şi generalizarea ţevii sticlarului (ea face posibilă îmbutelierea pe scară largă a şampaniei), de asemenea şi cucerirea de către ferestrele cu geamuri nu numai a palatelor şi a caselor bogătaşilor ci şi a locuinţelor modeste. şi, în sfârşit, trecerea de la cilindrul de sticlă, făcut cu ţeava, la placa de sticlă care permite obţinerea cu precizie a unor ochiuri de geam relativ omogene şi ieftine – toate acestea sunt şi ele din secolul al XVII-lea.

De la tehnica aproape pură a inginerilor Renaşterii, am trecut, în secolul al XVII-lea, la tehnica economică. Secolul al XVII-lea stabileşte astfel o nouă legătură: legătura ştiinţă-tehnică. Dar în alt sens decât cel dat de noi acestei legături care provine din ultima parte a secolului al XIX-lea. Nu tehnica este aceea care se sprijină pe ştiinţă, progresul ştiinţelor determinând progresul tehnicilor, ci ştiinţa are în slujba sa tehnica. Fără progresul în tehnica sticlei n-ar fi existat luneta astronomică, fără capacitatea de a confecţiona lentile şi de a stăpâni mecanica de precizie, n-ar fi existat microscopul. Conectat la explozia fabuloasă a cunoştinţelor despre cosmos care domină, vom vedea, întreaga mişcare a gândirii clasice, omul, între cele două inf i nituri ale spaţiului geo-metrizat, între stea şi furnică pe de o parte, şi „tăcerea eternă a întinderilor nesfârşite" pe de alta, este, la început, o gândire lipsită total de mijloace dar o. gândire care în curând verifică şi apoi îşi

desfăşoară temerar intuiţia pentru că bâjbâielile meşterilor sticlari i-au oferit lentila, prisma şi gama largă a utilizărilor lor. Lunete, microscoape… iată fructele unei tatonări şi ale

11

unei tehnici pur empirice. Peste puţină vreme, nevoile de lunete, telescoape, microscoape vor determina progresele unei ramuri total desprinse de vechea industrie a sticlei, industria instrumentelor optice.

Câteva jaloane. Luneta astronomică* s-a născut în primii ani ai secolului al XVII-lea. Folosirea lentilelor pentru a vedea distinct obiectele îndepărtate a apărut aproape simultan în Olanda şi în Italia. Localizarea are semnificaţia ei.

„Primele instrumente, scrie Maurice Dau-mas, au fost construite începând din 1608 de câţiva oameni iscusiţi, meşteri de ochelari, de oglinzi sau mecanici care n-au fost decât realizatori ocazionali: unii învăţaţi, profesori, sau pensionari, călugări dintre care un mare număr se ocupau de ştiinţe, amatori sprijiniţi la nevoie de un meşter au tăiat şi au montat lentilele lor. Aceste instrumente au fost mult timp foarte rare deoarece nu era uşor să-ţi însuşeşti o tehnică ale cărei secrete erau păstrate cu gelozie: în plus, constructorii întâmpinau cele mai mari dificultăţi în procurarea sticlei brute, potrivite unei asemenea întrebuinţări, în consecinţă, încă de la început, cele mai bune lunete şi în numărul cel mai mare au fost fabricate în Italia". Italia mai întâi datorită Veneţiei; cu începere din 1640 – 1650 vine în frunte Olanda. Nu se poate ilustra mai clar dubla legătură ştiinţă-tehnică, tehnică-economie.

Microscopul* apare între 1612 şi 1618 şi provocarea pe care o lansează, încă din capul locului, industriei sticlei este mult mai severă decât cea venită din partea lunetei astronomice „… măririle de ordinul 100 – 200 de oricare se puteau, fără îndoială, obţine cu primele microscoape erau deja suficiente pentru ca unele lentile de calitate mediocră să nu dea decât imagini confuze. Fenomenul de aberaţie cromatică era mult mai stânjenitor decât în observaţiile astronomice şi absenţa diafragmei nu

12

Îngăduia diminuarea aberaţiei de sfericitate…". De aici provine neîncrederea multor savanţi din prima jumătate a secolului al XVII-lea, în spiritul scolasticilor care contestau lupa cunoscută în timpul lor sub pretextul, din punct de vedere tehnic pe atunci de înţeles, „ca natura trebuie să fie observată fără mijlocire sub ameninţarea, altminteri, de a nu primi din partea ei decât o imagine deformată şi înşelătoare". Va fi nevoie de truda sticlarilor, de îmbunătăţirea materialului şi de progresele fulminante ale astronomiei cu luneta pentru ridicarea obiecţiei.

Luneta şi microscopul sunt realizate prin bâjbâieli. Dar ce să spunem încă de pe acum despre telescop*? în privinţa lui, pentru prima dată tehnica este sprijinită şi determinată de ştiinţă. Expus de Cavalieri, Mersenne*, Zucehij principiul său a fost descoperit la puţină vreme după invenţia lunetelor, realizate, acestea, prin tatonare. Teoria a fost precizată de James Gregory în 1663. În curând se va trece la executare. Două oglinzi convexe, cea mică în centrul celei mari, imaginea observată cu ajutorul unei oglinzi convexe al cărei tub străbătea oglinda mare în centru. Reeves încearcă, fără succes, să realizeze aparatul. Newton îl prezintă pe al său la Royal Society în februarie 1672. Câte progrese mărunte ar trebui să mai evocăm! O sută de pagini nu ar fi suficiente. Un ultim exemplu, împrumutat din sectorul cel mai umil, acela al cărăuşilor. La începutul secolului al XVII-lea în Olanda apar primele arcuri şi generalizarea bandajelor fretate la cald datează, cel mai sigur, de la jumătatea secolului al XVI-lea. La începutul secolului al X VIIea multe plăci sunt încă bătute în cuie. Capete de cui uzate rapid, jante dislocate şi putrezite din pricina găuririlor numeroase – sunt necesare o sută de micro-îmbunătăţirî. Căruţa şi operaţiunea de pavare a drumurilor reprezintă condiţii ale mutaţiei în dezvoltarea economică din secolul al XVIII-lea.

13

Totul este realizat pe deplin în secolul al XVII-lea. În acest secol se situează data naşterii secrete a epocii noastre. Progresul tehnic, oricât l-ar trece sub tăcere manualele, este mare. De ce oare transpare atât de puţin din el? Secolul al XVII-lea este lipsit de mijloacele care abundă în secolul al XIX-lea şi se înmulţesc în a doua jumătate a

secolului al XVIII-lea, şi structurile economice tradiţionale sunt încă neîntrerupt viabile. Este vorba despre o structură meşteşugărească în care capitalismul nu reuşeşte să se infiltreze. El este stăpânul comerţului de anvergură. Ascensiunea în domeniul industriei va pretinde încă mai mult de un secol.

Industria textila

Există în secolul al XVII-lea o întâietate a industriei textile* şi anume a unei industrii textile retrograde. Deoarece întâietatea industriei textile va rezista mai mult de un secol în faţa revoluţiei industriale, atât timp cât industria textilă nu se clinteşte, nu se poate produce nimic decisiv. Or, în mod sigur, în secolul al XVII-lea industria textilă nu se clinteşte. Dovezile abundă, dacă urmăm pas cu pas ritmul monoton al micro-invenţiilor, monoton pentru că, spre deosebire de Anglia anilor 1740 – 1760, nimic nu răzbate la suprafaţă şi pentru că nu ştim niciodată până unde merge experienţa dobândită.

Mai bine decât oricare alt sector al industriei vechi, industria textilă ne îngăduie să înţelegem structura fundamentală a acestei industrii din secolul al XVII-lea, datând din cel mai profund Ev Mediu, fracţionarea absolută a spaţiului economic. Din acest fapt rezultă o tendinţă de a juxtapune cele mai diferite niveluri tehnice şi, în consecinţă, un mecanism de blocare a mutaţiei. Secolul al XVII-lea aduce unele transformări, secolul al XVItI-lea

pe lângă transformări iniţiază un proces de demaraj, aceasta este diferenţa.

Sectorul cel mai greu al industriei vechi este dispersat. Evident, predomină lâna în pofida unei „anumite renaşteri a bumbacului". În comparaţie cu secolul al XVI-lea, industria textilă din secolul al XVII-lea, care a fost martorul baterii în retragere a Toscanei şi a Flandrei şi al ascensiunii grupului din Sego-via către Rouen, Mâine şi Anglia, este, dacă e cu putinţă, mai puţin concentrat decât era cu 150 de ani mai înainte când Italia şi Flandra dominau net piaţa calităţii. Vrem totuşi exemplul unui vechi centru bine adunat în preajma unui orăşel nesănătos, îngrămădit în jurul bisericii sale, în apa noroioasă a mlaştinilor sale? Iată, din nou, Beauvais, punctul extrem sudic al

nebuloasei industrii textile flamande picar de. „În 1624, în oraş băteau cel puţin 411 războaie de ţesut postav şi cel puţin 309 războaie de ţesut serjuri”. Din 1624 până în 1750, Beauvais şi atâtea altele dintre aceste centre arhaice regresează lent.

Alaunul* din Roma care furnizează, neîndoielnic, cel mai valabil dintre toţi indicii de activitate industrială afirmă stagnarea seculară a primei dintre toate industriile. Toate elementele rămânând egale, acest coroziv prin excelenţă controlează ansamblul sectorului textil mai bine decât controlează mercurul producţia metalelor preţioase. Şansa alaunului ca şi cea a mercurului constă în extrema concentrare a unei producţii. Alaunul produs în cadrul unei mari întreprinderi, deci bine evaluat, intrat de timpuriu în statistică deţine superioritatea asupra sectorului celui mai fluid, celui mai dispersat şi, deci, celui mai inaccesibil al industriei vechi.

Ce regulă generală, producţia romană, admirabil măsurată graţie unei circumstanţe statistice favorabile, valorificate de către Jean Delumeau a reprezentat două treimi din producţia mediteraneană şi 35 – 40% din produc

1 S

ţi-a globală a Europei pe trei secole. O dificultate apare totuşi: partea relativă a Romei coboară sensibil în secolul al XVII-lea şi radical în secolul al XVIII-lea într-o proporţie dificil de apreciat în raport cu producţiile din nord (Yorkshire mai ales), aflate în creştere.

Alaunul din Roma ne informează incidental asupra mărimii celei mai mari întreprinderi miniere din secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi de la începutul, totuşi, al secolului al XVIII-lea. În momentul de vârf al capacităţii să le, Tolfa, către 1550 – 1560, întrebuinţa aproape 800 de muncitori şi, după toate probabilităţile, 500 până la 600 în secolul al XVII-lea. În cursul celor 285 de ani de exploatare pentru care suntem informaţi, din 1462 până în 1796, 500 până la 600 de oameni în medie au extras 17.000.000 tone de minereu, adică echivalentul a 3.500.000 tone de sare pură de alaun. Exportul lor pe mare a umplut timp de trei secole încărcăturile a peste 10.000 de nave. Să le comparăm cu cele 18.000 de călătorii ale navelor, în medie de trei ori mai mari, aparţinând companiei Carreras de Indias din 1504 până în 1650:

mărimi record ale epocii moderne renăscânde, baroce sau clasice, enorme şi derizorii totodată.

O altă comparaţie, cu siguranţă mai valabilă pentru că se situează în interiorul unui ordin omogen de referinţă este cea între comerţ şi industrie: totalitatea beneficiilor întreprinderii din Tolfa în secolul al XVI-lea, în momentul celei mai mari prosperităţi, potrivit calculelor lui Jean Delumeau, furnizează o mărime apropiată de capitalul iniţial de 6 300.000 florini ai Companiei olandeze a Indiilor Orientale. Cea mai mare întreprindere minieră a Europei rămâne mult în urma marilor întreprinderi de comerţ colonial.

Cifrele lui Jean Delumeau ne îngăduie şi sădeducem ritmul producţiei textile, cu prudenţă, sector cu sector. După un sfârşit de secol al XV-lea stagnant, în secolul al XVI-lea

16

este confirmată o creştere frumoasă şi rapidă. Iată o corelare preţioasă cu tot ce ştim şi o fericită coincidenţă cu schema calitativă a istoriei tehnicilor. Plecată de la 26 130 cântare, media anuală a anilor 1501 – 1513, producţia culminează între 1553 şi 1565; media anuală a exporturilor atinge atunci 37 723 cântare. Este un nivel ridicat al unei mari stabilităţi timp de o jumătate de secol, între 1565 şi 1614. Momentul de ruptură se situează după marea criză italiană şi mediteraneană din 1619 – 1622. După o uşoară revenire din 1630 până în 1650, Tolfa se prăbuşeşte încet de-a lungul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea.

Pe scurt, dacă alăturăm datele sigure despre Tolfa şi ceea ce putem cunoaşte, de o manieră fragmentară, despre alte sectoare în general prospere ale producţiei de alaun, con – statăm că după creşterea rapidă a producţiei textile în prima jumătate a secolului al XVI-lea, există o creştere susţinută, dar încetinita, în a doua jumătate a secolului, cu mari inegalităţi de la un secol la altul. Aceste inegalităţi sârrf interesante pentru că ele par să anunţe inegalităţile din secolul al XVII-lea. În sectorul nord-vest atlantic se produce o stagnare în producţia textilă a Franţei şi a Ţărilor-de-Joş în folosul Angliei şi Provinciilor-unite. O încetinire se consemnează în lumea mediteraneană. O plafonare a producţiei în secolul al XVII-lea.

Revenirea, destul de târzie, fără îndoială, datează din secolul al XVIII-lea. În plus, în secolul al XVII-lea se precizează un nou peisaj industrial: prăbuşirea sectorului mediteranean, Italia şi Spania, prăbuşirea Ţări-lor-de-Jos, dificultăţi franceze, producţia crescută şi susţinută în Provinciile Unite şi în Anglia.

Metalurgia

Iată, schiţată în mare, o geografie a principal ului sector industrial, al Europei clasice, în

17

privinţa metalurgiei*, din linia a doua, aflată foarte mult în urmă sub raportul valorilor create, sunt două diferenţe substanţiale, O mai mare concentrare, relativă dacă o comparăm cu normele actuale. Geografia metalurgiei fierului se conturează mai bine în secolul al XVII-lea decât geografia industriei textile. Producţia de fier este în general legată de lemn, deci de întinderea pădurilor, aşadar, cu destulă aproximaţie în corelaţie negativă cu densitatea habitatului, în Europa secolului al XVII-lea, există doi poli: un pol de progres tehnic, în jurul lui Liège şi al Germaniei de mijloc şi un pol de producţie masivă baltică suedez, balt, sprijinit pe zăcămintele din Ural şi. schimbându-şi mereu locul... în legătură cu întinderea pădurilor. Până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, zona baltică a fost cel mai mare producător şi, mai mult chiar, principalul exportator de fier şi anume de fier de calitate superioară. La fel în privinţa cuprului al cărui furnizor principal este Suedia.

Secolul al XVII-lea, în plus, se află, în domeniul metalurgiei, în prelungirea avântului de mari transformări tehnice. De exemplu, metodele de extracţie a minereului, care au progresat mult în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea în Germania şi Liège se răspândesc din acest sector geografic de înalt randament. Efortul acelor Berghiichlein, mici manuale de prelucrare a metalelor, nu s-a epuizat şi cu atât mai puţin beneficiul împrăştierii în lume a inginerilor germani emigranţi.

Prelucrarea metalelor se poate rezuma în două cuvinte: suflerie şi furnale mari. Secolul al XV-lea al alchimiştilor a învăţat să facă focul. De atunci, dimensiunea sufleriilor nu încetează să crească. Se discută despre punctul de plecare al foalelor hidraulice la sfârşitul secolului al

XIV-lea şi începutul celui de al XV-lea. În orice caz, tehnica difuză se îmbunătăţeşte în secolele al XVIea şi al XVII-lea, desfiinţând lent acea fracţionare a spaţiului e

18

economic pe care am întâlnit-o deja în legătură cu industria textilă. Progresele sufleriei au impus, după cum a observat judicios Bertrand Gille, mărirea sistematică a instalaţiilor de reducere a metalelor. Se trece de la cuptorul de ardere (ştiickofen), furnalul scund al forjelor catalane – care se păstrează încă în Franţa secolului al XIX-lea – la furnalul clasic, înalt (flussofen) pentru a se ajunge rapid la cuptoare de 4 – 5 metri înălţime. Furnalul înalt s-a născut; el creste în înălţime în secolul al XVII-lea. Punctele de răspândire se situează în regiunea Liège şi în Ţările-de-Jos. Răspândit în întreaga Europă în secolul al XVI-lea, ei mai trebuie să elimine regiune după regiune tehnicile vechi care, concomitent, se mai păstrează. Cu atât mai mult cu cât furnalul înalt nu prezintă doar avantaje. El presupune o mare unitate – la scara lumii moderne – de producţie, un zăcământ important de minereu şi mai ales mari rezerve de lemn. În jurul cuptorului, pădurea dispare rapid şi înainte ca el să iasă din u/, rentabilitatea sa este frânată datorită obligaţiei din ce în ce mai apăsătoare a transportului de lemn. La sfârşitul secolului al XVII-lea, dificultatea a luat în Anglia proporţiile unei catastrofe naţionale şi dimensiunile unei sfidări, în plus, furnalul înalt produce, spre deosebire de cuptoarele scunde, un fier din ce în ce mai bogat în carbon. Avantajul este evident: punctul de topire şi deci de turnare coboară. Apare un nou produs, fonta, ale cărei întrebuinţa îi sunt, la început, foarte reduse (piese pentru vetre); şi reducerea în fier ductil, aproape singurul folosit, pune probleme foarte delicate.

Secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea se vor frământa la nesfârşire în jurul problemei reducerii fontei. Nu există nicio soluţie perfectă înainte de secolul al XIX-lea, înainte de puddiage, şi mai ales înainte de apariţia convertizorului Bessemer. O ultimă dificultate, fonta susceptibilă să fie redusă, practic, sân

19

gura utilizabilă, presupune eliminarea unei părţi din minereul

folosit până atunci, minereurile fosforice atât de răspândite în Europa continentală, în special în nord-vest. Puritatea şi bogăţia minereurilor, unite cu întinderea pădurilor explică ascensiunea siderurgiei baltice, şi în primul rând suedeze, în secolul al XVII-lea.

Într-un cuvânt, metalurgia este, în secolul al XVII-lea, în plină gestaţie tehnică. Ea face dovada unei plasticităţi relativ mari, se izbeşte de o serie de gâtuiri tehnice şi de obstacole naturale. Principalul rezultă din distorsiunea consum/producţie. Zonele de cel mai înalt consum – Anglia, Olanda, Franţa – sunt cele mai populate, deci acelea pe care insuficienţa lemnului le sufocă cel mai cumplit. Fierul călătoreşte mult străbătând Sund-ul unde taxa de acostare ne îngăduie să-i evaluăm, parţial, deplasarea. Cu timpul, această situaţie devine intolerabilă.

Către marea mutaţie

Totuşi nu din partea metalurgiei va surveni mutaţia fundamentală. Oricare ar fi primul sector în mişcare la începutul secolului al XVIII-lea, este prea devreme pentru ca el să determine transformarea celorlalte. Deocamdată, îi lipseşte ponderea.

Se cunoaşte istoria clasică a primei mari inovaţii tehnice, vestitoare a mutaţiei fundamentale, fonta obţinută cu ajutorul cocsuku. Într-o Anglie de două ori frânată, de lipsa oamenilor (5.500.000 la începutul secolului al XVIII-lea) şi de lipsa lemnului, între 1700 şi 1720, siderurgia regresează. În 1720, 60 de furnale înalte produc anual 17.000 de tone de fontă. Furnalele înalte sunt înfometate de păduri, de unde rezultă împrăştierea lor şi stagnarea. Acesta este cazul marii regiuni tradiţionale Forest of Dean, producătoare din epoca

20

romană şi aproape complet pustie între 1720 – 1730. La începutul secolului al XVIII-lea, Anglia evoluează spre o soluţie de importare a unor produse semifinite. Industriile prelucrătoare din Birmingham şi Sheffield, obligate să importe fier suedez sau rusesc, nu mai pot fi aprovizionate la preţuri scăzute. Este o gravă dificultate într-o ţară în care mâna de lucru începe să fie ceva mai scumpă decât pe continent.

De aici provine ideea de a se recurge la huilă.

Folosirea huiler pentru încălzirea locuinţelor datează, în regiunea Charleroi, din seco-mi al III-lea e.n. Tot acolo, în satul Marchiennes, s-a recurs pentru prima dată la huilă pentru a încălzi o forjă. Anglia, cu bazinele sale din estuar, este plasată remarcabil, în jurul lui 1700, cărbunele englez îşi face apariţia aproape pretutindeni pe fâşia de coastă până în lumea mediteraneană, ca lest sau fraht la întoarcere, pentru utilizări marginale. Anglia, desigur, urmărise foarte de timpuriu, la începutul secolului al XVII-lea, primele experienţe ale celor din Liège în folosirea cărbunelui de pământ pentru locuinţă. Dar de aici până la a folosi huila pentru însăşi reducerea minereului, adică pentru operaţiunea cea mai costisitoare, este un pas enorm de străbătut, intermediarul necesar este cocsul, un cărbune" ars, debarasat de toate impurităţile care fac fontele obţinute cu huilă pur şi simplu inutilizabile. În Anglia sunt eliberate, din 1612, mesaje regale pentru o metodă de fabricare a cocsului. Totuşi nu se produce nimic decisiv înainte de trecerea unui lung secol de tatonare. Doi oameni, tată şi fiu, familia Darby, de quakeri, Abraham Darby tatăl (1677 – 1717) şi fiul (1711 – 1763) întemeiază o întreprindere pilot la Coalbrookdale, mult timp unică în Europa, în mod tradiţional, în 1709 se plasează cea dintâi fabricare certă a unui cocs adevărat şi omogen; în cursul anilor 1720 – 1730, Abraham Darby fiul, după ce a pus la punct primii fondanţi, reuşeşte fabricarea celor dintâi fonte cu cocs de o calitate comparabila cu cea a fontelor cu lemne. Procedeului Uarby îi va trebui o jumătate de seccl pentru a cuceri Anglia. Abia după 1860 producţia de fonta cu cocs va depăşi pretutindeni producţia de fonta cu lemn. Aproape un secol şi jumătate reprezintă durata unei prejudecăţi care ţine morţiş ca fontele noi să nu le egaleze pe cele vechi, rezervate în mod tradiţional folosinţelor alese.

Noile furnale înalte, care nu sunt limitate de insuficienţa pădurii şi de fragilitatea cărbunelui de lemn cresc. Plecate de la 4 metri, ele atinseseră (i metri la sfârşitul secolului al XVII-lea. Odată cu cocsul din Anglia iată-le meritându-şi din plin numele: 12 metri, în curând 17, 18, 20 de metri. Are loc o transformare profundă a unităţii de producţie. Procedeul Darby câştigă, într-o primă etapă, regiunea Shropshire, unde se află Coalbrookdale. De acum înainte, Birmingham, care se

aprovizionează la sursele din Shropshire nu mai depinde de fierul suedez. Către 1750 începe miracolul regiunii. Pe o suprafaţă de 250 de km^2 se află un bazin bogat unde coexistă 65 de straturi de cărbune (287 metri adâncime), minereu (cu un conţinut de SE /o. 36 – 40% aproape de Dudley, între al cincilea şi al şaselea strat de cărbune care este şi stratul principal), argilă şi celamină (adică materia primă pentru fondant). Exploatarea huilei a început la Wed-nesbury (25.000 apoi 75.000 de tone la începutul secolului al XVIII-lea), s-a extins către est, sud şi vest (Kingswindford şi Halesowen). Producţia de minereu trece de la 7.000 până la 8.000 de tone la începutul secolului al XVIII-lea la 60.000 de tone la sfârşitul secolului, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, South Staffordshire se uneşte cu Middiands, apoi cu sudul Ţării Galilor care în curând le depăşeşte. Cele două dinţii mari furnale galeze, giganţi încă de la început, cele de la Dowlais şi de la

22

Cyfarthfa, datează din 1759 – 1765 (după Maurice Lévy-Leboyer).

Toate începuturile secolului al XIX-lea se află aici… Şi totuşi această revoluţie tăcută a anilor 1720 – 1760 nu atenuează dintr-odată efectele prăbuşirii producţiei naţionale din pricina lipsei de lemn. Iată dovada că vechea economie continuă să domine chiar şi în Anglia, şi chiar şi în 1760. Producţia pare în scădere până în 1757 (1757: 10.000 de tone de fontă, 12.000 până la 15.000 de tone de fier, adică o treime din consumul total). Din 1757 până în 1806, în 49 de ani, producţia de fontă trece de la 10.000 la 260.000 de tone. O creştere de 26 de ori în mai puţin de o jumătate de secol, aceasta înseamnă revoluţia industrială. O altă dovadă că până în 1760, chiar şi în Anglia, vechea economie se menţine: Până la jumătatea secolului, industria nu duce lipsă de energie. Apa furnizează destulă, împreună cu muşchii omului şi ai animalului şi ajutorul vântului (morile mari adică morile de vânt cu acoperiş pivotant datează de la sfârşitul secolului al XV-lea). Alături de mină, deci în legătură strânsă cu metalurgia s-a născut maşina cu vapori, simbol al noii epoci. Să-l lăsăm pe Denis Papin şi inteligentele sale experienţe din 1690, de ordin mai curând speculativ decât utilitar, într-un mediu în care nu pot avea niciun ecou. Necesitatea ei se află în

mină, cu infiltraţiile sale de apă, cu pompele sale şi, de la sfârşitul secolului al XVII-lea, cu pompele sale de foc. Maşina cu vapori a lui Savary a fost brevetată în 1698. Randamentul ei este scă/ut, iar mânuirea primejdioasă. Maşina lui Newcomen (un quaker, la fel ca Darby), brevetată în 1705 nu va izgoni decât foarte lent maşina lui Savary. Preistoria maşinii cu vapori este pierdută în noapte, dan adevărata maşină cu vapori care va schimba faţa lumii este pe cale de realizare, în funcţie de necesităţile nu numai ale minelor, dar şi ale primelor mari manufacturi. James Watt, Mathew Boulton.

23

John Wilkinson – din 1769 până în 1796 maşina cu vapori s-a născut din eforturile lor combinate. Ea deschide poarta Erei Noi.

Revoluţia industrială, după cum ştie oricine, aparţine industriei textile şi, în interiorul acesteia, industriei bumbacului. La fel ca în cazul metalurgiei, revoluţia se pregăteşte în intelecte, ea parcurge primii paşi în câteva întreprinderi-pilot în mod paradoxal, ea reuşeşte chiar – François Creuzet a demonstrat foarte bine – propria sa autofinanţare imediat după bobârnacul dat de capitalul acumulat în marele comerţ colonial, datorită rigidităţii unei pieţe fărâmiţate care permite, vreme îndelungată, coexistenţa unor epoci tehnologice diferite. O industrie engleză care lucrează, către 1760, cu tehnici din secolul al XIX-lea alături de ateliere din Evul Mediu şi care vinde la preţurile din 1760 constituie o admirabilă fabrică de capitaluri. Rigiditatea unei pieţe fărâmiţate, moştenire a unui întreg trecut, şi supravieţuirea acesteia timp de o jumătate de secol vor permite demarajul, aproape fără un sprijin din afară, a saltului captivant al industriei engleze.

Atunci trăieşte John Kay, acel fiu, graţie lui Dumnezeu, lipsit de cultură clasică, al unui umil fabricant de postav din Colchester care, în 1733, în vârstă de 29 de ani inventează acea vestită suveică, numită mai târziu „suveica zburătoare”! El deschide o perioadă hotărâtoare. Avansul tehnologic al lui Kay creează o serie de gâtuiri. Firul se întrerupe. Este o provocare acceptată care… atrage altele. Unda de soc a suveicii lui Kay, într-un mediu favorabil, înseamnă focul de artificii al Noii Ere. Patru roţi mici, o coardă legată de ele şi de un levier pe care-l manevrează un ţesător – după suveică maşina de tricotat. După

ciorapi, după fire, urmează Arkwright. Prea mult fir după ce lipsise atât. Începând din 1735, preţul bumbacului creste, în 1760, Robert Kay, fiul lui John Kay, inventează războiul; în cur! r, d el va fi strămoşul războiului de ţesut Jacquard. Prima roată de tors – Jenny – inventată de Hargreaves este pusă la punct între 1763 şi 1767. Revoluţia nu este doar calitativă. Ea nu se mai limitează să mişte ideile ci este profund angajată în realitate. Maşina de filat – muie

— a lui Crompton din 1779 înseamnă încă de pe acum o Nouă Eră. Procesul este angajat. De acum înainte, nimic nu-l va face să dea înapoi.

Dar numai în Anglia. Şi totuşi, deşi iniţiativa a fost, la început, exclusiv engleză, această mare revoluţie din secolul al XVIII-lea, în ciuda compartimentărilor Vechiului Regim, adesea evocate, par iniţial să fi tulburat aproape imediat jumătatea nordică a Franţei şi Ţărilor-de-Jos, adică sectorul tehnologic privilegiat al continentului. La un interval de 5 – 10 ani Franţa, continent favorizat, prinde ritmul. Un exemplu, „Jenny, maşina de tors a lui Hargreaves este pusă la punct în 1763 – 1767, Ilolker fiul aduce un exemplar din Anglia în 1771, şi o dă spre copiat în mai multe exemplare la Rouen şi la Sens; Morgan o introduce la Douai în 1773 şi ea. se răspândeşte în sate de la Douai laNîmes …". (Maurice Lévy-Leboyer).

Până în 1790, revoluţia industrială este o afacere europeană condusă de Anglia. Revoluţia franceză care distruge capitalul, împrăştie elitele, abate spiritele de la ceea ce este esenţial, condamnând Franţa şi apoi continentul la o mediocritate durabilă, va face din ea o afacere aproape exclusiv engleză.

Producţia de indiană

Există totuşi un sector în care continentul şi Franţa se apără deosebit de bine de-a lungul W întregului secol al XVIII-lea, care aruncă un pod între prezent şi viitor, între Orient şi Europa şi care defineşte mai bine decât oricare

altă activitate, un cadru de viaţă: indianerii-le1…

La mijlocul secolului. -al. XVIII-lea, apare o industrie cu totul nouă şi în plin avânt. În 1760, există 21 de ateliere în Franţa, 7 la

Geneva, 9 la Neuchitel, 15 la Mulhouse (care nu este încă francez), şi numai unul la Manchester. Această anomalie se explică uşor. În Anglia, filatura, ţesătoria sunt, la jumătatea secolului al XVIII-lea, încă de pe acum etape logice pentru producţia textilă ieftină. „Dar pe continent, în pofida anumitor similitudini, stambele sunt un lux; folosirea lor a început prin indiană, articol costisitor, imprimat la planşă şi pictat cu pensula şi a cărei modă a avut un mare succes în secolul al XVIII-lea, înlocuind, în gustul publicului rafinat, mătăsurile ţesute cu fir, linourile şi batisturile" (M. Lévy-Le-boyer). Este o industrie aproape ruptă de condiţiile naturale, care datorează totul omului şi nimic lucrurilor. Pânza de bumbac pe care o utilizează atelierele de indiană suportă uşor, datorită preţului, transporturile şi întârzierile. Ele vin de foarte departe, în...1785, bucăţile de pânză franceze nu intră decât: în proporţie de 20% în consumul naţional. „Completarea venea din Indii, 500.000 de bucăţi prin import direct, 300.000 prin cumpărare din antrepozitele străine". Un utilaj redus: „blocuri de lemn gravate, mese, câteva pivniţe... forţa motrice este inutilă". „Artiştii care desenau machetele precum J.-P. Iluet, Linguet, Gergonne, Portalier, Prevot sau Malaine-tatăl, n-au nevoie să fie de faţă, atmosfera atelierului, notează cu fineţe Maurice Lévy-Leboyer, nu este locul ideal pentru a crea scenele campestre specifice artei fericite a secolului al XVIII-lea. Şi muncitorii care pun în aplicare desenele sunt foarte puţin numeroşi: 1.000 până la 1 500 poate, către 1750, abia vreo 25.000 spre sfârşitul secolului; gravori

1 Ateliere în care se ţese indiana, pânză subţire de bumbac, albă sau neînălbita şi apoi colorată prin imprimare (N. tr.).

şi coloriști, mânuitorii pensulei şi ai planşei, toţi sunt stăpânii unei arte care le dă posibilitatea să-şi aleagă un loc de domiciliu şi de muncă".

Negoţul

80% din pânzeturile de bumbac vin din Indii. Indiana robustului secol al XVIII-lea reprezintă deja un arhaism pe care secolul al XIX-lea îl risipeşte cu uşurinţă. Asociind estul şi vestul, pentru ultima oară Europa şi Oceanul Indian pe picior de egalitate, ea poartă mărturia

unui trafic între egali, este contemporană procesului iniţiat de dezindu-strializare a lumii în folosul Europei, al unui proces abia început, care este încă foarte departe de a fi încheiat.

Frederic Mauro a plasat în jurul anilor 1730 – 1750 întorsătura care schimbă raporturile de forţă în Oceanul Indian şi substituie unui comerţ între egali, pe care olandezii 11 moşteniseră ca atare prin 1620 – 1630 de la portughezii depăşiţi, un comerţ care de acum încolo pompează în profitul Europei capitalul oriental, între 1740 şi 1760, balanţa plăţilor din zona Oceanului Indian, tradiţional defavorabilă Europei în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, nu conteneşte să fie defavorabilă Asiei. Această întorsătură corespunde unei transformări radicale în eficacitatea tehnicilor general occidentale şi intrării masive a englezilor în Oceanul Indian.

Cu alte cuvinte, victoriile lui Clive (la 23 iunie 1757, tunul de la Plassey subliniază diferenţa, recentă şi paradoxală între nivelul tehnic al celor două lumi, pe lângă faptul că i-a anihilat pe cei 78.000 de oameni ai subabu-lui Bengalului) şi ale lui Warren Hastings sunt pregătite de demult. Asemenea eşecului lui DupleixJ1754) şi tratatului lui Godeheu, care-i distrează pe observatori, ele nu se datorează

27

Întâmplării. Victorii ca acelea ale englezilor în Indii se pregătesc cu mult timp înainte.

Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, ieşirile de numerar american şi, de asemenea, câştigurile negoţului din India cu India ascundeau deficitul structural al balanţei comerciale a Europei în Asia.

După 1750, această situaţie se modifică. Negoţul particular al funcţionarilor Companiei Indiilor engleze, mai ales, traficul" licenţelor vamale, vânzarea permiselor de trecere liberă şi de autorizaţii potrivit obiceiurilor curente din imperiul Marelui Mogul decad, şi cumpărarea voluntară sau forţată a unei cantităţi tot mai crescute de mărfuri europene, închirierea de servicii către prinţii indieni, mai cu seamă cele ale unei preţioase artilerii, perceperea de tributuri de pe fâşii teritoriale din ce în ce mai largi asigură, în folosul Europei o acumulare importantă de capitaluri; Totalul sumelor scoase de englezi din Bengal şi transferate în Anglia, din 1757 până în 1780 atinge 38.000.000 de

livre", în monedă stabilă: de 8 ori valoarea capitalului imobiliar din Londra anului 1666.

Cu China, se petrece aceeaşi mutaţie, acelaşi proces, în frunte se află ceaiul. Am văzut că el contribuie, chiar în Europa, la regresul tifoidei, la o victorie asupra; morţii; Din 1640 până în 1730, de-a lungul unui secol ceva mai redus, secolul al XVII-lea al istoriei economice, indicele de activitate cel mai sigur (vase trimise din Europa în Asia) ere. Ştie de şapte ori. Anii 1640 – 1650, este adevărat –, se menţin la un nivel anormal de scăzut în raport cu punctul culminant al anilor 1590 – 1620: creşterea este de patru sau de cinci ori, poate, în ceva mai mult de un secol. Din 1720 – 1730 până în 1790 – 1800, în scurtul secol-al XVIII-lea de 70 de ani indicii cei mai reprezentativi cresc de 10, 15, 20 de ori.

Marele comerţ colonia!; nu: a încetat să acumuleze din 1690 – 1700 până la sfârşitul secolului al XVIII-lea o masă de – bogăţii a căror

28

evaluare încă nu s-a încheiat şi aceste bogăţii au jucat la începu tul revoluţiei industriale un rol pe care nu l-rtrn putea preţui îndeajuns. După opinia noastră este vorba despre o creştere de o dată şi jumătate în agricultură dintre anii 1620 şi 1760, creştere de trei ori a volumului global al producţiei industriale. Creştere de zece ori cel puţin, de 15 şi de 20 de ori cel mai adesea; a nivelului de schimburi ale marelui comerţ. Comerţul, într-adevăr, este motorul.:

Faţă de această: creştere, America apare ca un sector cuminte. E adevărat, ea atinge încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea un nivel pe care putea cu greu să-l depăşească. America zahărului nu încetează să se dezvolte într-un ritm aproape chinezesc. Prin ea sunt construite oraşele Bordeaux, JNT – antes şi Le Havre, prin ea sunt consolidate puterea Amsterdamului şi a Londrei şi este reconstruită Lisabona lui Pom bal. Aproape inexistent la începutul secolului al XVII-lea, volumul negoţului cu zahăr a sporit de 5, 6 sau 7 ori între începutul şi sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Cât despre America metalelor preţioase (A-merica spaniolă şi Brazilia podişurilor), pornind de la cifrele rectificate ale lui Hamilton am propus să evaluăm la 90.000 de tone echivalent argint cantităţile

globale exportate în trei secole în direcţia Europei; alte aproximativ 10.000 de tone au plecat pe diferite canale în Orientul îndepărtat, în afara acestor cantităţi, oare câte tone de metale au fost tezaurizate la faţa locului sau mobilizate pentru nevoile economiei americane? Nu ştim. Din 1620 până în 1760, perioadă de declin, America, după toate probabilităţile, n-a trimis în direcţia Europei mai mult de 20 – 25.000 de tone. În aparenţă, Cádiz a succedat Sevillei. E adevărat că negoţul oficial a triumfat asupra celui „la mica înţelegere", negoţul care se face direct, în afara oricărei reguli din vreun port nespaniol către Indule Castiliei. Dar la Cádiz, comerţul spa

29

niol vine mult în urma celor trei mari rivali, francez, englez, olandez. America spaniolă a devenit, începând din 1650 – 1660, un condo-minium exploatat tacit în comun în folosul marilor puteri maritime ale nord-vestului european, în 1760, Anglia pare să-şi fi tăiat un considerabil loc privilegiat dar la nivelul anilor '70, Franţa revine în forţă. Va trebui, la fel ca în privinţa industriei, ba chiar mult mai evident, să vină cataclismul continental al Revoluţiei franceze pentru a face din Anglia singurul şi unicul învingător.

Capitolul X

SOCIETATEA. RANGURI ŞI CLASE SOCIALE

Mijlocul secolului al XVIII-lea ne va juca iarăşi o farsă. Totul începe să iasă din inerţie, pretutindeni, în jurul lui 1750. Dar înainte? Marele comerţ colonial a dezvăluit, cel puţin, unde s-a realizat acumularea capitalistă care aruncă în aer, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, lumea aristocratică a unei societăţi agrare.

Dar nimic nu este simplu. În Europa, începând cu momentul de cotitură de la jumătatea secolului al XVIII-lea, se conturează patru sectoare. Nicăieri acumularea capitalistă, datorată comerţului de anvergură, nu este atât de reală ca în Olanda şi atât de rapidă ca în Anglia. Aici ea n-a trebuit să arunce nimic în aer. Burghezia s-a furişat în tiparele suple ale unei societăţi aristocratice pe care a transformat-o. Nimic deci n-a fost risipit pentru a alimente procesul de dezvoltare. S-a petrecut, să spunem împreună cu François Crouzet, un

take off aproape lipsit de şocuri, printr-o succesiune de etape.

Sectorul nord-occidental înseamnă sectorul francez, belgian, vest-german. O acumulare doar cu puţin inferioară, o societate rigidă, condiţii politice nefavorabile – şi iată explozia catastrofală de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Ea distruge, răneşte, sfărâmă… ea aduce la disperare, pe întreaga scară socială, reflexele ce le mai retrograde de opoziţie faţă de proce

31

sul dezvoltării. Pe scurt, ea surghiuneşte într-o îndepărtată poziţie inferioară întregul sector al Europei care împărţea cu Anglia privilegiul de a fi repurtat cele mai însemnate izbânzi.

La sud, se află o lume mediteraneană care şi-a accentuat întârzierea. Nimic nu ameninţă aici serios vechea societate a rangurilor. La est, din perspectivă occidentală, se întinde o lume paradoxală, o societate aristocratică rurală care-şi întăreşte dominaţia asupra unei ţară-nimi cu statutul în declin. Un secol al IX-lea occidental este contemporan cu primele simptome ale revoluţiei industriale.

Principii de clasifi întreaga

— I *

care

…ga istorie socială a Europei clasice, a adevăratei Europe clasice, a aceleia din vest – căci estul pretextând că o imită, o trădează

— Intră într-o formulă primejdioasă, cu atât mai mult cu cât este reală: o societate de ranguri care se transformă lent, profund, într-o societate de clase. Revoluţia franceză – iarăşi

— Nu este altceva ciecât trecerea în planul juridic, constituţional şi politic a unei substituiri aproape încheiate, în domeniul social, în jurul anului 1750. Anulând dezvoltarea economică, adică motorul răsturnărilor sociale, Revoluţia franceză a provocat chiar, printr-un centra-şoc inevitabil, o consolidare a ceea ce putea rezista din vechile structuri pe ranguri, în domeniul reprezentărilor colective, reculul este neîndoielnic. O fracţiune deloc neglijabilă a societăţii franceze este mai legată în 1815 de reprezentările în spiritul rangurilor decât era în 1785. Societatea Vechiului Regim, intactă în aproape întregul sector mediteranean (cu excepţia Piemontului şi

Cataloniei), în proces de înăsprire în est, în lumea slavă, profund dezintegrată în Europa atlantică, la jumătatea secolului al XVIII-lea, de marele comerţ colo

32

nial se menţine mult timp după 1781 sau 1815: din punct de vedere juridic, în Europa centrală până în 1848, în Rusia până mult după 1861, până spre 1890, 1905 sau 1917 şi în câmpiile franceze vestice, în mai multe privinţe, până în jurul lui 1880. Odată cu istoria socială regăsim extraordinara inerţie a lucrurilor. Ea ne aduce din nou, în sfârşit, la acea noţiune de structură pe care am pierdut-o din vedere în măsura în care, pentru a înţelege mai bine realitatea civilizaţiei materiale a Europei clasice, ne-am lovit în mod constant, la sfârşitul duratei sale, de timpul şovăielnic al anilor 1750 – 1770 când se începe marea transformare de a cărei fascinaţie nu reuşim să ne desprindem. Era important să marcăm temeinic încă de la început faptul că realitatea socială a Europei clasice tinde să se reverse din belşug peste albia sa. JVE vom strădui să arătăm că între secolele al XIV-lea şi al XVIII-lea într-o anumită măsură din secolul al V-lea până în secolul al XVIII-lea domină şi se particularizează un acelaşi principiu de stratificare socială, cu numeroase variante şi compromisuri.

Roland Mousnier a aşezat în fruntea unei publicaţii recente câteva principii generale de clasificare de la care este nimerit să ne inspirăm. Problema iniţială a istoriei sociale – trebuie să ne ferim a o trata prin pretenţiune căci aceasta ar însemna, prin forţa lucrurilor, să dăm un răspuns implicit, aproape sigur anacronic prin transpunerea inconştientă a experienţelor noastre trăite – este, evident, aceea a Principiilor, a forţelor motrice şi reprezentărilor care inspiră stratificarea socială. Toate societăţile evoluate care aparţin câmpului de observare al istoriei par susceptibile să se ordoneze în jurul a trei mari tipuri de stratificare, „stratificarea în caste, stratificarea în ranguri, stratificarea în clase sociale". Aceasta în abstract, în realitatea consumată a fenomenului social cele trei principii pe care o analiza, am fi tentaţi s-a numim carteziană, ne-a

33

Îngăduit să le desprindem de ceea ce este variabil, alcătuiesc un

paralelogram de forţe din care rezultă o dominantă. Specificul stabilităţii acestor motoare de stratificare care aderă atât de complet la ansamblul existenţei colective sociale este, evident, de a dura şi a de a se transmite de la o generaţie la alta. Ceea ce nu interzice o anumită plasticitate. Perioada clasică, sub o aparentă imobilitate a echilibrului dintre motoarele de stratificare, reprezintă în realitate o perioadă de plasticitate relativ crescută.

Stratificarea în caste care se marchează printr-o tendinţă spre ereditate presupune o ierarhizare a grupurilor „nu după averea membrilor lor şi după capacitatea lor de consum, nu după rolul lor în producţia bunurilor materiale, ci după gradul lor de puritate sau de impuritate religioasă", în secolul al XVIII-lea, când Europa clasică întâlneşte India şi-şi extinde zona de impact cu ea, societatea indiană este organizată în aproximativ 200 de caste „ele însele subdivizate în aproape 2000 de subcaste, ierarhizate în interiorul castelor". Fiecare castă joacă în procesul de producţie un rol precis sau, în orice caz, activităţile sale se dispun în jurul unui număr limitat de posibilităţi. Apartenenţa la castă este determinată de ereditate, endogamia, doar foarte puţin încălcată de hypergamie, fiind riguros respectată. Nu există deci altfel de promovări decât colective. Acest sistem social care a permis convieţuirea a celor mai diverse rase nu poate fi imaginat decât în perspectiva universal admisă a conceptelor de samsara şi karman. În ciclul implacabil al renaşterilor (samsara) care se operează după o contabilizare nu mai puţin implacabilă a meritelor şi greşelilor (karman), promovarea socială se produce la moarte, în momentul reîncarnării. Nu există deci nicio şansă, oricare ar fi tendinţa spre ereditate, tendinţă de prim ordin în Europa reacţiilor aristocratice îndreptate către constituirea în caste, pentru o stratificare în caste în afara universului religios al renaşterilor.

Dar ponderea economicului este într-atât de mare încât chiar şi în India secolului al XVIII-lea în interiorul castelor şi între caste se insinuează o stratificare în clase sociale. Există clase sociale" – putem afirma împreună cu Roland Mousnier, sau şi mai exact, există un sistem de clase perfect când „într-o economie de piaţă… rolul jucat în producţia de bunuri materiale şi venitul realizat… îi plasează pe

individ" la nivelul ce i se cuvine în ierarhia socială. Pentru ca să existe o clasă socială trebuie ca în interiorul unui grup definit printr-o aceeaşi sursă de venituri, o aceeaşi unitate de mărime a veniturilor şi un acelaşi tip de viaţă să existe un minimum de conştiinţă comună a grupului. De la apariţia economiei monetare divizarea în clase sociale tinde să se impună în mod natural.

Şi totuşi, în societatea secolului al XVII-lea şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, de-a lungul Europei baroce şi clasice stratificarea pe clase sociale este departe de a fi cel mai important tip de repartiţie a oamenilor; stratificarea în ranguri continuă să aibă întâietate, dacă nu totdeauna în fapt, cel puţin în normă şi în reprezentările care îşi au originea în trecutul îndepărtat. Dată fiind durata structurilor economice, specificul unităţii modurilor de producţie – modurile de producţie din Europa anilor 1750 nu sunt oare infinit mai aproape de modurile de producţie din secolul al XII-lea decât de cele ale anului 1880? – este normal ca tipurile de valori sociale ale anilor 1600 – 1750 să rămână infinit mai aproape de valorile sociale ale Evului Mediu decât de valorile provenite din revoluţia industrială. Lui Roland Mousnier îi place să sublimeze unitatea criteriilor de stratificare socială din Europa modernă cu cele înrudite dintr-un trecut îndepărtat. „Stratificarea după ranguri, scrie el (în germană: Stande… în engleză:

35

— T estates) … a fost realizată în Europa din secolele al XIV-lea până în al XVIII-lea… deşi acest tip de stratificare a comportat mai multe variante şi deşi, pe alocuri, au apărut societăţi împărţite în clase în această arie geografică şi în această perioadă. Am putea include printre ele sistemul feudal cu începere din secolul al IX-lea şi, poate, regimul de vasalitate cu începere din secolul al V-lea".

În această stratificare după ranguri sau estates, grupurile sociale sunt ierarhizate nu după poziţia sau puterea lor în domeniul economic „ci după consideraţia, onoarea, demnitatea conferite de societate sau de părţi ale societăţii", fără o legătură necesară cu producţia bunurilor materiale, „în interiorul fiecărui strat, al fiecărei estate, precizează de asemenea Roland Mousnier, corporaţii, asociaţii

formează grupuri de acţiune, fiecare cu statutul său social rezultând dintr-un consens public, dintr-o preţuire socială, şi cu statut permanent sau legal…" în fiecare stare socială există tendinţa către endogamie, în fruntea ei chiar tendinţă către castă.

„În frunte" se află, urmând Trăite des Ordres et simples dignites de Charles Loyseau din 1610 (citat de R. Mousnier), „rangul ecleziastic, clerul, deoarece, de drept, Miniştrilor lui Dumnezeu trebuie să li se rezerve rangul întâi în privinţa onoarei. Apoi nobilimea, adică nobleţea străveche şi imemorabilă, provenind din viţe străvechi sau nobleţea demnităţii, provenind din slujbele sau din senioriile care conferă aceleaşi privilegii, în sfârşit, starea a treia care cuprinde restul poporului".

Fiecare dintre aceste ranguri principale are propria sa ierarhie descendentă, în Franţa din prima jumătate a secolului al XVII-lea, urmându-l iarăşi pe Loyseau, în interiorul primului ordin 5 n frunte vin cardinalii, apoi primaţii sau patriarhii, arhiepiscopii, cele trei ordine superioare, cele patru inferioare apoi, în sfârşit, cei care au primit tonsura. „Starea no

bilimii se subdivide, de sus în jos, în prinţii de sânge, alţi prinţi din familia regală, mai îndepărtaţi de suveran, înalta nobilime a cavalerilor, deosebiţi unii de alţii prin feudele corespunzătoare funcţiilor lor, în ordine descres-cândă, duce, marchiz, conte, baron, castelan şi, în cele din urmă, nobilimea simplă a gentilomilor de rând practicând meseria armelor". Starea a doua îi cuprinde şi pe slujbaşii din justiţie şi finanţe ale căror atribuţii le conferă nobleţea de funcţie şi de demnitate.

Această posibilitate de osmoză socială, de trecere comodă din starea a treia în starea a doua a ajuns, diminuându-se, şi în Franţa. La mijlocul sec. al XVII-lea, prima dintre instanţele superioare, Parlamentul* din Paris, această tradiţională maşină de propulsare în înalta nobilime, a început să marcheze o distanţă faţă de noii veniţi. „Guillaume I de Lamoignon (1617 – 1677), prim-prezident în 1658, scrie François Bluche, este autorul acestei reacţii. La sugestia sa, în 1659, Parlamentul interzice accesul în rândurile sale a rudelor şi

asociaţilor perceptorilor. Ludovic al XIV-lea va reuşi, impunând din când în când Parlamentului candidaturi neplăcute, să păstreze această poartă întredeschisă, în cursul secolului al XVIII-lea, ea ajunge să se închidă. Jean Egret, citat de Franşois Bluche, „interpretând hotărârile Consiliului purtând scutirea de taxa mare d'or de nobleţe pentru candidaţii nobili la funcţii înno-bilatoare, dovedeşte că în ajunul lui 1789, aproape 90% dintre parlamentari (nu numai parizieni) intrând în funcţie sunt nobili". În 1715, nobilii reprezintă în parlamentul din Paris 81, 5 % iar împreună cu fiii deţinătorilor de privilegii, 9 io/o; în 177 80 jg şi, respectiv, °9, 9? /o.

Starea a treia cuprinde deci funcţionari din slujbe lipsite de caracter înnobilator. „În principiu (Roland Mousnier) în fruntea categoriei se află literaţii... licenţiaţi ai Facultăţilor de leologie, Jurisprudenţă, Medicină şi arte..."

37

Urmează avocaţii, bancherii, „funcţionari şi oameni de afaceri" (grefieri, notari, procurori... tagma magistraţilor superiori... ajutoarele de portărei, tagma magistrat lor inferiori); vin apoi negustorii. În privinţa lor, Loyseau (citat de R. Mousnier) se exprimă în termenii următori: „Atât pentru utilitatea, ba chiar pentru trebuinţa publică şi pentru negoţ... cât şi pentru obişnuita lor avuţie... care le aduce trecere şi respect, pe lângă faptul că posibilitatea pe care o au de a întrebuinţa meşteşugari şi slujitori le dă multă putere în oraşe, negustorii sunt ultimii din tagma poporului care poartă calitatea de onoare, fiind calificaţi oameni onorabili sau persoane de onoare şi burgheze ai oraşelor. La egalitate vin spiţerii, aurarii, giuvaiergiii... Dacă locuiesc în oraş şi dacă iau parte la onorurile, sarcinile şi privilegiile din Cartierul Vechi, toţi pot pretinde titlul de burghezi". Sub tagma burghezilor se află meseriaşii „care trăiesc mai mult prin truda trupului decât prin neguţarea mărfii sau prin agerimea minţii şi aceştia sunt cei mai de jos.

În fruntea celor de jos se află plugarii, cultivatorii sau fermierii. Această demnitate de ţăran* exploatator al pământului, independent, proprietar de unul sau mai multe atelaje (o zecime, aproximativ, în Franţa, din populaţia satelor) a prosperat consolidându-şi puterea până ce a stârnit o adiere de mit, în secolul al XVIII-lea în ipocrita

literatură a tratatelor de fericire. Jean Blondei în tratatul său Des hom-mes tels qu'ils sont et doivent être, publicat la Londra şi la Paris în 1758 (citat de R. Mauzi) se lasă târât cam compromiţător de departe: „în sihăstria voastră unde duceţi lipsă de aproape toate cele trebuincioase sunteţi, într-un fel, de o mie de ori mai fericiţi decât oamenii de lume al căror suflet nesăţios găseşte totdeauna ceva de jinduit… fericiţi sunt cei care, asemenea vouă, nu au, ca să zicem aşa, alt sentiment decât cel ce purcede din instinctul

natural". Charles Loyseau, care nu cunoaşte acest jargon, nu ajunsese până acolo. Blondei totuşi, merge în pas cu vremea sa şi Robert Mauzi subliniază această întâietate conferită plugarului pe treapta de demnitate cea mai înaltă a stării a patra, de sensibilitatea secolului al XVIII-lea, când afirmă simpatic: „Printre toţi aceşti fericiţi băştinaşi, cei mai favorizaţi rămân plugarii. Cadrul natural al vieţii lor se potriveşte mai lesne cu liberele asociaţii şi cu metamorfozele decât un interior mohorât de artist. Gustul pentru poezia pastorală slujeşte drept aliment şi alibi pentru proslăvirea rânduielilor câmpeneşti. Ţăranii sunt singura parte din popor cu care oamenii de calitate din oraşe ajung uneori în contact. Oamenii de lume şi burghezii îl ignoră pe muncitorul de la marginea oraşului iar când se amuză la ţară, îl uită pe morarul satului şi merg în vizită la plugari".

Mai jos Loyseau îi plasa pe „meşteşugari sau meseriaşi… care practică artele mecanice numite astfel spre deosebire de artele liberale… mecanici… murdari şi abjecţi". Şi mai jos, „simplii muncitori cu braţele… cei mai mărunţi din poporul de rând. Mult sub ei se află categoria „cerşetorilor sănătoşi, vagabonzi şi golani… în trândăvie şi fără grijă, pe socoteala altuia".

Aceasta se vrea a fi ordinea socială în timpul lui Charles Loyseau.

Cu câteva retuşuri, tabloul este aproape valabil pentru majoritatea ţărilor europene. Tratatele de fericire demonstrează că imaginea nu s-a pierdut prea mult în secolul al XVIII-lea.

„Fiecare ordin are marca xa proprie… adică simbolurile sale sociale". R. Mousnier are dreptate să facă această precizare.

Prerogative de onoare, titlul, rangul, „numele dinainte" a căror ierarhie este precisă şi pentru noi surprinzătoare. René Descartes, aflat în colegiul La Jjlecne, scrie către „Mademoiselle să mere". Ordinele au privilegir pe care suntem prea îndi

39

naţi să i-o observăm într-o singură direcţie, ca şi cum ele ar acţiona numai în favoarea primelor două ordine. „Starea a treia beneficiază de un cuprinzător privilegiu general şi anume că gentilomii nu pot participa la câştigul de pe urma mărfii şi a meseriei, în afară de situaţia când este vorba despre sticlari şi fierari, nu pot face concurenţă stării a treia", în sfârşit, fiecare stare trebuie să-şi păstreze rangul. Şi aici începe dificultatea.

Domeniul seniorial

Cardinalii, cei dintâi, apoi primaţii, patriarhii, arhiepiscopii… La sfârşitul secolului al XVI-lea, Pedro Núñez de Saledo specifica veniturile înaltului cler spaniol: Toledo (primat, aproape obligatoriu şi cardinal) 250.000 de ducaţi, Sevilla, 100.000, Santiago, 65.000, Granada, 24.000, Valencia, 25.000, Zaragoza, 50.000, Ta-rragona, 16.000, Burgos, 35.000. Episcopul ele Sigüenza, simplu episcop aparţinând de Toledo, are, un venit de 50.000 de ducaţi, cel din Tuy, aparţinând de Santiago, are 4.000 de ducaţi. Pentru Toledo, nu există probleme. Dar arhiepiscopul de Sevilla are, în mod normal, întâietate faţă de cel din Santiago: este o interferenţă cu economicul, căci în vechime şi faimă Santiago este superior. Cât despre arhiepiscopul de Tarragona, este el oare atât de sigur de privilegiul de întâietate asupra episcopului de Sigüenza care are un venit de trei ori mai mare decât al său? În interiorul stării, rangul şi pretenţiile sale reintroduc venitul, aşadar economicul. Când inegalitatea venitului depăşeşte un anumit prag, ea ajunge să tulbure ierarhia tradiţională a claselor. Poderoso Caba/Zero, es Don Dinero scria Francisco Quevedo; nobilul îşi aureşte din nou blazonul şi hyper-gamia – ea a condus în Spania la mezalianţele nobilimii cu familiile iudeo-cre. ştine – este un

40

mijloc de osmoză socială, o revanşă a clasei asupra rangului.:

Acest mijloc de osmoza socială, totuşi, este larg dezaprobat. Să

ascultăm huiduielile când familia bancherului Samuel Bernard* pătrunde în cercul nobilimii parlamentare franceze, iată un fapt care va fi pus pe seama dereglărilor din perioada post-Regenţei:

O timpuri, o moravuri, o secol tulburat

Când prea ilustre neamuri de ranguri şi-au uitat Lamoignon, Miropoix, Mole

De la alde Bernard îşi iau nevestele şi sunt tăinuitori ai banului furat.

Punem rămăşag că versificatorul anonim nu este de sânge albastru. Dar ce infuzie de venituri! Când magistratul Lamoignon ia în căsătorie, în 1732, pe nepoata lui Samuel Bernard, în contul tinerei neveste se află 800.000 de livre, bani gheaţă, 200.000 de livre în asigurări, un dar de 40.000 de scuzi pentru ginere, 10.000 de scuzi pentru rufărie şi îmbrăcăminte precum şi un număr de diamante mari. Malesherbes, varul magistratului, se însoară cu o verişoară Gri-mod de la Reyniere: Zestrea logodnicei a ajuns la 600.000 de livre, în bani peşin, plus 200.000 de livre la o scadenţă apropiată şi angajamentul potrivit căruia La Reyniere consimţea de bunăvoie să asigure timp de mai mulţi ani masa şi casa tinerilor căsătoriţi. Magistratul Mole ia în căsătorie pe fiica lui Samuel Bernard în 1735; ea este înzestrată cu 1250.000 de livre şi va moşteni de la tatăl ei 6 842.000 de livre". (F. Bluche).

80% din veniturile Europei clasice sau, mai simplu, 80% dintre bogăţiile create provin de pe urma pământului şi se află pe pământ. Dar marea bogăţie nu este într-atât pământul cât ţăranii care îl muncesc în această lume lipsită de alte maşini, sau aproape lipsită, în afara motorului muscular.

41

Problema diversificării nivelelor de trai apare deci secundară. O simplă privire aruncată asupra veniturilor confirmă faptul că evantaiul lor este, în medie, de 10, 15 şi 20 de ori mai deschis decât în zilele noastre, cu un prag minim infinit mai coborât, dar această inegalitate nu are consecinţele la care ne-am" putea aştepta. Pentru cei bogaţi, ea se evidenţiază nu atât printr-un supraconsum de bunuri cât printr-un supraconsum de servicii. În cel mai rău ca/, numărul acestora îi

diferenţiază mai mult pe bogaţi de săraci. Posibilităţile unui stomac, iară a mai vorbi de ravagiile gutei, sunt totuşi limitate.

Gama nivelelor de trai înseamnă gama serviciilor. A zecea parte a populaţiei poate fi – mutatis mutandis – în slujba parazitară a 2 – 3% din populaţie. Iată adevărata povară, dominatoare, a vârfului piramidei sociale, în cele din urmă, este mai puţin grea decât ne imaginam. O prelevare de bunuri materiale dintr-o societate săracă în bunuri şi bogată în oameni ar fi avut efecte mult mai periculoase.

S-a spus totul despre servitorimea excesiv de numeroasă din timpul Vechiului Regim. Să nu umblăm după ea doar la etajul superior (un conte de Olivares, copil şi mezin într-o familie care nu a ajuns încă în clasa granzilor, student la Salamanca, are 49 de servitori). La nivelurile intermediare, exemplele sunt şi mai grăitoare. Gautier de Crevecceur, nobil mărunt din Beauvaisis, se apucă, în 1593, să-şi simplifice stilul de viaţă: „cu acest prilej se observă că el hrănea" de regulă, „57 de persoane, ne spune Pierre Goubert, peste 40 fiind servitori".

Iată-l, în raportul său din 15 iulie 1720 (AN, SE, B „235 f 181) pe Partyet, consulul Franţei la Cádiz dintr-un mediu superior oficial. Chiria reşedinţei lui îl costă 650 de piaştri pe an. El îl plăteşte pe cancelarul său, domnul Louis Delastre, francez din Bretagne-sur-Mer, căci drepturile de cancelarie sunt insuficiente, îl găzduieşte st îl hrăneşte. Partyet evaluează

42

costul hranei sale la 2 oO de piaştri pe an. La fel pentru vice-consulul Bărbier – ajutor de salariu, locuinţă, hrană. Apoi medicul retribuit pentru bolnavii francezi şi pentru cei din familia sa îndeplineşte o funcţie puţin desprinsă de condiţia de servitor. Dar să ne întoarcem la starea propriu-zisă de servitor: un majordom – 120 de piaştri pe an, trei servitoare – 1 – 2 piaştri pe lună (4 – 8 piaştri), una cu 3 piaştri, doi paji, după obiceiul pământului-l pistol şi jumătate (6 piaştri) pe lună, fiecare, pentru simbrie şi întreţinere plus patru piaştri gratificaţie, un bucătar cu 30 de pistoli pe an, fără a mai socoti gratificaţiile, un ajutor de bucătar (l pistol şi jumătate pe lună), un vizitiu, un rândaş, un portar, plătiţi cu 5, 3 şi, respectiv, 3 piaştri, în

total, pentru Partyet, soţia sa şi cei trei copii ai lor revin 11 persoane, trei servitoare şi opt servitori; pentru un funcţionar, am zice astăzi, de importanţă medie.

Pe vremea aceea totul era simplu. În centrul maşinăriei sociale, totul gravitează, în cele din urmă, în jurul unui cât şi a unui cum. Cât reprezintă partea pe care o prelevă vârful ierarhiei sociale din veniturile masei ele muncitori agricoli? Cum se efectuează prelevarea? Şi cum se realizează în interiorul masei ţărăneşti, care este departe de a fi omogen, repartiţia restului deloc neglijabil – căci în pofida unor calcule false, ţăranii îşi păstrează totuşi cea mai mare parte – cum se realizează deci repartiţia bogăţiei create înăuntrul acestei mase? Fiind de la sine înţeles că bogăţia nu înseamnă totul, că onoarea îşi are altă origine şi că trebuie mulţi ani pentru a dobândi o fărâmă din această onoare pe care unii o primesc la naştere, cu riscul de a o pierde din lipsă de bani, adică clin lipsa posibilităţii de a-şi ţine rangul. Aceasta echivalează cu a spune că nu există, la rigoare, decât o problemă, cea a autorităţii senioriale Pentru că în interiorul autorităţii seniorale se produce această ciudată alchimie.

43

Problema domeniului seniorial deţine cheia uneia dintre cele mai dificile contradicţii, deci a uneia dintre cele mai fertilei din istoria sociala a celor trei secole legate între ele şi ducând de la sfârşitul celui de al XVI-lea până la sfârşitul celui de al XVIII-lea. Binefacerea economiei monetare este una dintre constantele a mai multor secole întregi. Aşadar, ascensiunea burgheziei, potrivit schemei iritante şi uzate – and se va încheia oare, în manualele noastre meschine, ascensiunea acestei burghezii, continuată din epoca de piatră până în era atomică? – ascensiunea negustorilor, ar fi spus Charles Loyseau, legaţi de utilitatea, de necesitatea publică a comerţului. Dar ascensiunea acestei clase este mult mai rapidă decât însăşi aceea a negoţului „mărfii". Ea urcă proiectată înainte de un multiplicator. Banul fascinează, banul polarizează, banul mobilizează. Ascensiunea burgheziei înseamnă ascensiunea unui grup de oameni care administrează minunatul instrument monetar. Dar aceşti oameni sunt prea avizaţi în privinţa realităţii economice şi sociale a timpului pentru

a nu şti, mai bine decât nobilii şi agricultorii, că sursa bogăţiei şi a puterii nu rezidă în comerţul care i-a propulsat, ci în masa numeroasă de oameni care trăiesc clin lucrarea pământului. Cu banii câştigaţi în comerţ, ei pornesc la cucerirea acestei realităţi cardinale care, în plus, procură prestigiu şi onoare, în măsura în care ierarhizarea pe ranguri este mai puţin mistificatoare decât ne grăbim să credem, cumpărarea de pământ, de domenii senioriale înseamnă cumpărarea accesului într-o stare superioară, adică această realitate importantă foarte concretă deoarece ea conferă putere asupra oamenilor.

Aici îşi are originea depăşirea contradicţiei. Mutaţia comercială şi monetară din primele două treimi ale secolului al XVI-lea păruse că sfărâmă societatea ierarhizată pe stări sociale. Burghezul se află în funcţii superioare în statele teritoriale. Acolo unde seniorul şi-a aban

donat proprietatea – aşa-zisa „directă” * de multă vreme, ca în Franţa şi şi-a transformat obligaţiile feudale ale vasalilor în redevenţe fixe, revoluţia preţurilor, într-o primă etapă, l-a ruinat pe nobil. Putea ea oare să-l ruineze în favoarea bazei piramidei sociale? De fapt această delapidare în favoarea majorităţii ar fi privat Europa de viitorul civilizaţiei sale, arii blocat, cu siguranţă, evoluţia progresului şi ar fi antrenat regresul şi moartea. Domeniile senioriale ameninţate sunt domeniile obligate să se reinventeze şi, mai ales, domeniile oferite clasei sociale provenite din negoţ. Sfârşitul secolului al XVI-lea nu înseamnă doar schimbarea climatului economic, deci paralizia dublului proces de mutaţie socială al dezvoltării rapide a sectorului comercial şi al revoluţiei preţurilor. Apare acum o nobilime nouă nu mai puţin ataşată de valorile de rang şi onoare. Cu atât mai mult cu cât ea le-a dobândit cu preţul celui mai aspru şi mai recent efort. Zdruncinată în secolul al XVI-lea de explozia planetară a economiei comerciale şi europene la dimensiunile unui univers, deocamdată, foarte superficial, şi de revoluţia preţurilor, societatea pe ranguri s-a consolidat şi confirmat prin pătrunderea în sânul ei a păturii în ascensiune a parveniţilor de clasă. Este o promovare întărită de schimbarea conjuncturii economice. Iată de ce revoluţia economică din secolul al XVI-lea ajungea în mod fatal nu la o dispariţie, ci la o întărire

a structurilor aristocratice din societate. Astfel încât nu intervine o modificare importantă în sectoarele de producţie. Această modificare nu apare, cunoaştem acest lucru, înainte de sfârşitul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea în câteva sectoare privilegiate. Aşadar, ascensiunea burgheziei în secolul al XVI-lea, întărirea structurilor aristocratice ale unei societăţi pe cinuri în secolul al XVII-lea, o nouă declanşare a procesului în secolul al XVIII-lea. Cu, la vest, nuanţa en

gleză a unei plasticităţi conservate şi nuanţa franceză a unei rigidităţi imputabile unei izbânzi prea perfecte.

Dintr-o perspectivă oarecum limitată, secolul al XVII-lea se opune brutal secolului al XVI-lea, aşa cum a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se opune timpului solidar a unui secol al XVII-lea prelungit indefinit până la jumătatea secolului următor. Dintr-o perspectivă mai amplă, secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea nu mai sunt decât momentele dialectice ale unei aceleiaşi dezvoltări.

Acapararea aristocratică a pământului şi a oamenilor se efectuează în cadrul domeniului seniorial. Tradiţional, domeniul seniorial înseamnă partea rezervată exploatării de către nobili (directă) şi partea domeniului de la care nobilul nu beneficiază clocit de redevenţele vasalilor (mouvance). Din acest unghi, Europa se repartizează în doi poli: există o Europă în care predomină directa şi o alta în care predomină mouvance, am putea spune schematizând la extrem.

Franţa aparţine până la caricatură zonei de mouvance, poate pentru că aici sistemul feudal a fost mai perfect decât oriunde în altă parte iar nobilul, prin destrămarea a aproape oricărei forme de stat, a obţinut mai din plin împuternicirea vasalilor. Din numeroase motive, seniorul francez a lăsat rezerva să se distrugă. De la punctul scăzut de la sfârşitul secolului al XV-lea şi mai ales de la intrarea în linie, în secolul al XVI-lea, a noii nobiâimi provenite din capitalismul urban, consolidat pe ogoare şi mult mai violent, se produce o reconstituire a părţii numită directă. Proprietatea a părut noilor nobili care judecă burghez un mijloc mai sigur de întreţinere. Ţăranii l rîncezi nu mai păstrează, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea decât 35 – 40%

maximum din pământuri, în timp ce în cursul secolului al XVI-lea ei posedau mai mult de jumătate. Din cele 65 de procente din suprafaţa solului posedat de o aristocraţie nobilă, ecleziastică sau burgheză în proces de înnobilare, nu mai mult

g io 15% reprezintă pământuri exploatate direct de proprietarul nobil sau burghez. Pe cele 10 – 15% din suprafaţa solului cultivat, ţăranul francez este muncitor agricol al unui exploatator mare proprietar care nu este ţăran; pe 50% din totalul suprafeţei cultivtite el este lucrător în arendă, fermier, exploatând pământul în folosul său, clar grevat de două ori de „renterre", arendă, care apasă asupra pământurui şi de impozitele sale personale pe care le datorează seniorului său; pe 30 până la 35% din solul cultivat el este proprietar în fapt, cu sarcina de a achita seniorului impozitele sale personale şi, într-un mare număr de cazuri, sub forma celui mai împovărător, mai recent, mai contestabil şi mai contestat dintre drepturile senioriale, plata în natură a unui procentaj variabil din recoltă. De pe toate pământurile se percepe dijma, 2, 3, 4%, niciodată practic 10%, destinată Bisericii şi care alimentează, mutatis mutandis, primul embrion eficace al bugetului social al naţiunii. Răzăsia, adică pământul fără senior nu reprezintă nicicum mai mult de 1 – 2% din teritoriu.

Oricât de neplăcută ar fi situaţia sa, ţăranul francez este, măcar din, punct de vedere juridic, un privilegiat, chiar dacă nivelul său de trai rămâne în urmă, de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi din secolul al XVIII-lea în raport cu cel al ţăranilor din Anglia şi din provinciile-unite.

La polul opus se află ţările care nu cunosc aproape-deloc proprietatea ţărănească. Ele sunt şi cele în care drepturile senioriale utile sunt şi cele mai uşoare. În Castilia, proprietatea ţărănească, după Noel Salomon, nu depăşeşte, la shrşitul secolului al XVI-lea, 15 până la20 %. Desigur, ea este ceva mai întinsă în Calicia, dar foarte restrânsă în Andaluzia. În Spania, în mod tradiţional proprietatea ţărănească este redusă. Cu totul altfel merg lucrurile în An

47

glia unde, pornindu-se în secolul al XV-lea de la o situaţie aproape comparabilă cu situaţia franceză, totuşi simţitor mai puţin avantajos pentru proprietatea ţărănească, se ajunge la o reconstituire

a directei.

Mişcarea „împrejmuirilor” *, începută în secolul al XVI-lea, dar aflată în toi după 1750, impunând cheltuieli de delimitare, sub ameninţarea de a suporta, fără reciprocitate, drepturile altora pe pământurile neîngrădite precipită procesul de constituire a unor proprietăţi foarte mari. În secolul al XVIII-lea, proprietatea ţărănească dă înapoi, dar, spre deosebire de Castilia, Anglia asociază marea proprietate la marea exploatare. Aceasta îngăduie agriculturii engleze să se situeze în fruntea marii înnoiri a tehnicilor agricole.

Există aşadar trei poli în Europa occidentală şi meridională: un pol de mare proprietate seniorială şi de mică exploatare, Castilia; un pol de mică proprietate ţărănească dar de drepturi senioriale foarte apăsătoare, Franţa; un pol de mare proprietate aristocratică unită cu o mare exploatare, cu randamente înalte şi tehnici înnoitoare, Anglia.

La est există situaţia paradoxală a unei mari proprietăţi care în loc să se cramponeze, cu în Anglia, de pământul ţăranilor se cramponează de trupurile lor. Boemia, Polonia, Rusia parcurg în secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea un drum care-l reaminteşte pe cel al ţăranilor din Occident în secolele al VII-lea, al VIII-lea şi al IX-lea din era noastră. Josef Vulka demonstrează, în acest sens, o asociere interesantă a corvezii la condiţia de salariat, înmulţirea corvezilor, recurgerea la vechiul şi odiosul sistem, abandonat aproape pretutindeni în Occident, al corvezii nelimitate şi arbitrare în schimbul salariului, aceasta este noutatea. Dar, fiind vorba de constrângere, apare evident că salariul este fictiv, mult inferior valorii economice a muncii furnizate.

48

Instituirea noului sistem – el se bazează pe o creştere radicală a corvezii care pretinde şerbi, mai multe zile de lucru pe săptămână şi mai ales corvoadă nespecificată (situaţia Occidentului din secolul al VIII-lea) – s-a realizat mai devreme în Polonia (secolul al XVI-lea) decât în Boemia-Moravia unde procesul a fost precipitat la începutul secolului al XVIII-lea de înlocuirea vechii nobilimi de una nouă, după Biela Hora.

Aşadar, în Europa centrală şi orientală se produce o evoluţie

către marea exploatare dar care, în lipsă de mijloace monetare – să-i dăm dreptate lui Josef Vulka în sensul că un asemenea sistem paralizează formarea unei pieţe veritabile a mâinii de lucru – recurge la cel mai rău dintre sisteme, cel al muncii forţate. Odios sub raport social, jalnic sub raport economic. Iniţiativă nulă şi randament minimal.

În Rusia ultima mână este întinsă iobăgiei după 1750, sub domnia Ecaterinei a II-a, statul acordându-şi mai eficace sprijinul şi asistenţa sa boierilor împotriva iobagilor fugari, răzleţiţi de domeniul seniorial.

Iată, aşadar, un al patrulea pol al istoriei domeniului seniorial. În Franţa, asistăm la o întărire a părţii de mouvance prin agravarea drepturilor reale în bani şi în produse, în întreaga Europă orientală, la o slăbiciune a acesteia prin intensificarea constrângerilor personale.

Condiţia ţăranilor

— Numai în cadrul monografiei regionale putem spera să abordăm realitatea socială a domeniului seniorial. Franţa oferă câteva exemple bune începând de la ţinuturile nordice tratate de Oeorges Lefebvre, acoperind în fapt întregul secol al XVIII-lea, până la Beauvaisis studiat de Pierre Goubert, la Neubourg, studiat de André Plaisse, şi la Burgundia superioară a

lui Pierre de Saint-Jacob, aştepţiiici lucrarea despre Languedoc a lui Emmanuel Le Roy La-durie. Secplul al XVII-lea se înscrie între două reacţii senioriale: cea de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi cea din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea care precipită climatul terorii. Preluăm de la Pierre de Saint-Jacob aceste câteva aspecte referitoare la realitatea ţărănească din Burgundia superioară. Cu excepţia câtorva nuanţe ele sunt valabile pentru Franţa şi o întinsă parte a Europei centrale.

Aspectele juridice ale posesiei solului nu au nicăieri simplitatea pe care o vor lua mai târziu în Franţa, din nou, şi mai apoi la est.

Cuvântul proprietar este întrebuinţat în sensuri diferite, dar totdeauna noţiunii de proprietate asupra solului i se ataşează, sub Vechiul Regim, noţiunea de folosinţă perpetuă şi de transmitere, în

acest sens, şi numai în acest sens se poate vorbi despre proprietate ţărănească: „În consecinţă, proprietarul se opune celui a cărui posesie este nesigură şi limitată în timp, fermierului, arendaşului, cultivatorului". (P. de Saint-Jacob). Un cenzitar este, în concepţia ţărănească, proprietar, oricare ar fi povara obligaţiei care grevează fondul, pentru că pământul concesionat în schimbul censului este transmisibil. Iată pentru ce ţăranul rus bun de corvoadă la discreţie şi şerb în privinţa persoanei sale nu are mai puţin impresia că posedă părticica de ogor din „Mir" pe care el o cultivă din tată în fiu.

Pământul concesionat în schimbul censului, formă curentă a posesiunii, rezultă, probabil, dintr-o fărâmiţare îndepărtată la care a fost supus indominicatum. Există pământuri censive vechi pentru care seniorul nu posedă titluri ci numai „recunoaşteri" a căror redevenţă este scăzută şi există pământuri censive care se află în mâinile mai multor deţinători, răspunzători solidari pentru cens.

50

La orice schimbare, beneficiarul datorează seniorului spre a-i fi recunoscută legitimitatea, impozitul de subrogaţie.

În secolul al XVII-lea s-a creat un nou statut, sinteză între un lung trecut seniorial şi o lume de exploatare domenială mai conformă cu posibilităţile de schimb: concesiunea de către senior a unei părţi a pământului („tenure") pentru cens şi rentă, cu un cens scăzut, cuprinzând, ca de obicei, diversele impozite ale fiefului şi o rentă ridicată, constituind adevăratul venit. Nicio vânzare nu este posibilăapr oape niciodată, înainte de rambursarea rentei. Ea apare deci ca o garanţie a pământului concesionat. Multe ogoare sunt numite, simplu birnice. La origine, birul nu este o formă a concesiunii ci un fel de taxă de protecţie care trebuie percepută asupra tuturor locuitorilor. Birul este „portable" faţă de autoritatea seniorială, adică trebuie să fie plătit la un loc fixat prin convenţie sau la domiciliul seniorului (spre deosebire de dijmă care este „querable", adică trebuie să fie strânsă de dijmar de la ţărani). El devine „tierce" sau „champart" părţi din recoltă percepute de senior, cel mai apăsător dintre drepturile senioriale. Din vechime rămân ici şi colo pământuri supuse dreptului seniorului de a dispune de ele total, după moartea cenzitarului, moşteniri ale unei

iobagii îndepărtate; pentru deţinătorul pământului se menţine o condiţie aproape sclavagistă de care el se poate totuşi elibera prin modalitatea eroică a renegării, adică a fugii de pe domeniu.

Două mari noutăţi apar în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, odată cu pătrunderea burgheziei înnobilate sau în curs de înnobilare, în agricultură: redevenţele la termen „x, apropiate de închirierea modernă (către „grangers", fermieri); „la renterre", sau „la rentatre", arenda, cantitatea fixă de cereale (până la 5 măsuri, în funcţie de fertilitate), raportată la un „Journal" de pământ, adică suprafaţa pe care o putea ara un om într-o zi.

51

În insulele britanice, paralel cu dezvoltarea marii proprietăţi, atunci când seniorul nu exploatează el însuşi pământul – cazul, mai ales, al Irlandei – aceste forme moderne de cedare provizorie au triumfat definitiv asupra formelor vechi căzute în desuetudine. Dar marea inovaţie a autorităţii senioriale franceze o constituie plata în natură a unui procentaj variabil din recoltă, descendent ipocrit din birul seniorial. Va fi nevoie de cinci secole, în Burgun-dia, de la sfârşitul secolului al XII-lea până în secolul al XVIII-lea pentru ca tot pământul neexploatat direct de senior, în proporţie de 97 – 98%, să fie lovit progresiv de această plată în natură, „le champart". „La tierce", sau „le cham-part", reprezintă o povară foarte grea. În Burgundia, ea oscilează în jurul plăţii fiecăruia al nouălea snop. Ea poate să coboare la al treisprezecelea, chiar la al cincisprezecelea snop, poate să urce în mod excepţional până la al şaselea, chiar până la al cincilea „adică cel puţin până la o treime din produse căci ea nu anulează dijma obişnuită", dijma Domnului. Putem urmări ascensiunea plăţii în natură din recoltă în continuarea elanului său de început în plin secol al XVII-lea. „În 1602, sub pretextul unei datorii de 6 900 de livre, 790 de journaux (263 de ha) din Fontaine-en-Duesmois, numite până atunci pământurile libere sunt lovite de impozitul seniorial în natură – la tierce – şi menţinute în această stare până în 1695 de intendentul Boucher, apoi de Fernand, în pofida protestelor locuitorilor".

La sfârşitul secolului al XVII-lea puţine pământuri rămân la adăpost de plata în natură. Câteva ostroave destul de importanteîn

Norm andia… iată o întreagă geografie care trebuie schiţată. Extinderea impozitului în natură numit Za tierce a constituit modalitatea franceză a reacţiei senioriale. În contrast, ţările europene în care prevalează indominicatum – indominicatum moştenit (Spania) sau reconstituit sub o formă de însuşire capitalistă (Anglia)

52

— jţ ignoră cum îl ignoră şi ţările europene ale noii iobagii (Polonia, Boemia, Rusia): corvoada nespecificată, de două sau trei zile pe săptă-roană, această aliniere la Europa occidentală de dinaintea revoluţiei liberatoare din secolul al XII-lea este cu totul altceva decât „le cham-part".

Aproape pretutindeni s-a încercat să se calculeze suma totală a transferării de bunuri, efectuată în detrimentul masei ţărăneşti. De regulă, ea a fost exagerată. Cu această rezervă, ajungem la o constanţă extraordinară în timp şi în spaţiu.

Noel Salomon ajunge, referitor la Castilia Nouă din 1575, la concluzii foarte apropiate, în ciuda unui sistem seniorial profund diferit în formele şi posibilităţile sale, de cele ale lui. Pierre Goubert pentru ţinutul Beauvaisis din secolul al XVII-lea. „Putem afirma fără teamă de greşeală, scrie Noel Salomon, că mai mult de 50% din recoltă ajungea, sub diferite pretexte, să îmbogăţească clasele neţărăneşti". Pierre Goubert, la sfârşitul unor calcule, după toate aparenţele riguroase, ajunge la rezultate foarte învecinate, ţăranul proprietar păstrându-şi 48% din recoltă, fermierul chiriaş, mai puţin de o treime. Calculele lui Pierre Goubert amestecă, de altfel, aspectul tehnic şi cel social. Defalcând 20% de cheltuieli forfetare pentru cultivare şi exploatare, se ajunge la 70 şi, aproximativ, 50%, adică la o situaţie aproape deloc mai bună decât aceea a ţăranilor din Noua Castilie. La urma urmelor, aceste calcule, atât ale lui Pierre Goubert cât şi ale lui Noel Salomon nu trebuie să fie luate în sensul propriu, exact al termenului. Economia ţărănească este o economie în parte închisă. Documentele noastre nu cuprind totul. O parte din recoltă pentru autoîntreţinere, pentru consumul propriu al aparatului de producţie a scă Pat din calcule, atât pentru Castilia, cât şi pentru Franţa dintre Somme şi Loara. Dacă ar fi fost posibil să se deturneze 50% din

producţia ţărănească, una dintre condiţiile pentru demarajul dezvoltării susţinute ar fi fost realizată încă din secolul al XVII-lea. Şi mai sigur, ţăranii din Castilia şi din Franţa ar fi murit de foame, ca indienii din America de la care nimeni n-a putut pretinde, timp îndelungat ca şi costul producţiei, şi cel al reproducţiei să fie achitat, în asta constă, în mare, diferenţa fundamentală care separă condiţia lui „Jacques Bonhomme", a lui „Juan Labrador" de aceea mult mai tragică, din noile provincii europene fără ţărmuri, a lui „Juan Indianito". Fără această oportună revoltă latenta a oamenilor şi a lucrurilor, masele ţărăneşti, sursa bogăţiei şi puterii Europei, ar fi fost strivite de vârful piramidei sociale pe care ele o susţineau.

Dar în această masă ţărănească câte diferenţe de condiţie materială! Pe ultima treaptă sunt zilierii, aproximativ 50%, mai curând peste decât sub acest procentaj, în întreaga Franţă. Tot 50% de jonialeros sunt în Castilia, mult mai mulţi, 80%, în Andaluzia, Sicilia, încâm piile regatului Neapole, în întreaga Europă „latifundiară", la sud de 40° latitudine nordică. Dar în măsura în care ei sunt foarte numeroşi, condiţia lor este, psihologic cel puţin, mai puţin nefericită. Muncitorul agricol englez care apare la sfârşitul secolului al XVIII-lea îşi răscumpără situaţia precară de proletar prin accesul, datorat unui început de progres tehnic, la o hrană mai bună. Din masa zilierilor se detaşează, şi mai jos, mai numeroşi când survine foametea conjuncturală, „cerşetorii" şi „vagabonzii" lui Charles Loyseau, aceia totuşi ale căror frământări, în cursul verii lui 1789, contribuie la declanşarea mecanismului psihologic al Marii Spaime. Se desprind poate în sus câţiva meşteşugari rurali, sitari, „zidarii de pământ" dinţ muturile de chirpici care pleacă în fiecare dimineaţă fie în satul din apropiere, fie în oraş şi care, „oameni de meserie", refuză „numele de zilieri, unul dintre cele mai

umile", notează Pierre Goubert în acord cu Loyseau.

„Zilierul este un rural nespecializat care munceşte acasă la alţii la treburi simple. Este o mână de lucru hrănită la fermă, care primeşte o parte din plată în natură sau câţiva soli pe zi şi care este menţinută în situaţia de debitor prin avansuri în timpul iernii şi în perioadele

dificile. Spre deosebire de acei „jornaleros" andaluzi şi de muncitorul agricol englez, după încheierea „împrejmuirilor" (enclosurex), se întâmplă rar ca un zilier francez să fie un „proletar" total. Destul de des îl vedem proprietar al locuinţei sale, o modestă căsuţă cu pod, flancată de un grajd, de o cocină, de un hambar micuţ, de o grădină de câţiva ari... în interior, câteva mobile primitive, mindire, veselă de pământ, două sau trei perechi de cearşafuri, câteva cămăşi de cânepă, îmbrăcăminte şi o cuvertură de serj: rareori mai mult, uneori... mai puţin". (Pierre Goubert). Deseori căsuţa a fost împărţită între două familii, condamnate la o promiscuitate jalnică, în mai multe locuri situaţia zilierului, în Franţa cel puţin, a ajuns să se deteriorareze. Aşa gândea, pentru Burgun-dia superioară, Pierre de Saint-Jacob care dramatizează, neglijând câştigurile necontabilizate: „mulţi... nu câştiga decât 100 până la 150 de livre pe an, în care intră şi hrana... în 1726, cu cei 8 sau 10 soli de câştig zilnic, zi Herul din Mirebeau putea să-şi procure 10 livre de pâine neagră sau 5 livre de pâine albă. În 1768, cu 12 soli, el nu mai are decât 7 livre de pâine neagră sau 3 livre de pâine albă".

Dar tot muncitori zilieri sunt acei oameni care fiind „zilieri însărcinaţi cu strângerea birului", izbutesc să hrănească „animale cu lină" Pe seama averii comunale, aceşti zilieri-fer-mieri, cum îi numeşte Pierre Goubert, care întreţin mai multe vaci şi duzina lor de oi sunt oare tot zilieri acei muncitori-ţesători care umplu golurile din calendarul agricol inchi

55

riindu-şi braţele antreprenorului-negustor din oraşul vecin care fabrică postavuri?

Condiţia cea mai originală a ţărănimii franceze este aceea, admirabil pusă în evidenţă de Goubert, a aşa-numiţilor „haricotiers" t „tocă-nari". „Pentru a căuta originea acestui termen pitoresc, trebuie oare, scrie el, să ne gândim la haricot de mouton, la tocana pentru care se tăia carnea în bucăţele? «Tocănarul» deţinea mici parcele de pământ, valorifica altele pe care le lua în arendă, îngraşă o turmă mică de animale şi trăia din tot avutul acesta modest. Nu se angaja...; «tocănarii» – se întrajutorau numai în regim de reciprocitate"...

„Demnitate este cuvântul care îţi vine mai întâi sub condei. Tocmai această categorie lipseşte aproape pretutindeni la periferia Europei. Ea există în Spania cantabrică, dar nu există nici în Castilia, nici în Andalu/. ia; în Piemont, da, dar nu în sudul Italiei. De asemenea da, în Ţările-de-Jos, lato sensu, în Elveţia şi în Germania renană; nu, în Germania răsăriteană şi nici a fortiori în Europa centrală, şi orientală, slavă şi maghiară. I-am găsi echivalentul, cu siguranţă, în Suedia şi în lumea scandinavă, în Franţa, „tocănarii" exploatează 2 până la 8 hectare, în medie 4. Aproape de condiţia lor sunt meşteşugarii rurali, cunoscători ai unei meserii nobile, dulgherul, croitorul, rotarul, dogarul… care posedă în sistem cenzitar câţiva journaux de pământ bun, podgoreanul, „fântânarii" şi „grădinarii", zarzavagiii din apropierea oraşului. Plugarul, al cărui tip se regăseşte de-a lungul întregii Europe, este un „tocănar" care dispune măcar de un atelaj în vederea unei exploatări agricole măsurând, în medie, cel puţin 8 – 10 hectare. Prestigiul său în mijlocul societăţii ţărăneşti este într-atât de mare încât se poate întâmpla ca o familie de plugari ruinaţi, fără atelaj, să-şi păstreze încă titlul în registru pentru o generaţie sau două.

În vârful, societăţii ţărăneşti, plugarul este la fel de înfrumuseţat de consacrarea literară ca şi fermierul înstărit. Şi nu este oare aceasta cea mai bună dovadă despre pătrunderea lentă dar sigură, a capitalismului la sate? Marii fermieri alcătuiesc, în Anglia, aflată în proces de transformare în secolul al XVIII-lea, elita ţărănimii. Elie Halevy a înţeles bine cele două aspecte contradictorii – e adevărat, pentru a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Elita the Peak – din Derbyshire, Shropshire, Cornwall şi chiar din împrejurimile Londrei, în Surrey, atât de înceată, după opinia lui Board of Agricultura în a se sincroniza cu ritmul secolului, se păstrează aici intactă la sfârşitul epocii de care ne ocupăm, în ajunul marilor transformări generalizate în Anglia cea fericită, modul de viaţă de pe continent; „în casa pardosită cu dale" (în Irlanda aceasta ar fi din pământ bătătorit), se află „masa fără f atu de masă, vasele de cositor, mindirele… la câmp, vechile juguri de lemn, căpestrele de pai", îmbrăcaţi cu Round frock, „duşmani la fel de hotărâţi ai progresului agricol ca şi ai îndulcirii moravurilor", descendenţii din

„Commonwealth" „preferă", pretinde James în studiul pe care el îl consacră ţinutului Surrey în 1794 (citat de Halevy) „să vândă pâinea ieftin clienţilor vechi decât să accepte oferte mai a-vantajoase venind din partea unor inşi cu care nu au obiceiul să trateze". Iată de ce din această categorie, singura care provine din marea revoluţie agricolă din secolul al XVIII-lea, se recrutează avangarda şi motorul transformărilor agrare. Dacă îi dăm crezare lui Young, înclinat oarecum să înfrumuseţeze tabloul, martor, în plus, al unei situaţii care deocamdată, în jurul lui 1760, abia se schiţa, de o treime de secol fermierii englezi sunt capitalişti avizaţi, pândind toate mijloacele de îmbogăţire, toate prilejurile să-şi îmbogăţească experienţa: în Lincolnshire, în Durham este din în ce mai mult un fapt obişnuit ca, în cursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. un fermier destoinic se suie uneori pe cal şi stră-S7

bate toată Anglia pentru ca să se informeze în legătură cu progresele realizate în alte provincii, într-o asemenea măsură încât prin felul său trai, o elită de fermieri sfârşeşul prin a se întâlni cu o parte din gentry. „Fermierul englez este un nobil de rangul al del-lea", scrie Elie Ilalevy. Iată cât de departe ne aflăm de fermierul din Beauvaisis şi chiar de acei „încasatori de drepturi senioriale", ţărani paraziţi ai sistemului seniorial şi care nu contribuie în niciun fel, datorită uşurinţei de a se îmbogăţi prin simplu abuz, la progresul tehnic.

Burghezie şi mobilitate socială

Plugari îmbogăţiţi, fermieri colectori de bir, manipulatori abili ai reacţiei senioriale ale cărei foloase ştiu, la nevoie, să le capteze, această mică aristocraţie de „fruntaşi ai satelor" constituie primul eşalon de ascensiune socială, prima etapă către burghezie. Trebuie oare să ne mirăm, în aceste condiţii, că de îndată ce şi-a asigurat succesul, burghezul din oraş, în proces de infiltrare în clasa nobiliară, caută, concomitent cu funcţiile, consacrarea unei ascensiuni aprige la ţară, prin domenii senioriale?

O întreagă istorie se poate clădi la vest – comod şi cam prea simplu – între o modalitate engleză de mai mare fluiditate şi o modalitate franceză, adică mai general continentală, da sterilizare

aristocratică a ascensiunii burgheze.

Ascensiunea socială este totdeauna frânată de efortul pe care fiecare grup, în curs de parvenire, îl furnizează pentru a pune un ecran între el şi etajul inferior pe care tocmai l-a părăsit. Pentru că totul începe pe ogor ca să se reîntoarcă la el, este simptomatic efortul plugarilor de a se delimita faţă de zilieri şi „tocănari". În cazuri extreme este tolerat o vreme plugarul ruinat şi este lăsat să aştepte

58

În prag „tocănarul" îmbogăţit, înzestrat cu unntelaj, înainte de a i se recunoaşte titlul râvnit. Şi mai evident încă, Pierre Goubert a văzut în ţinutul Beauvaisis de la începutul secolului al XVIII-lea, la nivelul superior al încasatorilor de bir, cum grupul ia tendinţa de castă. Endogamia încasatorilor senioriali, care se consolidează în secolul al XVIII-lea, aduce o bună mărturie despre amploarea frânelor pe care secolul al XVIII-lea se străduieşte să le pună pretutindeni mobilităţii sociale.

Burghezul este mai întâi negustor, într-un oraş de mărime medie, cum era Beauvais (10.000 până la 15.000 de locuitori) ei au fost în număr de 80, 100, 130. De la prăvăliaş, până la negustor, la negustorul antreprenor, magnat de industrie, până la vârful burgheziei: acei cargadores ai comerţului din Indii, membrii consiliului Heeren XVII ai Companiei Indiilor Orientale de la Amsterdam, negocianţii marelui comerţ colonial din Londra, Bristol, Nantes, Bordeaux, Rouen, Le Havre, Hamburg, negustor ii-bancher i, mai ales, convivi ai marilor seniori, prieteni ai miniştrilor, măguliţi de atenţiile regelui; un Samuel Bernard la sfârşitul Războiului de succesiune la tronul Spaniei când va contribui la salvarea Franţei, un Isaac Thel-lusson sau un Necker, bancher genovez, adept al Religiei Pretins Reformate (R.P.R.) şi controlor al Finanţelor din cea mai mare monarhie a Vechiului regim, aflată în regres.

Să faci istoria ascensiunii burgheziei înseamnă să faci istoria comerţului de anvergura, al doilea sector de activitate în economia veche, imediat în urma agriculturii şi cu mult înaintea industriei. Să notăm doar că mobilitatea socială este mai mică în secolul al XVII-lea cecât a fost în primăvara dezvoltării strălucitoare de la – sfârşitul

secolului al XV-lea şi începutul celui de al XVI-lea.

Nicăieri stagnarea nu este mai evidentă ca în Peninsula Iberică unde societatea, încă remarcabilă la începutul secolului al XVI-lea.

59

prin rapiditatea osmozei sociale, se împietreşte în secolul al XVII-lea într-un refuz general faţă de mobilitate; marii seniori, hidalgos, burghezii resemnaţi şi ţăranii satisfăcuţi de demnitatea lor de vechi creştini încorsetează ansamblul corpului social cu o aceeaşi viziune aristocratică.

În Franţa, a trecut vremea când familiile Beaune, Briconnet, Berthelot, Ruze colonizau în două generaţii, statul şi Biserica. A trecut vremea fluidei Anglii a familiilor Fisher, Lat-timer, Tyndale, Morus care treceau atât de uşor din prăvălia de mărunţişuri la conducerea regatului şi la demnitatea de episcop fără a se desprinde, din pricina asta, de mediul social de origine şi de afacerile lor.

Frânată în ascensiunea sa din secolul al XVII-lea de stagnarea preţurilor şi de apărarea aristocraţiei înlocuite în timpul revoluţiei şi al Commonwealthului de mărunta e/entry ruinată, marea burghezie engleză, cu excepţia câtorva dezertări, rămâne fixată în afaceri, într-adevăr, instituţiile statului englez, apărate prin insularitatea acestuia şi suferind din pricina arhaicului control al parlamentului, nu oferă tentaţii importante.

Pe continent, Franţa deschide calea unei soluţii necesare, eficace dar, cu timpul, sterilizantă şi primejdios de stăpânit. Vânzarea funcţiilor va câştiga, după modelul francez, cu 50 de ani întârziere Spania şi o bună parte a continentului. Ea nu atinge Anglia. Şi nicăieri nu va lua o asemenea extindere ca în Franţa.

Majoritatea funcţiilor publice regale au devenit, în secolul al XVI-lea, slujbe, adică, potrivit definiţiei lui Roland Mousnier, „demnităţi sociale însoţite de funcţie publică”. Cele mai importante conferă o nobleţe de funcţie. Acesta este cazul, în afară de comisarii cu brevet, funcţiilor de con cel ar, de păstrător al sigiliului, de consilier de stat, de raportori la Consiliul de stat, de magistraţi ai unor instanţe superioare. Consilierii din instanţele

60

superioare cu Parlamentul în frunte, dese o noblețe netransmisibilă care se păstrează totuşi după trei generaţii de funcţie. Cumpărate foarte scump, slujbele* contribuie la recuperarea unei fracţiuni importante din cheltuielile statului, în creştere. Preţul lor reprezintă o garanţie de eficacitate. Artizani ai regatului, slujbaşii pun aceeaşi înverşunare şi pentru prosperitatea statului şi pentru creşterea patrimoniului propriu. Dar patrimoniul lor nu înseamnă oare Franţa? O parte tot mai mare a burgheziei de afaceri, deviată de la lumea mărfii, va ajunge, în curând, să alcătuiască o a patra stare", starea magistraţilor. De la cumpărare la ereditate mai rămâne să se facă un pas mare, în mai multe etape. Din 1522, regele dă în mod curent slujbaşilor săi, contra plată, des survivancefi adică posibilitatea de a-şi desemna, continuând să-şi exercite funcţia, succesorul, fiu, ginere, nepot sau cumpărător. Liga fusese tentată să sfanine această putere. Oştilitatea slujbaşilor va salva monarhia, aşadar Franţa. Regele le datorează o recompensă. Ea se situează la începutul atenuării conjuncturii, când marfa oferă mai puţină atracţie şi când statul are mai multe nevoi. Charles Paulet, acest adept genial, va oferi soluţia care îngăduie concilierea dorinţelor slujbaşilor cu drepturile regelui. La Paulette* este o primă de asigurare care dă certitudinea de a putea lăsa slujba altcuiva. Succesul a fost enorm. Rezistenţa nobilimii nu a dus la nimic, în pofida aroganţei unui Charles Sorel şi a unui Balzac, în pofida contraofensivei, din partea Regenţei, a Mariei de Mcdicis, a agitaţiei Stărilor Generale din 1614 – 1615, venalitatea şi ereditatea funcţiilor erau dobândite în Franţa de la începutul secolului al XVII-lea. De aici, ele vor cuceri, parţial, Europa continentală.

Venalitatea fusese în secolul al XVI-lea condiţie a mobilităţii sociale, dar ce însemna oare ereditatea asigurată de Paulette? Starea a doua greşise când luase

zia cumpără domenii şi funcţii. Ea devine nobilime de robă. Satisfăcută de promovarea sa ea zăvoreşte solid poarta prin care a intrat. Reacţia aristocratică în stat, reacţia seniorială la ţară va fi condusă în secolul cil XVIII-lea de aripa de robă a nobilimii. Această burghezie din secolul al XVI-lea, devenită aristocraţie în stat şi pe

domenii, conferă secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea duritatea cristalină a structurilor sale aristocratice. Vechea nobilime se lăsase invadată, cea recentă înmulţeşte, cu simţul ei înnăscut de şicană, barierele şi cursele împotriva noilor promovări. Desigur, ca nu reuşeşte să menţină burghezia în ascensiune îndărătul tejghelei şi a mărfii, totuşi ea ajunge să blocheze suficient supapele pentru a face maşina să explodeze. Această explozie va fi sancţionarea pe continent, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, a unei mobilităţi sociale fanate excesiv.

Nimic nu este mai semnificativ din acest punct de vedere ca parlamentul din Paris în secolul al XVIII-lea. Prima dintre instanţele superioare a încetat complet să-şi mai joace rolul său de mijlocitor al ascensiunii. Se intră în el clin tinereţe, ceea ce este un semn al privilegiului de la naştere. Din 1659 până în 1703, media de vârstă a consilierilor succesori la intrarea în funcţii este ele 25 de ani şi 8 luni, a consilierilor clerici de 32 de ani şi 3 luni, media generală, ele 26 de ani şi 3 luni. Din 1704 până în 1715, se produce chiar o scădere, 22 de ani şi 8 luni, 30 de ani şi 8 luni şi, respectiv, 22 de ani şi 11 luni. În 1709, din 209 consilieri în exerciţiu (după F.B. Bluche) numai 10 sunt oameni de rând (4, 8%). În 1771, din 155 consilieri, 15 sunt oameni de rând (9, 6%) – Membrii nobilimii foarte vechi sunt încă destul de rari; aproape un consilier din doi, totuşi, intrând în Parlament, între 1716 şi 1770, reprezintă, cel puţin, o nobilime ajunsă la a patra generaţie. Aceasta nu din pricina regelui ci din pricina corpului nobiliar. 33 de la

(5, 65°/u) îşi datează nobleţea de funcţie ce Tpuţin din anul 1500. Este deja o veche nobleţe şi, oricum, o aşteptare îndelungată pentru' înnobilare… Familia Grange-Trianon, de exemplu, care a dat în 1464 un staroste al ne«mstorilor, nu intră în ordinul al doilea înainte de sfârşitul secolului al XVI-lea. Mai mult de un secol, de asemenea, face parte clin foarte înalta burghezie familia Taupinard de Tiliere, înainte de trecerea în ordinul nobiliar în 1720. Să luăm exemplul familiei Terray (unul dintre triumvirii din 1771, împreună cu unul dintre cei mai importanţi controlori de finanţe ai vechii Franţe, şi cu un consilier cleric în Parlament din 1736). Primul strămoş cunoscut (+ către 1552) este, la Boen-sur-Lignon un fel de „fruntaş local". Antoine, fiul său „birtas şi măcelar" pătrunde în mica burghezie şi face o partidă

bună. Antoine al II-lea este negustor şi cumpără pământ. Pierre, fiul său, iată-l ajuns la mijlocul secolului al XVII-lea, accede prin căsătorie în marea burghezie. Jean Terray, fiul lui Pierre, deţine prima slujbă, o funcţie financiară, bineînţeles. „Din căsătoria lui Jean Terray cu fiica controlorului domenial al contelui de Forez se nasc François (+ în 1753), primul medic al regelui şi Antoine al III-lea, bancher, director general al administraţiei ga-belei, înnobilat în 1720 printr-o funcţie de cancelarie, tată a zece copii, printre care Joseph, abatele Terray, consilier cleric în Parlament şi controlor general al Finanţelor". (F. Bluche). Şapte generaţii, care parcurg într-un secol drumul de la condiţia de ţăran la condiţia de burghez şi în următorul, drumul de la condiţia de burghez către clasa nobiliară şi notorietate. Dacă vechii burghezi care alcătuiesc această orgolioasă nobilime parlamentară s-au rupt de bază, exceptând mezalianţele pentru un milion şi mai mult cu cei de felul lui Samuel Bernard-oi au ştiut, din contră, să păzească larg deschis accesul către eşaloanele1 superioare ale Puterii în stat.

Din Parlament, marile ambiţii se află în trecere printr-o funcţie de raportor la Consiliul părţilor, „o funcţieşperaclu", va spune marchizul de Mirabeau (citat de Bluche). Ca şi cancelarul d'Aguesseau: „Raportorii la Consiliul părţilor sunt aidoma dorinţelor din sufletul omenesc; aspiră să nu mai fie: este o stare pe care n-o îmbrăţişezi decât pentru ca s-o părăseşti; o colectivitate în care nu intri decât ca să ieşi şi oricine îmbătrâneşte în mijlocul ci se simte slăbind pe zi ce trece, căzând în uitare". Din 1717 până în 1789, patru cancelari ai Franţei provin din Parlament (d'Aguesseau, Lamoignon de Beaumesnil, Maupeou, tată şi fiu), şase miniştri de justiţie (Louis Chauvelin, Machault d'Arnouville, Berryer, d'Aligre, Lamoignon de Basville şi Barentin), 13 controlori generali de Finanţe, printre care şi Terra y, trei secretari pentru afacerile externe, unul pentru cel de război, unul la Marină, unul la Palat… şi François Bluche conchide: „Parlamentul a dat aşadar 30 de miniştri secretari de stat, controlori generali, cancelari sau păstrători de sigiliu"… fără a mai vorbi de magistraţi de ordine, ambasadori, magistraţi municipali din Paris, magistraţi civili de pe lângă Chatelet etc.

Câteva cifre dau o idee despre ce a reprezentat imobilizarea

bogăţiilor aferente slujbelor, în serviciul statului în secolul al XVIII-lea, într-o epocă totuşi de relativ reflux al preţurilor funcţiilor. În averea nobilimii parlamentare pariziene, valoarea slujbei reprezintă 23, 44 %, după calculele lui F. Bluche (30, 9% la începutul carierei, 14, 31%, la sfârşit). O slujbă de consilier laic, oscilează, între 1748 şi 1750 de la 35.000 de livre la 40.000 de livre, o slujbă de consilier cleric, de la 34.500 la 36.000 de livre, una de substitut, de la 25.000 la 30.000 de livre, de magistrat de cercetări şi reclamaţii valorează 185.000, 172.000 sau'200.000 de livre. Şi totuşi, datorită barierei lăsate împotriva cooptării oamenilor noi care vehiculează hanul recent al prăvăliei şi al mărfii, funcţiile din Parlament, în pofida sau din cauza prestigiului ataşat valorează de patru sau de cinci ori mai puţin decât taxele pentru slujbele înnobilatoare, aflate la unica discreţie, mult mai liberală, a regelui, între 1748 şi 1750, o slujbă de casier la Departamentul Podurilor şi Şoselelor Franţei valora 595.000 de livre, funcţia de încasator general al Finanţelor la Caen a fost dobândită pentru 484.000 de livre, una de secretar al regelui în Cancelaria Mare (înno-bilatoare la prima treaptă) valora de la 185.000 la 105.000 livre, o intendenţă de finanţe (funcţie înaltă), 200.000 de livre… şi foarte jos pe scara ierarhică, 12.000 de livre pentru un comisar de robă scurtă la Paris, 9.000 de livre pentru o slujbă de avocat în consiliul regelui, 7.500 de livre pentru un inspector de poliţie. La sfârşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, în pofida repetatelor reduceri draconice, suma totală a rentelor* asupra statului atingea 86.000.000 de livre, adică aproximativ jumătate din veniturile teoretice ale statului, dar mult mai mult decât totalul încasărilor reale din anii grei, 1700 – 1715, în medie 55.000.000 anual. Suma totală a datoriei reprezenta aproape 2.000.000.000. Două miliarde şi, probabil, un miliard în slujbe, iată ultima destinaţie a beneficiilor comerţului. Restul se plăteşte pentru domenii senioriale. Ciclul este încheiat. Statul este scump pe continent, clar, în lipsa unui „Channel", Fronda şi Războiul de treizeci de ani au dovedit-o, îşi merită cu prisosinţă preţul.

Marea ambiţie a lui Colbert fusese să îndepărteze burghezia franceză de ispitele statului. În corespondenţa sa el se dezlănţuie „împotriva trândăviei, milosteniei, pelerinajelor, a sărbătorilor

nelucrătoare, a mănăstirilor, rentie în °f u magistraţilor". Într-o asemenea măsură men Herbert Luthy a putut să spună: „Îţi dai Atârna cât de mult visa economistul din el o ocietate cu moravuri calviniste, un sistem 65

opus ele valori şi cât îl cleznădăjduia o socie, ţaţe concomitent catolică, nobiliară şi ahtiată după magistraturi.

Iată de ce, datorită ostracismului care o loveşte, burghezia protestantă trebuia să fie în Franţa şi în reţelele Refugiului, unicul sector al burgheziei franceze constrâns prin necesitate să rămână în domeniul mărfii, al finanţei şi al băncii.

Să ne ferim bine de anacronism. Rolul băncii rămâne modest: să asigure prin emisiunea ele poliţe schimburile internaţionale, intermitent după generalizarea, mai întâi la Amsterdam şi la Londra, apoi treptat pe continent, a practicii scontului, să furnizeze comerţului credit pe termen scurt, să plaseze poliţa de stat, să servească drept intermediar între Stările fără credit şi căutătorii de rentă, în mod justificat timizi, acestea sunt rolurile de importanţă limitată ale acestui sector privilegiat al comerţului: comerţul cu bani. Banca din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea nu joacă, practic, niciun rol în industrie. Finanţarea revoluţiei industriale engleze din secolul al XVIII-lea s-a realizat, să ne amintim, prin recurgerea aproape exclusivă la autofinanţare.

Luthy a demonstrat bine, banca franceză la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea este protestantă, slujită de reţelele de solidaritate ale „diasporei" din secolul al XVI-lea şi ale Refugiului din secolul al XVII-lea. Înseamnă asta oare că burghezii francezi, aparţinând Religiei Pretins Reformate, supunându-se unei anumite vocaţii a predesti-narismului calvinist, cum voia Max Weber, sau, mai cuminte, acelui ascetism al muncir care îi duce înainte, ţinuţi la o parte, mai ales, de Capua slujbelor, se supun total şi până la capăt vocaţiei burgheze a mărfii, a prăvăliei, în slujba dezvoltării economice?

Aceasta nu este decât foarte parţial adevărat. Banca pariziană – la începutul secolului al XIX-lea se va spune banca geneve/ă – se

56

flă în slujba regelui, înainte şi după experienţa lui Law, pe care

ea o parcurge fura prea iare pagubă, banca protestantă rămâne în slujba statului. În prim-plan apar mereu alţi oameni: Tourton şi Guigner în momentul Revocării steaua lui Samuel Bernard* în timpul Războiului pentru succesiune la tronul Spaniei, înainte şi după Law, rolul mai discret al lui Isaac Thellusson, Crozat, al clanurilor André, Boissier, Bouer, Bigs, Labat, Tronchin… ascensiunea finală a lui Necker. Ar fi nedrept să limităm activitatea lor la slujirea exclusivă a statului. Bancherii hughenoţi au jucat un rol decisiv în extinderea facilităţilor comerţului internaţional, ei au reprezentat, chiar, elementele cele mai active ale coloniei franceze la Cádiz; fundamental deci în anii 1730, rolul lor este cu atât mai mult astfel către 1740 – 1750 – odată cu Garnier, Mollet şi Dumas – în dezvoltarea marelui comerţ cu America, furnizorul Europei în privinţa mijloacelor monetare. Important este, de asemenea, grupul bancherilor hughenoţi din Geneva în avântul industriei de ceasornice. Nu trebuie însă ca arborii să ne ascundă pădurea. Tocmai în slujba statelor şi îndeosebi în mobilizarea capitalurilor din Franţa şi din Europa, prietenă şi adversară, a realizat banca hughenotă cele mai mari afaceri ale sale.

Destul de caracteristică pentru acest mediu esenţial al băncii hughenote este familia Thellusson. Originară din Saint-Symphorien-le-Chatel, în Lyonnais, ea aparţine primei generaţii a Refugiului genevez, cea din secolul al X\T-lea, ca şi familiile înrudite Des Gouttes şi-Battier din Basel. Negustori, fabricanţi de mătase, proprietari de filaturi… ei au rămas mult timp devotaţi Genevei, tradiţiei lor de matasari. Ramura geneveză, atât de lentă în a se adapta, era deci decăzută la sfârşitul secolului al XVII-lea când Isaac îi conferă un lustru durabil în domeniul finanţei şi al băncii. Născut în 1698, singurul fiu (din patru copii

supravieţuitori şi opt dispăruţi la o vârstă fragedă) al lui Théophile al II-lea şi Jeannei Gui-gner, Isaac, părăseşte Geneva la 17 ani, cu un an înainte de moartea tatălui său. De la protectorii săi, rude şi prieteni, muncind din greu ca vânzător şi funcţionar, Isaac cunoaşte lumea de afaceri, învaţă limba germană la Basel olandeza la Rotterdam (el se foloseşte de ea cu mai multă uşurinţă decât de franceză), engleza

la Exeter, la Bidwell, protectorul verilor Guigner din Londra, în momentul desfăşurării sistemului lui Law, averea familiei Thellusson este asigurată.

Rămaşi fideli culturii lor, larg deschise, din necesitate, către vastitatea lumii, bancherii protestanţi ai Refugiului au jucat un rol capital în realizarea unităţii în gândire a unei modalităţi franceze din Europa luminilor.

Situaţia de minoritate care constrânge burghezia protestantă la izolarea în afaceri şi o condamnă să-şi mărească încontinuu averea ajungea oare într-adevăr să o rupă de stat şi de ispitele sale? Paradoxal, nu. Regele Franţei se sprijină pe funcţionarii săi catolici şi pe bancherii săi protestanţi. În cele din urmă, este o uimitoare diviziune a muncii care dezvăluie o importantă realitate structurală.

Construirea statului rămâne cea mai mare afacere economică a Europei clasice.

Capitolul XI CONJUNCTURA

O primă schiţă de conjunctură mondială

Banca şi statul – nimic nu este mai sensibil la fluctuaţiile conjuncturii.

Oare plasarea conjuncturii, adică a mişcării în stare pură ia sfârşitul unui studiu consacrat celor mai rigide dintre structuri este un paradox? într-adevăr, un paradox, dar fals. Oscilaţia este o modalitate în plus de a nega mişcarea. Singură, tendinţa majoră deplasează structurile, când ea produce dezvoltare. Toate oscilaţiile se petrec în jurul unei axe. După toate probabilităţile, tocmai într-o anumită manieră de a oscila se dezvăluie cel mai sigur rigiditatea vechii economii.

Istoria, în explorările sale recente, a stabilit într-un mod indiscutabil permanenţa, atât cât putem coborî în timp – nu se poate dovedi nimic, desigur, dincolo de era prestatistică, dar Europa clasică este în întregime pre, chiar protestatistică – a unor mari ritmuri fundamentale ale economiei. Vibraţie, oscilaţie pretutindeni. – cu amplitudini care le depăşesc pe toate acelea cu care observaţia economică ne-a obişnuit cu privire la realitatea din timpul nostru: oscilaţie a preţurilor în raporturi, frecvent, de l la 3, pentru mărfurile

cele mai obişnuite, oscilaţie a producţiei de cereale deja un an la altul, oscilaţie a producţiei de măr-run textile în raporturi de l la 2, chiar de la a 4, care ne surprind, oscilaţie a celor mai

69

Importante negoţuri într-un chip şi mai surprinzător, de la 1 la 10 în volum, de l la ioo în valoare, oscilaţie, mai ales, a celui mai important dintre toate traficurile, a aceluia care se face între Europa şi America spaniola, producătoare de metal monetar, oscilaţie a volumului monedei. Spania, în primul rând, până în 1680, Franţa într-o măsură aproape comparabilă, din 1700 până în 1726, cunosc oscilaţii monetare care ne trimit cu gândul la avatarurile monetare din Europa anilor 1920 – 1929; oscilaţie, în sfârşit, mult mai dramatică – am studiat-o în amănunt – a numărului de oameni. Toate aceste oscilaţii nu alcătuiesc o pânză de fond anarhică a activităţilor umane. Ele sunt legate între ele în interiorul unui aceluiaşi spaţiu printr-un ansamblu de corelaţii; de corelaţii care, uneori, surprind. Există o corelaţie negativă, desigur, între preţuri şi producţia de cereale. Ea este de aşteptat. Există o corelaţie pozitivă, mai puţin evidentă din primul moment între preţuri şi marile traficuri maritime. Ansamblul înnodat al acestor corelaţii reprezintă conjunctura. Dar conjunctura înseamnă şi un climat. Conjunctura din economie care se impune omului nu este independentă faţă de om. Ea poate, evident, în economia strict dependentă de condiţiile naturale ale secolului al XVII-lea şi chiar ale primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea, să încorporeze mulţi dintre factorii exteriori voinţei umane – numiţi de noi „exogeni" – dar în esenţă, conjunctura este o rezultantă desprinsă în mod curios dintr-un ansamblu conciliat de micro-vouvte. A vorbi despre influenţa conjuncturii asupra totalităţii activităţilor umane şi nu numai asupra celor economice, deoarece nimic, nici politica, nici gândirea, nici sensibilitatea artistică, nici chiar exprimarea sentimentului religios nu scapă conjuncturii, înseamnă a afirma, simplu, influenţa omului asupra omului, i11" fluenta oamenilor şi rezistenţa lucrurilor.} ° soy jo y mi circumstancia îi plăcea lui (Jrtega

70

Gasset să spună, eu sunt eu şi împrejurările mele Conjunctura

nu limitează libertatea u-mană Ea este un aspect al acestor circun-stancia: structura unduitoare a lucrurilor, gândurilor şi fiinţelor.

Sunt oscilaţii ordonate, înnodate, legate în interiorul unui teritoriu regional, chiar naţional" există cel puţin trei Franţe: o Franţă între Somme şi Loara, o Franţă sudică şi o Franţă de est periferică; există, în mare, trei Spânii: un ansamblu Castilia-Andaluzia, un ansamblu Cantabric şi un ansamblu Catalonia-Va-lencia; există o Anglie de est şi o Anglie de vest, o Irlandă de sud şi una de vest, şi un ansamblu Scoţia-Irlanda de nord dar Provinciile Unite sunt pe cale să constituie un ansamblu economic omogen. Se află aici o cucerire capitală a istoriei economice în aceşti ani din urmă, şi anume, certitudinea unei rezultante în conjunctura mondială a tuturor conjuncturilor, mult dincolo de limita care i se recunoaşte, în secolul al XIX-lea există deja câteva fire, mai mult sau mai puţin groase, de activităţi prinse într-o economie-lume, supunându-se aşadar unei conjuncturi mondiale, dar tot aşa şi în secolele al XVIII-lea, al XVII-lea – în epoca Europei clasice – şi, neîndoielnic, şi în secolul al XVI-lea – în momentul marii mutaţii spaţiale, explozia planetară a Occidentului creştin – în care analiza recunoaşte cei patru timpi fundamentali: fluctuaţia scurtă de doi, trei, patru ani, ciclul, în mare, decenal, variaţiain terciclică şi, eventual, fluctuaţia Kondratiev*, aproximativ tridecenală, faza seculară.

— Putem, trebuie să ne mirăm de regăsirea atât de departe în trecut, străbătând moduri de Producţie şi tipuri de consum atât de profund diferite o întreagă lume de fluctuaţii relativ bineacordate. Şi mai surprinzător este să observăm atâtea conjuncturi particulare compunind, cu începere din secolul al XVI-lea, în e-şalonul nu doar european ci pur şi simplu mondial, O rezultantă, prima schiţă nesigură,
71

n, rtHlă de conjunctură mondială. Acest a – Sect a lucrurilor este captai, tara el, n-am fi Şi drept să vorbim despre conjunctura. L adet", i nutem s-o facem pentru că nu-i vorb" ranicălc, m-T de o certitudine imediată, perba niciciecuiasimilare, prin receputa şi păstrata oec* l care o llurai ferinţâfe o realiiprezen-i

statisticii vechi.

Legile dinamicii vechi. Moneda

Aceste identităţi prealabile nu trebuie să ne ascundă esenţialul, dinamica foarte specifică a acestei conjuncturi vechi. Ne revine să-i desprindem, foarte rapid, trăsăturile generale. Şi condiţiile.

Condiţiile? Este vorba, mai întâi, despre ordinea şi raportul dintre activităţi, în Europa anilor ’60 din secolul al XX-lea suntem obişnuiţi cu raportul industrie-comerţ-agricultură, în care sectorul industrial este dominant. Raportul care se afirmă de-a lungul întregii Europe clasice este cel tradiţional agricultură-comerţ-industrie, cu o largă predominanţă agricolă.

mii de pesos

Orient în neg

oţul portului Manila.

72

Există, în primul rând, dominantă, o coniunctură agricolă care reprezintă o conjunctură în gol de producţie, o conjunctură de petura nurie. Ernest Labrousse i-a pus în evidenţă perfect contururile, a transpus-o într-un model care dezvăluie esenţialul. Criza* meteorologică de subproducţie, vâlvătaia preţurilor, inegala repartiţie a foamei inevitabile de conjunctură, deficitul venitului agricol al celor săraci, insuficient compensat de supraveniturile privilegiaţilor pun în mişcare criza celui mai important sector industrial, a celui mai sensibil, în orice caz, a sectorului textil şi, prin efectul indus, criza întregii industrii. Chiar şi o parte a sectorului comercial este atins. Este un tip de criză care a dispărut total în Europa de la mijlocul secolului al XIX-lea. Curbele agricole schiţează trei tipuri de fluctuaţii: un ciclu de 7 până la 9 ani centrat în jurul unei culminaţii a preţurilor care corespunde accidentului meteorologic de subproducţie, o perioadă Kondratiev de 25 până la 30 de ani, aflată, mai mult sau mai puţin, în raport cu ritmul

73

29. America în negoţul complexului portuar Sevilla-Cadiz activităţii solare, o tendinţă seculară a preţurilor: sfârşitul unei ample mişcări în urcare (începutul secolului al XVII-lea), un îndelungat

interval de stagnare (secolul al XVII-lea, începutul celui de al XVIII-lea) şi începerea unei noi faze de creştere (după 1730 – 1740). Ciclurile decenale, tridecenale, variaţiile seculare se regăsesc şi la celelalte sectoare incomplet antrenate de conjunctura agricolă.

Celelalte sectoare nu sunt total racordate la sectorul agricol, sunt sectoarele marelui comerţ colonial. Conjunctura lor este mai complexă: în cazul lor este uşor să distingem nu trei ci patru fluctuaţii suprapuse.

Rămâne, capitală, o fluctuaţie aproximativ decenală: aproape de 11 ani la începutul secolului al XVI-lea, mai puţin de 9 ani la sfârşitul celui de al XVII-lea – dar această fluctuaţie este ea însăşi compusă din două sau trei fluctuaţii mai scurte pe care, prin asinii

74

n esenţiali ai activităţii numim ciclurile

Propus să-l e colonial ia în corelaţie şi endogene.

75

V-ele e fluctuaţi trienală pare legată, în esen-Indigo E3 Piei Zahăr Plante medicinala

31. Exporturile principale ale Ajnerieu către Europa A. Volum; D. Valoare ţa, de şocurile navigaţiei la distanţă foarte mare. Fluctuaţia decenală este determinată de dificilele adaptări ale aprovizionării la cerere pe asemenea distanţe lungi. Ea este deci endogenă şi se înrudeşte, într-o oarecare măsură, cu ritmurile actuale ale economiei, provocate de adaptările aparatului de producţie la modificările cererii.

Fluctuaţiile agricole şi fluctuaţiile comerciale nu sunt complet independente. Am demonstrat acest lucru; în privinţa comerţului cu

76

America din Sevilla şi a ritmului preţurilor agricole în Andaluzia.

Prima condiţie „aşadar, o constituie raportul dintre activităţi. A doua condiţie – insuficienţele economiei monetare. Nu putem insista prea mult asupra acestui aspect. Stocul monetar al Europei s-a mărit din 1510 până în 1620 într-un ritm care, în ansamblu, depăşea nevoile imediate. Pornind de la calculele lui Hamilton şi procedând. la corecţiile care se impun (fraudă asupra sosirilor de metale din America, producţia minelor germane) masa de metal monetar infuzat

economiei europene poate fi evaluată la 25.000, poate 30.000 de tone echivalent-argint Secolul al XVI-lea a cunoscut nu numai o creştere generală a preţurilor metalelor de 450 «/O ci şi un câştig generalizat al economiei monetare.

Este oare nevoie să spunem până la ce punct contrastează această perioadă cu secolul al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea? Faţă de o populaţie superioară numeric, faţă de un teritoriu mai vast, extins către est, masa monetară nu mai creste într-un ritm suficient, între 1620 şi 1750 economia europeană nu primeşte, în cel mai bun caz, mai mult de 15.000 până la 20.000 de tone echivalent-argint. La cereale, preţ-pilot în Franţa, între punctul culminant din anii 1630 şi cel minim din 1720, căderea în monedă* constantă se fixează de la 100 la 40. O treime din creşterea secolului al XVI-lea a fost ştearsă. Chiar dacă recurgerea la inflaţie îi atenuează parţial efectele, prăbuşirea preţurilor este marea realitate economică şi socială a secolului al XVII-lea. Ea contribuie la acea rigiditate socială pe care am întâlnit-o, în contrast cu mobilitatea din secolul al XVI-lea. Prăbuşirea Preţurilor îi face pe bogaţi mai bogaţi şi mai siguri de ei, iar pe săraci mai săraci, şi veşnic ameninţaţi, izolaţi definitiv în situaţia lor. al v-fră a monederă din secolele al XVII-lea şi AVIII-lea a. rămas, într-adevăr, în strânsă Dependenţă faţă de numerar. Tentativele fă

77

cute concomitent în Anglia şi în Franţa (sistemul lui Law* din mai 1719-decembrie 1720) în direcţia sporirii hârtiei-monedă, desprinsă de corespondentul metalic au condus la un insucces care a avut drept efect, mai ales în Franţa, împiedicarea recurgerii raţionale la un nou mijloc de multiplicare, adică la infuzia masivă de hârtie-monedă a unei bănci de emisie.

Care sunt mijloacele de multiplicare aflate la dispoziţie? Cel mai vechi, cel mai sigur, singurul incontestabil, este poliţa negustorilor-bancheri. Ana văzut, eficacitatea ei a fost sporită la începutul secolului al XVII-lea prin recurgerea la scont, întrebuinţarea sa e limitată la negoţ, la arbitrajul schimburilor internaţionale. Intim legată de acoperirea în metal, ea este mai puţin un multiplicator de volum, şi mai mult un accelerator al rulării, în raport cu secolul al

XVII-lea, cantitatea poliţelor emise nu a suferit o creştere substanţială. Cel mult, beneficiile lor s-au făcut simţite mai profund înspre est – prin extinderea în direcţia Germaniei a reţelei pieţelor de schimb, strict mediteraneană şi occidentală în secolul al XVI-lea.

Mult mai contestabile erau biletele-monedă emise în timpul Războiului de succesiune la tronul Spaniei de către Controlul general. Este vorba, înaintea „Sistemului", de o tentativă de hârtie-monedă, fără recurgerea la o bancă de emisie. Emisie iniţial fără dobândă, în 1701, bi-l letele-monedă (1703 – 1704) vor fi purtătoare a unei dobânzi de 4 apoi de 8 Voan octombrie 1706, masa biletelor în circulaţie depăşeşte 180.000.000. Nimic nu măi! pune stavilă deprecierii. „După o evaluare oficială făcută în 1709, scrie Herbert Li ithy, de comisii financiare însărcinate să verifice conturile biletelor remise armatei, biletele-monedă încă aproape intacte ca valoare la sfârşitul anului 1705, ar fi p-erdut 6 % în ianuarie-martie 170G, 14% în apri-lie-iunie, 28% în iulie-septembrie, 53 Vo în °crombrie-decembrie 1706, 63% în mai l™7

7

centru a creşte apoi uşor, datorită opririi emisiei şi măsurilor de retragere şi de conversiune; dar în decembrie 1706, Samuel Bernard a obţinut rambursarea de către Vistierie a unei pierderi de 78, 5 o/fi la biletele-monedă pe care el le primea. Expedient al economiei de război biletele-monedă n-au depăşit cu mult cercul restrâns al financiarilor, bancherilor şi intendenţilor.

Întregul sistem monetar al Europei moderne depinde deci strict de stocul monetar. Această insuficienţă este deosebit de evidentă în Franţa din 1680 până în 1720. Lipsită de resurse metalice autonome, moneda franceză este ameninţată de un schimb în mod constant defavorabil. Acesta însuşi este consecinţa unei balanţe comerciale structural deficitare, o realitate la începitul secolului al XVIII-lea, realitate încă din secolul al XVI-lea şi în aproape întreg secolul al XVII-lea. Până când războiul vine să compromită relaţiile comerciale cu A-merica şi totul se prăbuşeşte în întreaga Europă – situaţie secundară în timpul războiului cu Liga de la Augsburg, şi de prim ordin în timpul Războiului de succesiune la tronul Spaniei. Franţa este afectată grav.

Evaluările lui Araold, bazate pe retopiri, nu ţin seama de tezaurizări, ele sunt deci inferioare realităţii, dar linia pe care ele o schiţează (citată de H. Lüthy) este incontestabilă.

În 1683, există 18 518 marcuri1 de argint, adică 500.000 de livre tournois, a 27 de livre marcul, adică 1.000.000.000 de franci germinai. În 1693, sunt 17 666 607 marcuri de argint, adică 548.000.000 de livre tournois, a 31 de livre marcul, adică 954.000.000 de franci germinai.

În 1697, există 14814 marcuri de argint, adică 489.000.000 de livre tournois, a 35 de li-Vre, adică 800.000.000 de franci germmal.

auri Trec-le unitate de măsură pentru argint sau – A mare = 6 uncii (cca. 15 gr) (Nr. tr.).

79

1600! 6K> 1620 1630 164C 1650 16GO 1670 1680 1690 mân

— Q-BEAUVAIS

PREŢUL C-RÂULLI

«W VI.

MEDIA MOBILA PC ÎI ANI A PREŢURILOR GRIULUI LA SEAU

32. Preţurile pieţei la Paris şi la Beauvais Situaţia preţurilor în Franţa

În 1715, există 13544117 marcuri de argint, adică 489.000.000 de livre tournois, n 35 de livre marcul, adică 731.000.000 de firmei germinai.

În lipsa urmă multiplicator care să satisfacă necesităţile, trebuie deci să se fi recurs la devalorizările monetare: clasica scumpire a monedei reale în raport cu moneda de schimb. Într-o perioadă de deflaţie naturală a metalului preţios, procedeul se justifică; întrebuinţat cu chibzuinţă, el vizează atenuarea ei ectelor apărute în urma coborârii preţurilor, în secolul al XVII-lea toate statele au recurs la procedeu, chiar şi Anglia, chiar şi Olanda. Şi unul şi altul au renunţat la el, Anglia în 1693, odată cu crearea Băncii Angliei, Olanda în 1682. Florinul titra 14, 28 g argint pur în 1575, 10, 94 în 1604, 10, 89 în 1607, 10, 70 în 1611, 10, 28 în 1620, 9, 61 în 1682. Florinul valorează 9, 61 g de argint pur până în 1844. Olanda oferă exemplul eroic şi unic al unei stabilităţi monetare aproape perfecte în întreg teribilul secol al

XVII-lea. Soliditatea florinului reprezintă un omagiu adus economiei olandeze.

La polul opus se află Spania şi Franţa.

Trebuie oare să spunem Spania? Aici, unitatea monetară nu s-a realizat. Gestiunea Ca-taloniei este prudentă şi Valencia s-a străduit să menţină stabilitatea dinarului. Dinarul castilian a urmat, dar cu un ritm foarte atenuat, avatarurile maravediului castilian. Între 1501 şi 1609 el echivalează 0,1389 g de argint pur. În privinţa Principatului catalan nu a păstrat acesta oare cu străşnicie stabilitatea livrei? Până la un asemenea punct încât Pierre Vilar a putut să avanseze ideea că dorinţa de a scuti ţinutul de drama incoerenţelor monetare ale Castiliei a cântărit determinant în cauzele rupturii din 1640. Războiul, intervenţia franceză vor provoca în doisprezece ani o prăbuşire spectaculoasă. Din 1641 până în 1652 – 1653 scudul dublu de aur, care valora 56 de sous este adus progresiv la 320 de sous. Este o scumpire a monedei reale şi deci o cădere pe verticală a monedei de schimb. Conţinutul în aur al livrei care era de 2, 22 g de aur în 1641, scade la 0,383 în 1652 – 1653. Căderea este ceva mai Puţin sensibilă în ceea ce priveşte argintul. Uncia, în iunie 1640, valora 17 sous, 40 în 1651. În perioadele tulburi, aurul, mai uşor de transportat, mai uşor de ascuns, aurul, metalul no-b" al schimburilor internaţionale are întâietatea în chip natural asupra argintului, metalul tranzacţiilor interioare.

81

Dar ce să spunem despre maravedí? După tulburările din secolul al XV-lea care reduseseră la mai nimic moneda de schimb castiliană stabilitatea lui a fost exemplară până în 1602! Maravedi-ul este singura monedă de schimb europeană care străbate intactă (0,094 g de argint pur) secolul al XVI-lea.

Consecinţele acestei rigurozităţi excesive se vor dezvălui în curând foarte costisitoare. De-a lungul întregului secol al XVI-lea valoarea monedei de schimb a fost menţinută cu preţul unei serii de bancrute ale căror efecte asupra comerţului şi mai ales asupra psihologiei sociale au fost dezastruoase. De trei ori cel puţin cârmuirea castiliană modificase în avantajul său dobânda rentelor: în 1563, 1608, şi 1621. De şase ori a declarat faliment pentru datoriile pe termen

scurt: 1575, 1596, 1607, 1627 şi 1647.

Dar cultul stabilităţii monetare, în momentul în care prăbuşirea sosirilor de aur din America, regresul în volum şi în valoare a comerţului cu Indiile, inversarea tendinţei majore a preţurilor obligă la o cedare de poziţii şi va juca Spaniei cea mai rea festă, în loc să recurgă, foarte simplu, la procedeul, clasic în Franţa, al scumpirii, ducele de Lerma mai întâi, apoi Olivares se vor gândi să iasă din încurcătură emiţând fără s-o mărturisească, 3 a un preţ larg fiduciar enorme cantităţi de bilion care cuprindea din ce în ce mai puţin argint şi din ce în ce mai mult cupru. Castilia avea să verifice validitatea legii economice, impropriu atribuită lui Gresham, potrivit căreia moneda rea o alungă pe cea bună şi întreaga economie spaniolă a trebuit să trăiască, timp de şaizeci de ani, bazată pe o monedă de cupru stânjenitoare şi ineficace. În plus, şocurile emisiunilor şi ale retopirilor, vâlvătăile inflaţiei şi nostalgia deflaţionistă conduc la o întărire a prejudecăţii aristocratice. Ies la suprafaţă două valori-refugiu: aurul şi argintul tezaurizate în vase monstruoase şi în greoaiele şi urâtele de-coraţiuni ale bisericilor churrigueriste* precum

82

p-imântul, protejat de înmulţirea majorate-T r „adică a bunurilor inalienabile aparţinând – nfjiului născut dintr-o familie nobilă. Alături de bogăţia scandaloasă a celor care prin canalele puterii, ştiu cu câteva zile înainte apropiata ordonanţă care va deplasa ordinea factorilor există totala rigiditate a unui corp social fixat asupra celor mai sterile dintre valorile-refu-giu, Hamilton a rezumat într-un grafic zguduirile acestei politici. O reorientare înţeleaptă este iniţiată în 1680.

1880 nu marchează sfârşitul inflaţiei, ea continuă de-a lungul secolului al XVIII-lea într-o limită raţională, acceptabilă pentru economie; 1680 marchează, cel puţin, sfârşitul unei politici monetare cu zimţi, încheierea incoerenţelor grosolane. Dar un secol nu este suficient pentru a repara loviturile date din 1620 până în 1680 resorturilor psihologice ale creşterii e-conomice.

Între monedele puternice (florinul şi lira sterlină) şi monedele nesigure (maravedí), Franţa reprezintă un caz de mijloc. El ne va

reţine un timp oarecare.

Franţa este un teritoriu monetar relativ unificat. Cu începere din 1667, există o singură monedă, livra tournois, soli şi bănuţi, în tot regatul. În prima jumătate a secolului, se păstrau încă urme de operaţiuni contabile cu parisis, monede bătute la Paris. Ele sunt suprimate oficial în 1667. La marginea regatului, la Vaucluse, în principatul Orange, în Dombes, Sedan, şi în Lorena vor supravieţui monede de schimb din trecut, până foarte târziu în secolul al XVIII-lea. Se ştie într-adevăr ca numai contractele redactate cu moneda naţională sunt recunoscute de tribunale. Regele nxează prin ordonanţă valoarea scudului. El are astfel posibilitatea să modifice conţinutul „vrei tournois fără efortul costisitor de reto-Pire generală a monedelor. Nicio ţară din Europa nu a utilizat atât de deplin posibilităţile e scumpire ale monedei de schimb. Din acest

83

motiv, în Franţa secolului al XVI-lea devalorizării s-au adăugat efectelor scăderii gulate a puterii de cumpărare a argintului. Din scumpire în scumpire, valoarea în grame de argint pur a livrei tournois a coborât, de la 6 aprilie 1513 până în septembrie 1602, de la 17, 96 g la 10, 98 g. Întreaga cădere s-a produs din 1513 până în 1577. Anul 1577 deschide, pentru 25 de ani, o îndelungată perioadă de stabilitate monetară. Este adevărat că în aceasta epocă scăderea puterii de cumpărare a argintului atinge ritmul său cel mai rapid. Paradoxală totuşi această stabilitate dacă ţinem seama de faptul că ea corespunde, în mare, anilor de război civil! Ea va fi fost însă facilitată cu prisosinţă de intervenţia spaniolă şi de creditele masive acordate Ligii. Intervenţia politică a Spaniei, furnizoare de metal alb, va fi atenuat deficitul cronic al balanţei comerciale franceze. Măsura din 1577 era înţeleaptă. Nu se afla oare Franţa pe marginea unei catastrofe monetare comparabilă cu aceea care va mătura Castilia în secolul al XVII-lea? Legând moneda de schimb franceză de scudul de aur, monedă reală, Henric al III-lea obţinuse efectul psihologic dorit. Această gravă modificare a obişnuinţelor comporta cu toate acestea riscul enorm, cu timpul, de a împiedica recurgerea salutară la adaptări prin coborârea cursului monedei.

Trebuie să te plasezi la nivelul realităţilor pentru a înţelege politica monetară franceză în secolul al XVII-lea şi imposibilitatea, în fapt, de a menţine riguros stabilă, oricare ar fi dorinţele Supraintendenţei şi Controlului, moneda de schimb. Iată de ce putem deosebi două etape alternate ale politicii monetare. Etapa marilor devalorizări – ea corespunde paroxisticului efort de război: 1636 – 1641 (28 iunie 1636, trecerea livrei de la 10, 98 g de argint pur la 8, 69, 18 noiembrie 1641, de la 8, 69 g la 8, 3); prăbuşirea din timpul Războiului de succesiune la tronul Spaniei şi dificilele re

a>

adaptări ale Regenţei. Exprimată în franci germinai, livra valora 1, 523 f. la l octombrie 1693 r ea era ridicată la 1, 655, la l ianuarie 1700 (7, O 2 g argint pur), cade la 1, 022 în mai 1726.; Din ianuarie 1700 până la stabilizarea definitivă din mai 1726, se produc 85 de oscilaţii, dintre care 26 numai în anul 1720. Punctul li-l mitei inferioare a cursului monedei (0,415 f. germinai) a fost atins în 1720. Mai interesante sunt vremurile de relativă stabilitate, din 1641 până în 1700. Adaptările succesive ale livrei provin, într-adevăr, din simpla obligaţie de a alinia norma la realitatea mediocră. Ele dezvăluie îngustimea bazei monetare a economiei franceze. Or, experienţa franceză ar putea fi extinsă la majoritatea cazurilor europene.

Drama cumplită a Franţei – aceeaşi cu a Europei din secolul al XVI-lea – este insuficienţa stocului monetar. Masa poporului de la ţară manipulează rareori o altă monedă decât moneda divizionară, modestă, fiduciară, neîndestulătoare, uzată. Şi pentru că ea nu are decât o putere liberatoare oficial limitată (M-me de Sévigné se plânge de sacii cu monede de aramă stânjenitori, pe care îi primeşte de la arendaşii săi), este fatal ca argintul să-şi sporească preţul.

O altă dificultate rezultă din raportul aur/ argint, aşa-numita ratio. Livra tournois se află între un pol de argint ieftin, Spania, şi un pol de argint scump la nord, Ţările-de-Jos şi Provinciile Unite. De regulă, străbătând Europa, asistam la o foarte înceată uzură a argintului în raport cu aurul. Din 1560, cu excepţia anilor 1700 – 1750, odată cu vâlvătaia de aur braziliană, în producţia celor două metale

există un dezechilibru grav. Putem urmări această uzură aproape pretutindeni, în Spania, de exemplu, raportul era de 10, 11, 10, 61, apoi de! 2, 12 în secolul al XVI-lea. (1497 – 1536, 1537

l-RK-tr-f-ne.

1566 – 1608), urca de la 12, 12 la 15, 45 din 1566 până în 1686, pentru a coborî din nou la 15, 20 în 1700 şi 15,00 în 1750, apoi, de

85

Gp-UL ŞI VINUL ÎN NOUA CASTIUE

X*NALE ÎN

33. Situaţia preţurilor din nord şi a preţurilor mediteraneene.

A. Preţurile în Danemarca;

B. Griul şi vinul în Noua Castilie

Li 15, 03, urcă iar la 16, 02 la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Aceeaşi evoluţie are loc în Franţa, în perioada 1561 – 1700 – cu excepţia guvernării lui Colbert care s-a străduit să atragă aurul printr-o ratio în mod obişnuit avantajoasă pentru aur – odată cu o mai mare valorizare relativă a argintului: 13, 73 din 1614 până în 1636, 14, 49 din 1641 până în 1662, 14, 91 din 1679 până în 1700. La Amsterdam, pol al argintului scump pentru necesităţile comerţului cu Orientul îndepărtat, unde plăţile internaţionale se fac în argint, se constată totuşi o evoluţie identică, de la 10, 77, 10, 97 (1521

86

1580, 1580 – 1584) la 14, 50 la sfârşitul secolului al XVIII-lea, între Ifi40 şi 1750 ratio păstrându-se cu fermitate doar cu puţin deasupra lui 13 (13, 02, clin 1685 până în 1750). Cea mai mică greşeală de apreciere riscă să aibă efectele cele mai grave, adică prin supraaprecierea obişnuită a argintului (franceza este singura limbă în care acelaşi cuvânt desemnează concomitent metalul şi valoarea monetară), să priveze regatul de aurul indispensabil pentru a echilibra schimburile în relaţiile comerciale internaţionale, de aurul indispensabil marii pojitici. Iată de ce Richelieu, o perioadă, şi Colbert au stimulat aurul cu riscul dezorganizării schimburilor interne. Stocul este insuficient şi încărcat de monedă slabă nu numai datorită laisiticatorilor de bani, îndelungatei întrebuinţări a monedelor străine, mai dificil de con

87

INDICI PONDERAfU-ŞI NON PONDEFWA".

9 INDICI PONCCRAT1 Ali O" \ PRODUSELOR AGRICOLE \ l NE AGRICOLE

— /!

34. Situaţia preţurilor în Olanda

Situaţia complexă a pieţei din Amsterdam trolat, dar şi din pricina mediocrităţii muncii din numeroase ateliere. La începutul secolului al XVII-lea, în cea mai mare parte, monedele sunt bătute cu ciocanul. Oricare ar fi abilitatea muncitorului, nu pot fi evitate neregularităţile datorate unei lucrări de proastă calitate. Frauda şi tăierea sunt, prin aceasta, facilitate. Inventată în secolul al XVI-lea, baterea monedelor cu maşina triumfă în 1640. În curând, legenda gravată pe o parte va face mai dificilă munca lucrătorilor care taie şi rotunjesc metalul.

88

Se înţelege că acest material n-ar fi îngăduit asigurarea pe întregul teritoriu şi la toate eşaloanele societăţii a unei economii pe de-a întregul monetară.

În faţa acestei sărăcii trebuie oare să vorbim despre perfecţiunea engleză, graţie activităţii, după 1693, a Băncii Angliei? Să nu exagerăm defel. Stabilitatea engleză precede cu 35 de ani, în mare, stabilitatea franceză. Să spunem că secolul al XVIII-lea începe aici în sfârşitul celui de al XVII-lea. Secolul al XVII-lea monetar, acest tunel lung, după facilităţile din secolul al XVI-lea, ia sfârşit cu noul avânt, strălucitor, al marelui comerţ cu America. Aurul Braziliei la început, înlocuit treptat din 1740 până în 1760 de argintul Mexicului, potoleşte, pe fâşii succesive, dintr-un epicentru atlantic situat în mai mică măsură la Lisabona şi la Cádiz decât la Londra, foamea monetară. Disparităţile regionale se atenuează şi îşi schimbă sensul în secolul al XVIII-lea. Secolele al XVI-lea şi al XVII-lea au opus, mai ales, o conjunctură atlantică unei conjuncturi nordice. Secolul al XVIII-lea opune, mai ales, o conjunctură atlantică unei conjuncturi interioare.

Disparităţile regionale

A treia condiţie: disparităţile regionale.

La drept vorbind ele nu sunt deloc surprinzătoare. Cele care stârnesc mirarea sunt mai curând similitudinile. Fluctuaţiile scurte se suprapun destul de bine într-un cadru regional determinat de climat, Pentru cereale, există două nuanţe decenale, ciclul mediteranean şi ciclul nordic, într-un trecut care se întinde până unde îl putem măsura. Fluctuaţia scurtă comercială, dimpotrivă, se supune ritmului unui negoţ care se impune ca activitate dominantă. Potrivirea era netă în secolul al XVI-lea, în jurul ritmurilor specifice traficului din

89

Sevilla cu America, repercutate, cu un decalai mai lung sau mai scurt, asupra economiilor de pe ţărmuri cu dominantă comercială. După 1630, efectele dominaţiei se dispersează, se retransmit, se întretaie. Conjunctura din secolul al XVII-lea nu mai are frumoasa unitate a celei din secolul al XVi-lea.

Potrivirile se impun iarăşi în conjuncturile de durată lungă. Ca regulă generală, secolul al XVII-lea se fixează mai repede în marasm şi scădere în sud decât în nord. Reînviorareu se produce mai rapid la vest, în apropierea ţărmurilor decât la est, în interiorul uscatului. Aceste opoziţii, care nu sunt variaţii în jurul unei linii de mijloc, se exprimă mai bine cu cifre şi grafice decât prin cuvinte.

Le vom urmări în momentul prelungilor viraje seculare dintre 1590 şi 1650 pe de o parte, dintre 1690 şi 1750 pe de alta.

Frederic Mauro a propus o schemă a conjuncturii internaţionale care se aplică, evident, Europei dinamizatoare a activităţilor economice şi pe care o urmăm în liniile sale generale. Recesiunea îndelungată din secolul al XVII-lea se divide în şapte jumătăţi de perioade Kondra-tiev. Mai întâi, un interciclu de dificultăţi: 1595 – 1620. Întreruperea acceleraţiei, apoi întreruperea dezvoltării economiei hispano-americane. Sufocarea producţiei de argint. Ciumă în Spania, expulzarea moriscilor, apatia prelungită a guvernării ducelui de Lerma. Criza este la început atlantică, americană, spaniolă. Cu toate acestea. Anglia nu este cruţată. În Franţa, relativa euforie a domniei lui Henric al IV-lea nu trebuie să înşele. Germania rămâne prosperă. Cu toate acestea, în mijlocul unei strâmtorări generale, economia franceză şi economia nordului alcătuiesc un sector adăpostit. Aceste distorsiuni

conjuncturale au constituit la începutul secolului un factor politic de greutate.

1620 – 1635. O oarecare reînviorare. Totuşi Italia se clatină. După criza din 1619 – 1620.

90

urmează ciuma. Spania luptă pentru a-şi frâna „derea. Dar după 1630 Sevilla se prăbuşeşte şi minele Americii stagnează. Germania se ruinează. Există însă două sectoare în dezvoltare în nord-vest reîncepe prerevoluţia industrială în Anglia şi politica marilor companii dă roade în Olanda. Brazilia cea producătoare de zahăr este, în schimb, în plină creştere economică şi efectele ei se fac simţite de la Lisabona şi Amsterdam pe toată întinderea dantelată a ţărmului.

IQQQ-1670. Câteva semne de reînviorare timidă în Franţa, în Anglia, o prosperitate temperată în Olanda, dar lumea mediteraneană se rostogoleşte în abis.

1670 – 1690. Reducerea producţiei miniere în America şi stagnarea stocului monetar provoacă prăbuşirea preţurilor şi un marasm generalizat.

1690 – 1720. Cu toată drama marii confruntări puteri maritime – Franţa, economia maritimă dă semne incontestabile de revenire: avânt în Anglia, avânt în Brazilia, avânt în direcţia nordului, reluarea prosperităţii în Olanda.

Totuşi, în Franţa, în Spania, în Italia, factorii negativi echilibrează factorii pozitivi. Din nou, printr-o mişcare de foarfece, se creează o distanţă între un sector nord-vestic prosper şi un marasm prelungit la sud şi la est.

1720 – 1730. Un scurt interciclu de criză şi de dificultate. Bancruta lui Law, criza marelui comerţ englez dau tonul.

1730 – 1775. Marele interciclu de reînviorare. Avântul cuprinde sector după sector, ţară după ţară. Pe de o parte tendinţa preţurilor se inversează şi începe o creştere de durată îndelungată, susţinută de deschiderea unor noi spaţii în America şi a unor noi sectoare de exploatare comercială în Extremul-Orient.

Dacă facem bilanţul, în pofida nuanţelor regionale, care privilegiază un sector nord-ves„e, dinamic şi adăpostit, în pofida atâtor

ele

91

mente de dezvoltare într-un timp dur, eur fecund, în plan material economic şi social; un, gul secol al XVII-lea al Europei clasice este un timp sumbru.

Cât de departe este secolul al XVI-lea al tuturor facilităţilor aparente, împins de muta-ţin spaţială a exploziei europene, la scară p] a, netară: cât este de îndepărtat, de asemenea, secolul al XVIII-lea, secolul revoluţiei industriale, al demarajului englez; nesfârşitul secol al XVII-lea este un secol de dificultăţi mereu reîncepute, de resurse calculate în chip ridicol, de gâtuiri, de sărăcie, de lupte, un secol de spaime şi de voinţă triumfătoare.

Un timp dur – un timp dificil, aşadar un timp fertil, timpul spiritului.

partea a trezia

AVENTURA SPIRITULUI

**…"

Marile etape cronologice

Din 1620 – 1630 până în 1750 – 1760, în cadrul aparent imobil al unei lumi materiale stabilân interiorul unei societăţi de ierarhie şi de echilibru, se produce cea mai mare dintre revoluţiile intelectuale. Istoria gândirii înseamnă \ mai întâi istoria camenilor care gândesc. Din 1620 – 1630 până în 1750 – 1760 sunt trei generaţii. Adică cele trei mari etape cronologice ale perioadei Europei clasice.

Etapa 1620 – 1630, 1680 – 1690, până în preajma dramei spirituale din 1685, este, prin (apariţia Principiilor, a calculului infinitezimal etapa imensă, etapa revoluţionară. Urmează două generaţii pentru a trage concluziile, pentru a pune bazele unei ştiinţe pozitive care se ridică de la fizica elementară a forţelor mecanicii prea simple a astrelor la complexitatea vieţii; concluziile deduse în pripă din asimilarea spaţiului geometric cu socialul, cu politit cui, metafizica, eventual a spaţiului geometric infinit şi vid, etica mecanicii. De la generaţia crizei de conştiinţă se ajunge la generaţia miturilor de substituire. Deus sive natura, spusese Spinoza: într-adevăr, prima jumătate a secolului este întocmai, cum a vrut Jean Ehrard, jumătatea

de secol consacrată ideii de natură. Generaţiei Enciclopediei îi va reveni misiunea să iniţieze la nivelul maselor popularizarea miturilor liniştitoare ale substituirii, mituri primitive, totuşi, care nu pot ascunde golul săpat de explozia bătrânului şi simpaticului cosmos al lui Aristotel, conceput pe măsuri omului mediteranean, ierarhizat, curat, etichetat, atât de scandalos îndepărtat de Cuvântvu Dumnezeului biblic, dar de care Părinţii greci, apoi Sfântul Thoma reuşiseră să-l apropie îmbrăcându-l în veşminte creştine.

(1620
1630
1680
— 1690)
«”» >. S™” Suportanţa cele. e»
Şi-i-S

principia P/medituri se aşezăm către cosmosului sublunara tuturor, moâtenire a godini an” hică de substanţe, de io deste şdează ă locul unei naturi m» ansatriblu ţin umană, concepută ca pu

95

nat de fenomene cantitative, legate prinţ e care salvează cel puţin aparenţele în interiorul unei ştiinţe pur fenomenologice. Galiie” Galilei (1564 – 1642), în Saggialore, riscă aceasta formulă de necrezut în 1623: „Natura este scrisă în limbaj matematic”. René Descartes, în 1637, în Diacurs asupra metodei, facn istoria unei gândiri – gândirea sa – care este aceea a constructorului lumii moderne. Aceeaşi atracţie, de la început, pentru matematică, această artă a inginerului: „Ştiam că… matematicile au invenţii foarte subtile care pot sluji mult atât la mulţumirea celor dornici de învăţătură, cât şi la uşurarea meşteşugurilor” Dar într-o a doua mişcare apare intuiţia confirmată a lui Galileo Galilei: „Îmi plăceau îndeosebi matematicile pentru certitudinea şi evidenţa demonstraţiilor lor, dar nu observam încă adevărata lor folosinţă şi cugetând că ele nu slujeau decât artelor mecanice mă miram de faptul că fundamentele lor fiind atât de neclintite şi de trainice, nu se construise pe ele nimic mai nobil”.

Nu numai că matematicile (adică geometria, disciplină a imaginaţiei, asociată cu algebra, disciplină simplificatoare: „… luam tot

ce-i mai bun din analiza geometrică şi clin algebră şi îndreptam orice defect al uneia prin cealaltă") constituie instrumentul privilegiat de explorare a lumii – în ultimă instanţă, orice obiect de cunoaştere adevărată poate şi trebuie, prin definiţie, să devină obiect de cunoaştere matematică – dar, în curând, nu va mai exista o altă cunoaştere decât matematică deoarece „acele lungi înlănţuiri de argumente, foarte simple şi uşoare de care geometrii au obiceiul să se folosească... îmi dăduseră prilejul să-mi închipui că toate lucrurile care pot fi cunoscute de oameni se urmează unele pe altele în acelaşi chip şi că, numai cu condiţi>'1 să ne abţinem de la a admite ca adevărat vreunul care nu este şi să păstrăm totdeauna ordinea trebuitoare pentru a le cunoaşte pe une

96

din altele, nu pot exista, atât de îndepărtate, i ieruri la care până la sfârşit să nu ajungem i nici oricât de ascunse încât să nu le desco-oerim" Sufletul fiind realmente distinct de corp, 1 duce cu sine întregul univers de calităţi care stânjenea fizica de două mii de ani: în afara gândirii, nu mai poate exista decât spaţiu şi mişcare. Toate ştiinţele, inclusiv ştiinţele umane, se află reductibile la geometrie şi ia mecanică, această armonioasă asociere a spaţiului, timpului şi numărului.

O asemenea monstruoasă şi fundamentală simplificare este specifică întregului secol, întrucâtva, şi noi o trăim fără să ne dăm seama prea bine. Ea permite expansiunea spiritului asupra lucrurilor. Ar fi ajuns la un eşec imens fără o miză dublă între parantezele prealabile ale politicii şi religiei. „Iată de ce n-aş putea cu niciun chip să aprob acele firi împrăştiate şi nepotolite care nefiind chemate nici prin naştere, nici prin avere la conducerea treburilor publice, nu contenesc să închipuiască mereu vreo nouă reformă... Cea dintâi (maximă) era să mă supun legilor şi obiceiurilor din ţara mea, păstrând neclintit religia în care Dumnezeu m-a norocit să fiu crescut din copilărie şi conducându-mă, în orice lucru, după judecăţile cele mai chibzuite şi mai îndepărtate de exces".

Departe de a limita forţa acelui principiu „de a pune totul la îndoială", această primă regulă de analiză îi conferă adevărata sa

valoare: nu se poate face totul deodată. Această revoluţie fără precedent se sprijină pe o ordine politică, socială, metafizică şi religioasă, pe o realitate bogată, pe o realitate prielnică pe care ea o fereşte de orice incriminare. Nu contează, s-a spus, că făuritorii lumii moderne – Kepler, Descartes, Leibniz, Newton – erau credincioşi – de vreme ce lumea ieşită din gândirea lor este golită de Dumnezeu. Contează mult. Nu numai că aceşti constructori au fost credincioşi, dar însuşi optimismul ontologic

97

care îi impulsionează nu are alte rădăcini decât credinţa lor. Revoluţia lumii moderne nu avea, cu necesitate, drept consecinţă slăbire-i credinţei. Mai curând dimpotrivă, ea a fost împinsă de umflarea apelor religioase, ea se plasează în miezul unei vremi bogate în reforme ale Bisericii. Faptul nu este întâmplător Trebuia o credinţă extraordinară în promisiunea acelui „făcut după chipul său" pentru a se concepe, cu imprudenţă, matematizarea lumii apoi tot cu imprudenţă, să se mizeze totul pe ea şi, prin actul unei credinţe pure, cu o candoare desăvârşită, împotriva tuturor aparenţelor lumii, în miezul unei raţionalităţi totale, în pofida evidenţei simţurilor să se rişte totul şi să se câştige totul; este un rămăşag aproape de rămăşagul lui Pascal.

Aşadar, dacă am aplica abuziv principiul cartezian al divizării dificultăţilor, ar fi primejdios să fracţionăm o aventură care este absolută. Istoria religioasă şi cea ştiinţifică sunt inseparabile. Tocmai planul lui Dumnezeu era căutat cu pasiune de Kepler în mişcarea planetelor, iar materia geometrică şi algebrică era imaginată de Descartes ca un reflex al gândirii divine. Şi nu impulsionaţi de nevoia materială şi de practică, ci urmărind un plan de ordine, conduşi de o estetică inspirată din nucleul unei reprezentări religioase a măreţei opere a lui Dumnezeu au conceput marii constructori ai lumii moderne un univers atât de perfect încât generaţiile care l-au primit, fără a-l avea aşa cum l-ar fi meritat, l-au imaginat, potenţial, golit de Dumnezeu. Prezumţia religioasă a fost atât de utilă încât fără ea nimeni nu s-ar fi lansat vreodată într-o asemenea aventură nebunească.

Miracolul anilor 1620

Totul începe, ca să reluăm o formulă fericita a lui Robert Lenoble, prin „miracolul anilor 1620", îndelungatul miracol care ţine de L 1

98

Saqgiatore (1623) până la Principia (1687). Trei nomente sunt esenţiale în istoria umanităţii: Ocolul al VI-lea î.e.n. şi, într-o măsură mai mică, secolul al IV-lea; „miracolul anilor 1620"; perioada care debutează cu cuantele lui Planck r [900), cu cele două formulări ale teoriei relativităţii de Einstein până la prima transmutaţie artificială de Rutherford (1919) şi la mecanica ondulatorie a lui Louis de Broglie (1923). Restul comparat cu asemenea densităţi de evenimente, nu reprezintă decât popularizare şi literatură.

Miracolul nu trebuie explicat. În gândirea creatoare există totdeauna ceva ireductibil la orice condiţionare. Trebuie totuşi să ne punem problema: în ce context se înscrie miracolul anilor 1620? în contextul unor condiţii interne şi externe, într-un context endogen şi exogen ar spune economiştii.

Contextul exogen

Un context exogen? Este cel mai lesne de aflat, dar şi cel mai puţin convingător. E interesant totuşi, dacă pornim de la o frază din Discursul asupra metodei, deja citată: „... n-aş putea cu niciun chip să aprob acele firi împrăştiate şi nepotolite...". Revoluţia porneşte de la o punere între paranteze, de la o concentrare asupra esenţialului, dar presupune – paradoxul nu este decât aparent – acceptarea unei ordini, într-un cuvânt, a unei stabilităţi. Ea reprezintă, de asemenea, în prima sa mişcare – să recitim avertismentul final al Discursului – refuzul unei aserviri a acestei ştiinţe noi faţă de rău: ruşine să le fie acelora „care nu pot fi folositori unora decât vătămându-i pe ceilalţi..." „Libertate şi demnitate... înseamnă timp liber. Să ascultăm acest imn închinat timpului liber*: „Mă voi socoti totdeauna mai îndatorat acelora prin bunăvoinţa cărora mă voi bucura fără oprelişte de timpul meu decât celor care mi-ar oferi cele mai vrednice de

99

cinste slujbe de pe pământ". René Descartes dar şi juristul,

raportor la Consiliul Privat" Franjois Viete, marele Fermat, consilier la Parlamentul din Toulouse. În domeniul revoluţiei religioase ar trebui adăugaţi Pascal, familia Arnauld, Saint-Cyran, Berulle; în afara Franţei, Napier, mare senior din Scoţia, creatorul logariturilor, Kepler a cărui îndestulare îi îngăduie să studieze la apatica universitate din Tübingen, înainte ca favoarea împăratului să-i ofere succesiunea lui Tycho Brahe, Leeuwen-hoek, care a descoperit spermatozoizii, acel postăvar din Delft, onorat cu înalte funcţii municipale şi de sindic: toţi aparţin în diferite moduri aceluiaşi cerc.

Trebuie să se facă un studiu asupra originilor sociale ale acelor mărunţi, modeşti meşteşugari ai ştiinţei, aflaţi alături de marile individualităţi ale miracolului ştiinţific din secolul al XVII-lea. El ar demonstra, cu siguranţă, rolul unei burghezii mobile, rolul zdrobitor în Franţa al funcţiei publice şi ai magistraturii, rolul considerabil al afacerilor care au dus la abundenţă. Majoritatea artizanilor acestei mari revoluţii sunt oameni proveniţi din burghezie (cu excepţia lui Napier), intraţi de puţin timp sau încă nu în tagma nobiliară, oameni care au dobândit din mediul lor de baştină gustul ordinii, al preciziei cifrelor, chiar o anumită stăpânire a aritmeticii curente, şi care au optat pentru stabilitate, demnitate, timp liber.

Dur, dificil, secolul al XVII-lea este concentrat asupra sa însuşi. Această fracţiune a Stării a Treia în urcare năzuieşte mai puţin ca înainte sau după să continue – cu excepţia carurilor când este constrânsă – în acelaşi fel şi în aceeaşi direcţie, ascensiunea începută. Atmosferă de fază B, se spune după Simiand. Niciun alt moment al timpului conjunctura! nu a oferit atâta timp liber unei elite de oameni deprinşi cu precizia, pregătiţi socialmente pentru rigoarea numărului, păstrători ai ordinii prin natură, iubitori de ordine prin aspiraţie.

100

nici un alt timp conjunctural nu a fost atât de favorabil acestui tip de repaus social să anii 1620 – 1660. Îngheţarea preţurilor, favorizând renta, consolidează poziţia timpului liber. Obstacolul în calea dezvoltării facile, abaterea de către marile state a forţelor de creştere economică ale marii burghezii comerciale, într-un cuvânt tot ceea ce frânează decolarea economiei acţionează în favoarea uneia

dintre condiţiile favorabile mutaţiei ştiinţifice. Revoluţia ştiinţifică este realizarea burghezului care a putut trăi în felul nobilului.

Nefericită explicaţie: ea vorbeşte despre un înveliş, nu despre un conţinut. Toulouse nu-l explică mai bine pe Fermat decât La Fleche pe Descartes. Ne vom feri cu grijă să încercăm pentru revoluţia ştiinţifică ceea ce a făcut Goldmann pentru revoluţia religioasă a Dumnezeului ascuns. Să notăm doar că revoluţia carteziană a simplificării cantitative se situează în momentul de cotitură al conjuncturii seculare, într-o perioadă dură, tragică, rigidă, că ea se plasează în momentul unei duble afirmări a statului, în interior şi în exterior. Aceşti revoluţionari ai spiritului sunt conservatori în ordinea socială, aceşti sfărâmători de boite stelare sunt supuşi blânzi, temeritatea lor este posibilă cu acest preţ. Ei au optat pentru ceea ce este esenţial.

Lui Robert Lenoble îi plăcea să sublinieze un alt aspect al înnoirii aduse de secolul al XVII-lea. Trebuie oare să menţionăm formarea, de-a lungul Europei, a unei mici lumi de cercetători? în afară şi împotriva reţelei universităţilor care au rămas – şi vor rămâne până la sfârşitul secolului al XVIII-lea – zidul de apărare al scolasticii iar la Padova, împreună cu averroismul anticreştin, zidul de apărare al aristotelismului*, al celui mai agresiv, mai iremediabil limitat şi mai închis în faţa transformărilor noii epoci? Câte divizări, câte rivalităţi în această lume restrânsă! Roberval tăinuia o parte dintre experienţele sale. Tot

Roberval şi Pascal se înverşunează, în experienţele asupra barometrului, împotriva Părintelui Magni; Descartes, în pofida câtorva fraze frumoase despre experienţele care trebuie făcute în comun, reprezintă tipul cel mai desăvârşit al savantului solitar care descifrează singur planul Creaţiei: „Nu reuşeşti să concepi atât de bine un lucru şi să ţi-l însuşeşti, scrie Descartes în cartea a VI-a a Discursului – când îl înveţi de la altul ca atunci când îl născoceşti tu însuţi…”. Descartes, mereu, evită să publice amănuntele descoperirilor sale, i se întâmplă chiar să altereze modul expunerii lor pentru ca aceia care vor veni să le citească să nu se poată lăuda de a le fi cunoscut

dintotdeauna. Nu şi-a făcut el oare în mod voit, din această cauză obscură, geometria sa prin jocul a ceea ce el numeşte presupuneri? „… Nu le-am numit presupuneri, afirmă el, decât pentru a împiedica anumite spirite care-şi închipuie că ştiu într-o zi ceea ce un altul a gândit în douăzeci de ani de îndată ce li se spun numai două sau trei vorbe… să aibă putinţa prin asta să folosească prilejul pentru a construi vreo filosofie extravagantă, întemeiată pe ceea ce cred ei că sunt principiile mele şi să mi se atribuie mie greşeala…". Descartes îi recuza dinainte pe cartezienii care vor avea o viaţă atât de grea pe magistralele temerare ale sistemului, noii scolastici, timp de cincizeci de ani confruntaţi cu adepţii fizicii lui Newton. În sfârşit, trebuie oare să reamintim marea dispută în legătură cu paternitatea descoperirii – cea mai importantă de la sfârşitul secolului al XVII-lea – a calculului infinitezimal între Newton, continuator al lui Huygens şi mai ales al lui Barrow (1630 – 1677) şi Leibniz, fiul întregii lumi şi al nimănui?

Este o lume compartimentată, dar totuşi o lume. Schimburile de opinii au început continuând tradiţia instituită de acele disputationes scolastice, sub forma unor provocări. O invitaţie la asemenea formă de discuţie nu există şi la

sfârşitul Discursului? „Nu vreau câtuşi de puţin Sprevin judecăţile cuiva vorbind eu însumi Despre scrierile mele; căci aş fi foarte mulţumit a fie cercetate şi pentru ca să existe cât mai fliulte prilejuri pentru asta, îi rog pe toţi cei care rOr avea vreo obiecţie de făcut să o trimită librarului meu prin intermediul căruia fiind înştiinţat, mă voi strădui să-mi alătur totodată şi răspunsul meu; şi prin acest mijloc, cititorii, văzându-le laolaltă, pe amândouă, vor înţelege cu atât mai uşor adevărul". Librarul său – iată unul dintre motivele îndelungatei şederi a lui Descartes în Olanda; extrema concentrare a mijloacelor de difuzare a informaţiilor din triunghiul Flandra-Olanda, simbolizată de marile nume Plantin-Moretus, odinioară la Anvers, apoi casa Blaeu şi mai ales Elzevier la Leyda şi Amsterdam. La începutul acestui secol al XVII-lea, profesia de librar, editor, tipograf începe să se organizeze şi tipografia intră, în sfârşit, în posesia mijloacelor care i se atribuie, uneori cam prea generos, încă de

la sfârşitul secolului al XV-lea şi din prima jumătate a secolului al XVI-lea. La sfârşitul secolului al XVI-lea aceşti mari librari-editori care dau de lucru unor tipografi-meşteşugari constituie o noutate. La Paris – exemplul nu este valabil pentru O-landa – în secolul al XVII-lea, atelierele cu mai mult de patru tiparniţe şi peste zece muncitori sunt o raritate. Sébastien Cramoisy, tipărind cărţi de patristică, îl continuă aici pe Plantin. Şi în mod paradoxal, cartea începe, foarte modest într-un mare număr de cazuri, să aducă venituri autorului ei. La începutul secolului al XVII-lea se afirmă, în sfârşit, întâietatea limbilor vulgare împotriva monopolului limbii latine. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, 77% din producţia editorială europeană este în limba latină, 7% în italiană, 5 – 6% în germană, 4 % în franceză, 1% în flamandă. Tipografia va juca în secolul al XVI-lea un rol esenţial în formarea şi fixarea limbilor şi în unificarea lor în interiorul unor arii lingvistice suficient de

Întinse. Reculul limbii latine este lent în secol al XVI-lea – factor negativ dar, totodată, şi f –, tor pozitiv în măsura în care el traduce renlitatea magnifică a atragerii la cultură a unefracţiuni dintre cei care se ocupă cu comerţul de bani şi de mărfuri. Reculul a fost mai precoce şi mai profund în vest (Franţa, Spania, Anglia). În Franţa editările în limba franceză depăşesc ireversibil editările în limba latină în 1575. Germania rămâne, împreună cu Olanda ţările scandinave şi Europa centrală, marele pol de rezistenţă al limbii latine în secolul al XVII-lea. Desigur, constructorii ştiinţei şi pândirii moderne a miracolului din anii 1620 sunt, aidoma vechii lumi universitare împotriva căreia se impun, fii ai familiei latine. Dar oare ei şi gândesc în limba latină? Descartes, îndoielnic, Leibniz, da, Kepler, fără discuţie pentru că este german, dar Newton? Chiar dacă aparţin încă internaţionalei latine, constructorii lumii moderne au ţinut seama din plin de factorul lingvistic major al timpului lor, de ascensiunea, de la sud la nord, începând prin italiană şi spaniolă şi de la vest la est începând prin franceză, precedată uneori de olandeză şi talonată de engleză, a limbilor vulgare. Aceşti făuritori ai limbii moderne, persecutaţi nu de Biserică, în pofida aparenţelor, ci de partizanii universitari ai ştiinţei

aristotelice, au făcut apel la lumea tehnicienilor, la publicul promovat de curând datorită limbilor vulgare. Galileo Galilei îşi publică Dialoga în 1632 în italiană; acest apel îi aduce condamnarea din partea Inchiziţiei. Fapt simptomatic, rotaţia pământului în jurul soarelui, este adevărat, prezentată fără o dovadă hotărâtoare, nu emoţionase pe nimeni în de Revolutionibus Orbiuni coelestium. Publicată în 1543 la Jean Petri din Nürnberg. savantul tratat aşteptase 23 de ani a doua sa ediţie. Condamnarea din 1632 nu-l împiedică pe Descartes, după trei ani de ezitări („Or, sunt acum trei ani, când am ajuns la sfârşitul tratatului… am aflat că anumite persoane pe

104

le respect dezaprobaseră o chestiune de r „iră publicată ceva mai înainte de cineva…")

— L imite pe Galileo Galilei. În 1637, el se adre-5 ază în limba franceză noii „intelectualităţi" 5 rin Discursul asupra metodei. Newton* va proceda la fe* n 1704 dând în engleză monumentalul său tratat Opticks.

O mică republică a gândirii noi care nu detestă să vorbească limba tuturor. Impulsul vine din Italia. La începutul secolului al XVII-lea Europa este, pentru scurtă vreme, încă mediteraneană, încă din 1603 la Roma se înfiinţează Academia dei Lincci, prima academie* de ştiinţe: Galileo Galilei (1564 – 1642) face parte din ea. În aceeaşi jumătate de secol, în jurul marelui duce Ferdinand al II-lea apare, cu un nume semnificativ, Academia del Cimenta (Academia Experienţei). Viviani, Borelli, Stenon se află aici din 1657 până în 1667. Exilat după 1633 la Ancetri, Galileo trăieşte înconjurat de o curte restrânsă în care figurează Viviani şi Torricelli. Deşi condamnat, el publică totuşi – şi circumstanţă agravantă – în italieneşte – Dzscorsi în 1638.

Imediat după momentul Italiei, şi incomparabil mai plin de viaţă, apare focarul olandez. Descartes, care a fost aici stimulat spre cercetarea ştiinţifică de Isaac Beeckman, a petrecut aici partea cea mai fecundă a vieţii sale, la adăpost de sâcâielile ştiinţei universitare şi, mult mai de temut, ale Inchiziţiei, dar mai ales în preajma puternicilor tipografi-editori Elzevier, Jean Maire care difuzează pe tot cuprinsul Europei cunoaşterea nouă. Olanda este patria lui Leeuwenhoek (1632

– 1723), a lui Constantin Huygens, protector al ştiinţei cantitative şi tatăl lui Christiaan Huygens (1629 – 1695), cel mai mare fizician între Galileo Galilei şi incomparabilul Newton.

— Franţa se plasează la început în zona de influenţă a Italiei. Peiresc, la Ăix-en-Provence, consilier în Parlament, este cutia de scrisori a ropei. Lui îi revine privilegiul de a distri

105

l bui „premiul Nobel" al timpului său. Peires şi Mazarin, protector la Paris al suspectulrr Naude, introduc şi apără ştiinţa italiană. Aix-en-Provence, Toulouse cu Ferma t, Clermont-Ferrand apoi Rouen cu Étienne Pascal, Caen unde se înfruntă două academii… aceasta descentralizare dispare după anii '60 şi '70 în faţa întâietăţii exercitate de concentraţia pariziană în timp ce Universitatea bate câmpii, Colegiul regal îşi continuă tradiţia de deschidere spre ceea ce e nou, primindu-i pe Gassendi*, heterodoxul fără viitor, şi pe marele Roberval.

Pretinsul Reformat Marin Mersenne* (1588

1648), „Prea minimul Părinte Mersenne", spunea foarte nedrept Voltaire, acest Peiresc al nordului prin corespondenţa sa imensă, prin întrebările sale pertinente, a fost ocrotitorul celor mai mari idei. Descartes îi datorează mult. Mersenne, apologetul, va sprijini împotriva „libertinilor* – a liber-cugetătorilor – (aceşti sclavi ai celei mai ponosite gândiri şi ai celei mai conservatoare dintre erori care este neo-averroismul), izbânda heliocentrismului, a concepţiei coperniciene, devenită târziu revoluţionară datorită lui Kepler, lui Galileo Galilei şi, mai ales, lui Descartes. Mersenne, cel care difuzează lucrările Mécaniques, apoi Nouvelles pensées ale lui Gaâiâeo Galilei, popularizatorul, în 1634 a celor cinci lucrări „recreative" despre ştiinţă, acelaşi Mersenne care în 1634 scrie: „ştiinţele au încheiat între ele sub jurământ o societate inviolabilă", contribuie, alături de grupul fraţilor Dupuy, la fondarea acelei Academia Parisiensis. Ea va trebui să-l aştepte pe Colbert pentru a primi, în 1686, consacrarea pe care salonul lui Conrart o primise pentru literatură de la Richelieu cu 31 de ani în urmă. Academia este onorată de a fi avut în mijlocul ei pe Christiaan Iluygens care a trăit între 1665 şi 1681 la Paris dintr-o

pensie* dată de Ludovic al XIV-lea. În sfârşit, după 1665 Le Journal des savanţi reprezintă un instrument incomparabil de discuţie, de difuzare şi de instruire la

106

I mai ridicat nivel. În Franţa, fizica nouă, °dusă de spiritele cele mai religioase, Descartes fi 596 1650), apriorutul obsedat de aventura unei noi ştiinţe totale, Pascal (1023 – 1602), Ro-berval (1602 – 1075), Mersenne, Malebranche nQ38 – 1715) iese învingătoare fără efort, fără piedici exterioare asupra vechii ştiinţe aristotelice.

Anglia nu a devansat Franţa la sfârşitul secolului al XVI-lea, în pofida contribuţiei lui William Gilbert (1540 – 1020), medicul Curţii, a cărui lucrare de Mac/nete (1600) scoate magnetismul din limitele atinse de Pierre de Marecourt în secolul al XIII-lea şi a lui Francis Bacon al cărui empirism, îndepărtat de matematică, nu mai este în pas cu vremea. Cancelarul dizgraţiat al Angliei este un om al trecutului, care în 1020 îşi publică în limba latină lucrarea sa Novum Orgatium. Anglia lui Bacon continuă să fie medievală. Ea înfige totuşi unele jaloane. William Ilurvey* (1578 – 1658), ataşat la Curtea lui Iacob l în 1618, pune, odată cu descoperirea circulaţiei sângelui, bazele fiziologiei moderne. Lucrarea fundamentală Exercitatio anatomică de motu cordis et sanguinis în animalibus este publicată în limba latină în 1628.

În curând apar două scoli. Mai întâi tradiţia unui empirism lipsit de perspective, în linia lui Francis Bacon, la Cambridge şi mai târziu la Londra sub influenţa germanului Theodore Haak, şi apoi un alt grup, mai deschis faţă de necesităţile matematizării radicale a lumii care ia fiinţă la Oxford. Robert Boyle* (1627 – 1691), mare senior, la fel ca Napier, (nobilimea engleză se pasionează de ştiinţe, la fel ca burghezia funcţionărească în Franţa; este o nobilime ai cărei fii, de altfel, nu manifestă repulsie pentru negoţ şi marfă), omul al cărui nume este legat de inventarea pompei pneuma –, «ce, de noţiunea de vid, şi de efectele aerului asupra arderii şi respiraţiei se alătură grupului e la Oxford. Din acest grup răsare, cu şase

107

ani înainte de naşterea „oficială" a Acader franceze de ştiinţe,

Royal Society în 1660. tuşi, chiar dacă Philosophical Tranzacţions—teză din 1666 – coincidenţă simbolică, la fel ca Journal des savant se în Franţa – animate la început de Oldenburg, un german ca Haak – ele nu devin de la înfiinţare publicaţia lui Royal Society. Această legătură nu este stabili, la decât în secolul al XVIII-lea: Royal Society şi Philosophical Transactions vor alcătui atunci corespondentul exact al cuplului Academia de ştiinţe – Journal des savants.

Dacă Angliei nu i-a fost dat să participe la miracolul secolului al XVII-lea, ei, în schimb, îi aparţine desăvârşirea lui – ce revanşă – prin Isaac Newton (1643 – 1727), preşedintele lui Royal Society din 1703, co-inventator cu Leib-niz al calculului infinitezimal, unicul creator al gravitaţiei universale, autorul lucrărilor Principia şi Optiks (1704), un Aristotel al lumii născute odată cu Galileo Galilei şi moartă abia în era lui Einstein, între 1905 şi 1915.

Rămânerea în urmă a Europei răsăritene şi nordice faţă de Italia, Franţa şi Anglia răbufneşte încă, o dată. Ştiinţa îi vine, fără efort, din Italia. Grupul suedez se împrăştie după abdicarea Christinei. Personalităţile cele mai importante sunt supuse celor mai neplăcute tribulaţii. Gonit din Hveen, danezul Tycho Brahe moare la Praga în 1601. Johann Kepler (1571 – 1630), izgonit din Graz de Contrareformă, dq-bândeşte, sub protecţia nesigură a împăratului, precara succesiune a lui Tycho Brahe. Părintele Magni se află la Varşovia, Hevelius la Danzig, Stenon* (Niels Steensen), (1638 – 1686), creatorul geologiei, cel mai însemnat dintre danezii secolului al XVII-lea, găseşte mai înţelept să fugă din nord. El părăseşte Copenhaga pentru Amsterdam. De aici trece la Leyda, apoi la Paris, unde trăieşte din 1664 până în 1666, şi în cele din urmă la Florenţa, în anturajul Academiei del Cimento, sub protecţia marelui-duce, unde află calmul şi sprijinul ne

cir înfloririi operei sale. În 1669, el publică sa fundamentală Prodomus de solido tra solidum naturaliter contento.

Germania şi nordul nu vor participa pe deşi în mod colectiv – desigur, existase dar în contradicţie cu mediul său – plin ia marea

aventură decât la sfârşitul miracolului, după 1660; o ştiinţă sută la sută latină. Marele Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646 – 1716), între alte zece titluri de glorie co-inventator al calculului infinitezimal, contribuie la formarea unui mediu deschis faţă de ştiinţa nouă. El este numele cel mai important din Acta eruditorum de la întemeierea lor în 1682 la Leipzig, tot el fondează în 1700 Academia de ştiinţe din Berlin pe care în secolul al XVIII-lea o ilustrează francezul Maupertuis, duşmanul personal al lui Voltaire.

Alături de Academii şi de reviste, apar, în sfârşit, cabinetele eclectice ale fraţilor Dupuy la Paris, al Părintelui Mersenne, cabinetele bizare în Italia, al Părintelui Kircher la Roma ... fosile, cristale, instrumente de măsură... se învecinează aici (Barberini, Aldrovandi) cu dragoni împăiaţi... – se transformă lent în muzee mineralogice, grădini botanice şi observatoare*, între 1610 şi 1667, la Paris sunt numărate 23 de observatoare. Şi în curând, pe un alt plan, Parisului îi corespunde Greenwich.

Multiplicatorii simţurilor

A explica cel mai uimitor dintre miracolele gândirii prin condiţiile de muncă ar echivala cu a explica o cauză prin efectul ei. Acelaşi lucru ar însemna şi dacă l-ai explica prin apariţia instrumentelor de măsură şi prin multiplicatorii de simţuri, produse de arta sticlarului şi de evoluţia cunoştinţelor optice, luneta, microscopul, telescopul. Totuşi, în privinţa asta relaţia este mai clară. Noile instrumente nu lipsite de importanţă în revoluţia coper

109

35. Instrumente astronomice niciană, din motive temeinice, dar nu este oare aceasta o revoluţie falsă? Fără lunetă, o parte din opera lui Newton este de neconceput şi fără microscopul tăietorilor de lentile din Olanda – corporaţia numără, nicidecum legendar, printre membrii săi pe marele Spinoza – Leeuwenhoek* n-ar fi putut exista şi în consecinţă nici disputa dintre ovişti şi animal-culişti; aşadar nici biologia. Miracolul anilor 1620 ar fi rămas o jumătate de miracol dacă savanţii n-ar fi dispus de o dezvoltare tehnica suficientă.

110

Multiplicatorii simţurilor, de fapt ar trebui să spunem ai

simţului de curând promovat, simţul geometric, simţul vizual. S-a repetat de prea multe ori, după Lucien Febvre, că oamenii din secolul al XVI-lea, solidari eu v-vul Mediu al lui Marc Bioch, nu reuşiseră încă să favorizeze simţul acesta intelectual prin excelenţă. Oamenii secolului al XVI-lea erau, poate, auditivi, olfactivi, tactili, dar, cu siguranţă, vizuali, ca noi, erau oamenii secolului al XVII-lea. Le trebuie lunete pentru observaţii până şi în podul Femeilor savante.

Pân'a atunci de ce dispuneau oamenii? Bilanţul se întocmeşte rapid. Şi totuşi Tycho Brahe* (1546 – 1601)? Acest mare senior danez, „aparţinând unui mediu îndepărtat de orice preocupare ştiinţifică – nobilimea daneză, una dintre cele mai bogate din Europa, era totodată şi una dintre cele mai necultivate", scrie Alexandre Koyre – care-i procură cel puţin timp liber, a fost adevăratul fondator al astronomiei de observare. Preocupat de nova din 1572 şi de cometa din 1577, el este mai presus de orice reformatorul tabelelor astronomice prin zeci de mii de observaţii în care Brahe îngroapă mai multe averi şi se alege cu nemulţumirea păgubitoare a regelui, sătul să-i mai plătească datoriile. Ce are el la dispoziţie pentru aceasta muncă? Arbalestrilul, un simplu baston gradat, folosit din antichitate în observaţiile astronomice, perfecţionat la sfârşitul secolului al XVI-lea, aşa cum ni l-a descris Michael Coi-gnet în 1581, pătrarul lui Davis, derivat din arbalestril, la care sunt adăugate două cercuri, astrolabul, disc metalic plin pe care se citesc unghiurile; aceste moşteniri ale ştiinţei alexan—™e. – „perioada sa cea mai strălucitoare coincide cu Renaşterea" – continuă încă să fie de folos la începutul secolului al XVII-lea; grafometrul, semicercul de cupru sau de alamă al cărui diametru constituie o alidană cu pinule, încă de pe acum, mult mai complexă şi mult mai precisă. Dar abia cu folosirea sfer

tului de cerc (cu sectoarele gradate) culminea? – observaţia astronomică înainte de inventarea lunetei. Sfertul de cerc a fost lansat de Tych? Brahe. „Instrumentele lui Tycho Brahe măsurau o rază de aproape de 3 metri", în stârnit cvadrantul sau pătratul geometric, eficient Vî măsurarea înălţimii aştrilor şi, poate, capodopera instrumentelor de măsurat dinaintea lunetei, teodolitul. Ingenioasă

combinaţie dintr-un cerc orizontal şi dintr-un semicerc vertical, el este atribuit, în mod tradiţional, lui Leonard Digges; prima descriere datorată lui Thomas Digges, fiul lui Leonard, este din 1571. În afara acestei aparaturi destul de simple, bine cunoscută de astronomi, geometri, arpentori şi navigatori, savanţii din primii ani ai secolului al XVII-lea mai dispuneau, de asemenea ca de-un bun comun cu inginerul, de compasul de proporţie. Galileo Galilei (1606) şi Capra (1607) îşi dispută întâietatea inventării lui. Alleaume, inginer al regelui, construieşte unul la Paris către 1 (510 – 1615. Mai dispuneau, tot de la sfârşitul secolului al XVI-lea, şi de compasul de proporţie şi de reducere. El este german. Rigle plate împărţite în zece şi în o sută de părţi egale, scări de sinusuri, tangente şi secante rigle, echere, compase, plus trusa desenatorului geometru, trăgătoare, pene, raportor, compas cu vârf ascuţit, cu creion, cu trăgător se găsesc pe masa matematicianului din secolul al XVII-lea. Este o masă care ne apare mai curând stânjenitoare decât sărăcăcioasă, matematicile din secolul al XVII-lea rămânând în cele din urmă arhaice, adică mai mult geometrice decât algebrice. Viete este în urmă, dar Fermat se află înainte.

Există la începutul secolului al XVII-lea un avânt miraculos al instrumentelor de măsură şi al multiplicatorilor de simţuri, în câţiva ani. multiplicatorii] îşi croieşte drumul său. În 1611. apare o lunetă de sticlă afumată şi Fabricius. primul, apoi Galileo şi Părintele Scheiner zăresc petele solare, Pete negre în soare:

li2

ţes cu o sclipire de geniu între alte zece mii deduce în Meteores (1637) că Pământul este, n soare răcit. Dar dacă Pământul este un soare răcit, cronologia tradiţională sare în aer. Până atunci se socotea în milenii; în curând se va înmulţi cu o sută şi cu o mie. Din pricina unei bucăţi de sticlă afumate pusă la o lunetă astronomică. Meşterii de ochelari, de oglinzi, savanţii cu abilitate manuală, prelaţii curioşi şi dispunând din belşug de timp liber au lucrat la fabricarea primelor lunete al căror principiu fusese descoperit din întâmplare.

Italia vine în frunte, urmată de Olanda, datorită sticlei. În slujba lunetei, savanţi autentici devin tehnicieni şi negustori. Beneficiul

realizat îi ajută să-şi alimenteze cercetările proprii". Din atelierele personale ale lui Galileo Galilei şi Scheiner, scrie M. Daumas… au ieşit primele lunete utilizabile de către astronomi; Torricelli a avut o clientelă întinsă. Părintele de Rheita, Părintele Cherubin, Pierre Borel, Auzout, Huygens, Hooke construiesc aparate în scop lucrativ". Aproape toţi savanţii din secolul al XVII-lea au şlefuit lentile de optică. La fel şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ştiinţa din secolul al XVII-lea, cu caracterul ei matematic, desigur, dar concretă şi practică, enciclopedică, fără o diviziune accentuată a muncii, rămâne o ştiinţă globală… Din acest punct de vedere, ea nu s-a rupt total de tradiţia scolastică. Problema cea mai importantă constă în calitatea lentilei, mai ales în omogenitatea produsului. Se cunoaşte la ce violenţă s-a ridicat polemica dintre Auzou. t, Hpoke şi Campani în legătură cu puterea de mărire şi calitatea lentilelor. O anumită publicitate pătrunde prin cărţi, invadează scrisorile, ziarele, societăţile savante.

Începând din 1630 – 1640 ştiinţele nu mai F\. imaginate fără sprijinul lunetei, iar din 625 construirea ei devine o afacere comercială.

Cel

Chore:

113

mai vechi atelier cunoscut este cel al lui urmat îndeaproape de doi italieni, Eustachio Divini şi Giuseppe Campani. În Frânt către 1650, funcţionează atelierul Lebas şi] \j, f nard, în Anglia, Cock şi Reeves.

Kepler*, în Dioptrica (1611) schiţează prj mele legi deocamdată încă aproximate. Lui r revine meritul de a fi descoperit a priori principiul adevăratei lunete astronomice cu imaginea pe dos, cu obiectiv şi ocular biconcave tu cel puţin patru ani înainte ca Scheiner, din Compania lui Iisus să fi fabricat primul exemplar. Cele dintâi lunete – mai târziu vor fi numite lunetele lui Galilei sau olandeze

erau simple ocheane marinăreşti, cu un obiectiv concav redresor de imagine şi un ocular convex. Fapt simptomatic, Kepler, care publica în 1611 principiul lunetei astronomice, şi care avea să moară în 1630, nu a cunoscut niciodată realizat practic acest instrument pe care Părintele Scheiner îl mânuia din 1615.

Pe căile trasate de Kepler, vin Snellius (+ 1626) care a descoperit legea refracţiei şi Cavalieri care în 1632 a generalizat studiul distanţelor focale la lentilele concave. Mai târziu, în Dioptrique din 1637, (cu, în plus, transcrierea legii refracţiei prin prismă din legea sinusurilor), Descartes aduce numeroase soluţii şi mult mai multe făgăduinţe.

Christiaan Huygens* revoluţionează optica nu numai în teorie ci şi în practică. El se preocupă de problema cheie – fermitatea sa a determinat progresul instrumentelor optice – a aberaţiilor cromatice. Huygens demonstrează că aberaţia putea fi redusă mărind distanţa focală în raport cu suprafaţa lentilelor. Lui i se datorează, între altele, prima mare lunetă aeriană (în care, aşadar, obiectivul şi ocularul nu sunt unite printr-un tub continuu). Vreme îndelungată tehnica alergase înaintea teoriei. U-la sfârşitul secolului al XVII-lea şi de-a lungul întregului secol al XVIII-lea – şi acest fapt este, de asemenea, simptomatic – practica pe sufocă la o sută de paşi în spatele teoriei, după desăvârşirea opticii geometrice, graţie lui New

Euler, d'Alerabert şi Clairaut. Un pas hotărâtor este făcut în ultima parte a secolului când, în august 1683, Christiaan şi Constantin Huygens încep să folosească maşina lor de tăiat lentile. Primele încercări n-au dat satisfacţie. La capătul a câtorva ani apar, în sfârşit, rezultate bune şi abia atunci începe escaladarea distanţelor focale la care tăierea manuală nici nu îngăduia să se viseze. 34 de picioare, în curând 85, 120, 170 şi 210 picioare. Cei doi Huygens au impus o cotitură în construcţia de prelungire a razei vizuale.

Patru sau cinci ani după luneta olandeză, acest ochean simplu, între 1612 şi 1618 „au fost construite şi încercate sub diverse denumiri primele modele de microscoape alcătuite din mai multe piese". O măruntă problemă de anterioritate, dezbătută la nesfârşit, umple o bibliografie imensă. O tradiţie verosimilă atribuie primele microscoape* fraţilor Janssen din Middleburg în Zeelanda. Jean du Pont de Tar de canonic de Sarlat, când povesteşte vizita pe care i-a fucut-o lui Galilei în 1615, descrie noile instrumente pentru văzut „obiectele care ne sunt foarte aproape şi pe care nu le putem vedea din

pricina micimii lor", într-adevăr, era vorba despre un nrcroscop. Cele două tehnici sunt, la început, absolut de nedespărţit, Maurice Daumas a demonstrat perfect acest lucru. În faimosul prospect din 1625, Chorez amestecă cele două planuri: „... cu cât obiectul este mai aproape, cu atât trebuie alungit tubul şi astfel obiectul apare gros. Făcând astfel, o furnicuţă apare la fel de umflată cât un bob de mazăre". Nicio urmă arheologică nu există înainte de 1624. Primele aparate ale unor Me-tius, Lipperhey, Janssen (poate cel dintâi), Dreb-bel, Galilei nu sunt cunoscute decât din mărturii.

— Progresele microscopului au fost mai lente decât cele ale lunetei; cincisprezece ani de-o Parte, o jumătate de secol de cealaltă. Descartes A conceput teoretic microscoape cu lentilă hi

115

vpterbolică, dintre care unul ar fi atins cel puţin mărimea unui om, dar pe care tehnica secolului al XVII-lea era total incapabilă să-l realizeze. Această rămânere în urmă are două explicaţii: o cerere mai redusă, revoluţia intelectuală din secolul al XVII-lea reprezentând (] < = la început o afacere de astronomie; prezenţa unor dificultăţi tehnice specifice. Aşa cum industria ceasurilor şovăie în faţa miniaturizări; mecanica de la începutul secolului al XVII-len fiind încă primitivă, tot astfel confecţionarea lentilelor mici este dificilă. Cu o capacitate de mărire de o sută până la două sute de ori, lentilele mediocre ale primelor microscoape nu puteau furniza decât imagini confuze. Aberaţia cromatică era mult mai stânjenitoare creat în observaţiile astronomice şi absenţa diafragmei nu îngăduia diminuarea aberaţiei de sfe-ricitate. A fost nevoie de cincizeci de ani şi de progresele aparaturii pentru a fi biruite neîncrederea pe care filosofii o moşteniseră din tradiţia scolastică faţă de această realitate secundă a materiei.

În fapt, în această revoluţie în care întâietatea o are astronomia, succesul lunetei astronomice trebuia să asigure succesul microscopului. Maurice Daumas plasează în jurul anului 1665 – poate 1660 – data naşterii unei indiscutabile micrografii, odată cu publicarea de către lâooke a lucrării sale Micrography. Pasul este făcut. Vremea curiozităţii despre furnicuţa care apare umflată ca un bob de mazăre a

trecut. O lovitură după alta, urmând lui Hooke, un olandez, Swammerdam (1637 – 1680) publică în 1669 faimoasa Historia În sectorum generalis şi în 1671 Marcello Malpighi (1628 – 1694) trimite la Royal Society primele sale observaţii. Se cunoaşte ce-i datorează fiziologia rinichiului lui precum şi lui Bellini. Robert Hooke şi Frederic Ruysch (1638 – 1731) fac primii paşi pe calea întemeierii unei anatomii microscopice. S-o numim încă de pe acum histologie? Lui Frederic Ruysch i se atribuie teh

116

ca injecţiilor vasculare şi a păstrării cadavrelor în stare proaspătă pentru disecţie, în sfârşit, şi mtu a-es> cu începere din 1673, marele înthony Van Leeuwenhoek începe seria sistematică a articolelor sale în Philosophi-cal Transactions. m şi mai mare măsură decât astronomia, noua ştiinţă îndatorată microscopului are un caracter internaţional.

Din 1660, microscoapele alcătuite din mai multe piese se procură cu uşurinţă în comerţul din Anglia pentru 3 până la 6 lire sterline. Unul dintre cele mai importante succese trebuie trecut la activul italianului Eustachio Divini (1620 – 1695). Le Journal des să.va. nts îl menţionează într-un număr din 1668: „un microscop al cărui ocular era format din două lentile plan-convexe lipite prin suprafaţa lor plană", înalt de 42 de centimetri, el oferea, cu patru tiraje, măriri de 41 până la 43 de ori. Avantajul decisiv constă în prezentarea obiectelor sub o formă plată şi nu curbă, progres important în fidelitatea imaginii din infinitul mic. Tocmai datorită tehnicii lui Divini a reuşit Malpighi primele sale cercetări de anatomie microscopică. Tehnica italiană este fidelă întrebuinţând aparate mari. Prin fraţii Huy-gens, tehnica olandeză optează pentru obiectivele mici. Robert Hooke lucra cu o aparatura de acest tip. Opticianului englez John Marshall (1720) îi revine meritul de a fi adoptat la aceste aparate şurubul de rapel cu piuliţă cu care Hevelius (Johann Hewel, 1611 – 16871, marele astronom din Dantzig dotase de curând luneta. Hevelius îl dăduse la iveală în lucrarea sa Machina coelestis, cu schiţe lămuritoare, publicată la Dantzig în 1673. Explorările celor două infinituri mărşăluiesc alături.

Înmulţirea anarhică a lentilelor, vederea bi-noculară (cu Părintele Cherubin, cu Petrus Patronus, aflat cu siguranţă a Milano în 1722) – tehnica explorează în grabă toate drumurile şi. multe dintre ele sunt greşite. Progresele tehnicii sticlei au permis astfel să se revină, pentru o vreme, la tehnici mai simple, cu rezultate mai uşor de interpretat. Leeuwenhoek avea să-şi facă aproape toate observaţiile cu un microscop simplu, având o lentilă cu şurub de rapel, de o mare fidelitate, obţinută cu preţul unei capacităţi scăzute de mărire, de 4Q până la 60 de ori. Cu. Tohan Joosten Van Mus-schenbroek, la sfârşitul secolului al XVII-lea în Olanda, microscopul simplu este dotat cu diafragmă şi Hartsoeker citează încă din 1689 (Eseul de Dioptrică apare în 1694) cilindrul cu tambur cu şurub, cunoscut ulterior sub numele de tamburul lui Wilson. Maurice Daumas plasează reinventarea microscopului cu bule de sticlă în Anglia şi în Olanda, între 1669 şi 1676.

Pe măsură ce aparatele se complică, întârzierile de la descoperire la aplicaţia în practică, şi chiar de la realizarea experimentală la utilizarea efectivă se măresc. Este cazul aparatelor cu reflexie. Regăsim în ele cuplajul practic al celor două infinituri: telescopul şi microscopul cu reflexie.

Teoria telescopului a devansat cu peste un secol realizarea sa practică – ceea ce este încă un indice al înaintării rapide a ştiinţei în raport cu tehnica, începând din 1630 – 1640. Ca-valieri, Mersenne, Zucchi i-au expus principiul în preajma anilor ’30. În 1663, James Gregory stabileşte teoria instrumentului. Reeves eşuează în încercarea de a-l construi şi Newton îşi prezintă aparatul la Royal Society în februarie 1672. Este o preistorie fără importanţă reală: astronomia telescopică, astronomia planetelor mari şi mai ales a stelelor aparţine viitorului, prin William Ilerschel (1738 – 1822), acest genial şlefuitor de oglinzi, care va regăsi după două secole şi jumătate prudentele demersuri ale bătrânului Tycho Brahe… Câteva telescoape. scrie Daumas, au fost fabricate cu începere din 1720, în general de opticieni, dar a fost nevoie să se aştepte ca Edward Scnrlett” (c. 1691 – 1743) „să descopere modul de realizare

unor oglinzi bune pentru ca fabricarea teles-coapelor să ia o oarecare amploare".

Un obstacol pe care oamenii nu reuşesc Sa l înlăture este cel al oglinzilor, în ultimă instanţă este o problemă de metalurgie. Mult timp s-a crezut că succesul lui Newton şi Ho-oke ţinea de compoziţia bronzului folosit. Moly-neux încearcă zadarnic 450 de compoziţii de aliaje diferite, în etapa de dezvoltare a chiinie-i metalelor, la începutul secolului al XVIII-lea, un progres în acest domeniu nu poate decurge decât dintr-un număr suficient de experienţe, aşadar, în cele din urmă, din mărimea cererii. Un alt obstacol este cel al şlefuirii. Numai un număr infim de lucrători ajung la nivelul necesar de îndemânare. Rezultă de aici o elaborare lentă, un timp de inducţie de 60 de ani din momentul inventării până în stadiul concretizării, în sfârşit, astronomia din secolul al XVII-lea şi din prima jumătate a secolului al XVIII-lea este o astronomie a sistemului solar apropiat. Atracţia universală care preocupă toate spiritele – va trebui un secol pentru ca această reintroducere a iraţionalului şi a misterului să fie îmblânzită de ştiinţa mecanicistă şi înghiţită de ea – reprezintă o concepţie planetară. Insuficient restabilit după explozia sferei de cristal a bătrânului univers antic, spiritul modern se agaţă cu disperare de sistemul său solar. Secolul al XVIII-lea filosofic abandonează cu hotărâre restul în seama neliniştii metafizice a unui gânditor creştin precum Pascal. Tocmai pentru că „eterna tăcere a spaţiilor infinite" îi înfioară şi pe ei, au recurs filosofii la această punere între paranteze. Astronomia telescopului înseamnă astronomia stelelor, a spaţiilor infinite… astronomia inconştienţei absurde a geniului mecanicist al lui Laplace. Punerea la punct a telescopului a suferit, la început, din pricina unui lmportant decalaj mental. Ce pretenţii avea °are acest telescop metafizician împotriva luetei, mai modestă, mai sigură, mai economi

119

că? Telescopul demarează lent, după 1770— 1780, odată cu posibilităţile oferite de platina americană (aliaj platină-cositor-cupru roşu la temperatură şi presiune joasă, uşor de şlefuit) şi cu necesităţile crescânde ale astronomiei stelare. Cât priveşte microscopul cu

reflectori conceput de Descartes, şi precizat de Newton există o descriere a lui Benjamin Martin din 1759 şi o alta a lui Selva în 1769. Ne aflăm în pragul unei a doua etape.

A observa şi a măsura

Nu era suficient să vezi, trebuia să şi masori acest univers din afara vizualităţii naturale, riscând să se adeverească avertismentele scolasticilor. Fără această alianţă rapidă a vechilor instrumente de măsurare unghiulară şi a opticii cu lentilele ei măritoare şi mai târziu cu oglinzile ei, tehnica aparatelor de multiplicare senzorială ar fi slujit cel mult să hrănească o fantasmagorie metafizică.

Mai întâi astronomia. Timp de douăzeci până la treizeci de ani coabitează două tehnici: vechea tehnică a aparatelor de văzut precizată de instrumentele cu pinulă, observarea de tipul celei a lui Tycho Brahe încă se menţine. Kepler, am văzut, nu depăşeşte niciodată, din dispreţ de matematician sau din lipsă de mijloace, banala lunetă olandeză cu imagine directă. La fel, Hevelius, acel Tycho Brahe din Dantzig, rămas credincios, la şaptezeci de ani după maestrul nordic faţă de sextanţi şi alida-dele cu pinule. Şi totuşi, îndărătnic faţă de lentilă, Hevelius nu este tot aşa faţă de şurub rare demultiplică mişcarea mâinii şi îngăduie să se străbată o etapă în obţinerea preciziei infra-musculare.

Hevelius, cu un material primitiv, care <Ţ> surprinde pe Royal Society – până într-atât încât în 1679 îl trimite la Dantzig pe Halâcy (descoperitorul cometei) cu material nou w

120

ederea unor experienţe similare – reuşeşte să egaleze în precizia observaţiilor tehnicile noi-Este o luptă de amânare care o anunţă pe cea a marilor corăbii cu pânze şi mai direct pe cea a lunetei împotriva telescopului la începutul secolului al XIX-lea.

Odată cu micrometrul, totul se precipită din nou. Realizat şi utilizat de Gascoigne în 1639, rămas secret timp de treizeci de ani, micrometrul, alcătuit primitiv din două vârfuri care se deplasează unul în întâmpinarea celuilalt prin intermediul unui şurub filetat invers şi care permite să se măsoare diametrul planetelor, iese din clandestinitate în 1667. În frunte, iarăşi, vin englezii, Hooke, Townley.

Huy-gens, poate, îi precede într-o oarecare măsură. Problema nu este încă lămurită.

Picard, omul care a făcut concret să explodeze cosmosul, realizând cea dintâi măsurare exactă a distanţei de la Pământ la Soare a conceput „pentru triangulaţia sa de la Paris la Amiens în 1669 un sfert de cerc având raza de 38 de degete şi un sector de 18°, înzestrate fiecare cu câte două lunete, una înlocuind alidada fixă, cealaltă, alidada mobilă. Şi iată realizate sferturile de cerc cu lunete, întreaga aparatură, încă de pe acum savantă a hărţii lui Cassini. În 1663, Cassinr (1625 – 1712) începe primele lucrări metodice de triangulare a solului francez şi „pentru prima dată omul va putea înlocui nu peste mult timp prin cercetări exacte impresia foarte vagă pe care o are despre distanţe, despre cursul fluviilor, despre înălţimea munţilor". De la nivelul astronomic la cel geodezic precizia măsurării coboară la nivelul microscopic potrivit unui proces rodat la perfecţiune.

Nevoia de precizie, pasiunea măsurării nu se opreşte aici. Temperatura, această necunoscută, aduce ia disperare istoria regresivă a climatelor… dar iată termometrul. Uneori este atribuit secolului al XVI-lea. Porta, Galilei, acon> Drebbel în secolul al XVII-lea; din se-i? – i colul al XVI-lea îi se adaugă Sanctorius, te, lioux, Salomon de Căuş. Dar – Maurice Dau-mas are de zece ori dreptate – termoscopu [nu înseamnă încă termometru, ci… un obiect de curiozitate. Curtea Miracolelor din Evul Mediu, peştera doctorului Faust nu anunţă propileele ştiinţei cantitativiste din marele secol al XVII-lea. „Abia către 1641 au fost construite primele termometre cu lichid, mai întâi cu apă apoi cu spirt, fără ca să se poată determina foarte exact cui sunt datorate". Din Florenţa începând din 1667 se răspândesc de-a lungul Europei termometrele sub forma lor actuală. Observaţiile făcute asupra termometrelor florentine sau olandeze din anii '80—90 sunt de puţin ajutor. Efectiv, secolului al XVII-lea îi aparţine elaborarea unor scări uniforme. Invenţia empirică a lui Fahrenheit* datează din 1714, lucrările lui Réaumur*, de la începutul anilor '30 din secolul al XVIII-lea. A fost nevoie de mai mult de un secol pentru a străbate lungul drum al măsurării temperaturii.

Barometrul, supărător, dar mai simplu, este puţin anterior.

Experienţele lui Torricelir (1643), Pascal* (1647), Berti, Gueriche aparţin aproape „folclorului" istoriei ştiinţelor. Oamenii au fost fascinaţi brusc de barometru. Acesta este puţin costisitor căci mercur există din belşug la Almaden şi la Idria, şi ieftin: nevoile oglinzilor veneţiene şi ale minelor de argint din America (fără a mai vorbi de terapeutica antisifilitică) au adus producţia la un nivel înalt. Pentru străbaterea pasului decisiv în precizie trebuie aşteptat încă odată anii '60, '70 şi '80 ai secolului al XVIII-lea.

Stăpânitor al spaţiului, universul ştiinţific al secolului al XVTÎ-lea îşi îndreaptă atenţia asupra timpului. Tehnica ceasornicăriei este veche. Originea ei coboară în secolul al XIV-lea. poate în al XTII-lea, dar înainte de secolul al XVII-lea nu se petrece nimic decisiv, precis, omogen, utilizabil cu excepţia câtorva tururi de forţă pentru amuzamentul curţilor princiare.

122

Lui Christiaan Huygens îi sunt atribuite onstruirea pendulului (1650 – 1657) şi arcul „piralat de reglare care permite transportarea în planul ceasornicelor a izocroniei pendulelor (1675) – „Această dublă invenţie împarte foarte net în două perioade istoria ceasornicărier şi cea a cronometriei: înainte este faza de formare, de tatonări şi încercări, după este faza de dezvoltare a sistemului pendular şi a posterităţii sale glorioase care se întinde pe parcursul a două secole şi jumătate până când fizica modernă şi electronică vin să reînnoiască ceasornicăria, cum au făcut cu toate tehnicile, şi cro-nometria, cum au făcut cu toate ştiinţele".

Dar, dincolo de istoria ceasornicăriei, ce revoluţie potenţială! Capturarea timpului după capturarea spaţiului, iată, în sfârşit, Noua E-pocă. Un cronometru destul de precis pentru a închide timpul, independent de latitudine şi de temperatură, un cronometru care va face posibilă fixarea instantanee a poziţiei vasului pe hartă, transformând astfel navigaţia şi cartografia, iată-l realizat la sfârşitul secolului al XVIII-lea: Harrison în Anglia, Le Roy şi Bert-houd pe continent, în 1767, 1772. După Bou-gainville, după Cook, hărţile încetează să mai plutească de la vest spre est şi de la est spre vest în lungul paralelelor, se termină, de asemenea, cu insulele pierdute

descoperite de trei, patru ori. O pagină bine întoarsă şi cunoaşterea timpului a marcat prin impactul său cunoaşterea spaţiului.

Acestea sunt, în linii mari, câteva dintre elementele exogene ale revoluţiei ştiinţifice din secolul al XVII-lea. Este un tablou de fond necesar, în lipsa lui, miracolul ştiinţific din secolulal XVII-lea s-ar fi oprit în drum, ca în Grecia hellenistică şi în Alexandria în secolul al III-lea î.e.n., ca în secolul al XIV-lea, ar fi.ţ. ° revoluţie trunchiată, ca revoluţia tehnică din secolul al XV-lea din pricina resurselor instrficiente. Nu-i mai puţin adevărat că ahniind pe îndelete dovezile, nu am dovedit nimic. Miracolul este intern.

173

Elementele endogene

Secretul revoluţiei ştiinţifice se află în însuşi centrul gândirii. În primele decenii ale secolului al XVII-lea s-a constituit o masă critică de revoluţie – să-i spunem astfel, prin analogie cu revoluţia economică de la sfârşitul secolului \\ XVIII-lea – momentul în care fiecare idee se agaţă de alta, în care orice progres, în loc să îis blocat printr-o lentă sugrumare, întâlneşte ecoul altui progres. Revoluţia ştiinţifică din secolul al XVII-lea este o uimitoare progresie geometrică datorită faptului că, în sfârşit, s mt întrunite toate elementele.

Ne-am extaziat în faţa extraordinarelor caiete ale lui Leonardo da Vinci. Totul se a fi\ în ele. Totul ca posibilitate, nimica înfăptuit. Leonardo măsoară. deja, el redescoperă vechea intuiţie pitagoriciană a întâietăţii numărului. Par puse şi problemele din mecanica lui Gali-lei. Pentru rezolvarea lor nu mai lipseşte deciţ calculul. Adică totul.

Moui instrument matematic

„Nimeni să nu intre aici de nu e geometru". Nouăsprezece veacuri după Platon. Galileo G.

— Ulei din Saggiatore în 1623 („Natura este scrisă în limbaj matematic") şi Descartes, cel din Dioptrique. Meteores, Discours, gândesc, spun şi fac la fel. La fel şi mai bine. Totul se află aici. Matematicile grecilor, adică geometria nu dau cheia naturii. De două mii de ani ele au ajuns să-şi epuizeze mijloacele la Alexandria. Să forţăm cuvintele şi conceptele. Ultimul, şi poate cel mai ilustru dintre alexandrini, ultimul constructor al unui univers închis, potrivit

geometriei euclidiene şi de o cinematkv-plată, este Copernic. Heliocentrismul din DC Revoluţionibiis – revoluţionar o posteriori – nu-l contrazice pe Ptolemeu. El este ultim" şi geniala contribuţie adusă magnificii geome

124

trii celeste. „Der Narr", bombănea Luther în Discuţii la niasă, nebunul, da, care fără altă raţiune decât estetică, în funcţie de nevoile d 2 ordine şi de frumuseţe ale geometriei celeste, pune să se învârtească în jurul Soarelui acest Pământ cumsecade pe care-l ştim rotund ele când vedem o navă dispărând la orizont, dar pe care-l simţim masiv, greu, solid şi tare, bine înţepenit în centrul universului, fără ajutorul lui Iosua în faţa zidurilor Ierihonului.

Preistoria astronomiei moderne nu începe nici cu Copernic, nici cu prudenta şi relativista prefaţă a lui Osiander, ea se numeşte Kepler, elipsa, legea vitezelor şi armonia numerelor, Elipsa lui Kepler, spre deosebire de cercul cu stupida lui frumuseţe plastică, este un instrument de calcul. De la matematica figurilor geometrice la matematica numerelor – ce progres hotărâtor în ordinea abstractizării. „Natura se scrie în limbaj matematic", Cuvântul Domnului, care după ce a scos-o din neant (din neant, nu din haos) organizează lumea, este algebra. Matematica = algebră. Aceasta în 1625, se subînţelege.

Constructorii lumii moderne se numesc Galilei, Kepler, Descartes, Leibniz, Newton. Sunt, incontestabil, cei cinci mari. Galilei, din pricina dinamicii, a primei fizici cantitative, Kepler, pentru formularea celei dintâi legi ştiinţifice veritabile, şi pentru astronomia numărului, Descartes, pentru contribuţia matematică şi pentru radicala simplificare materie-suprafaţă, Leibniz, pentru calculul infinitezimal, Newton, pentru calculul infinitezimal şi pentru unificarea analitică a întregii fizici terestre şi celeste pe baza progresiei simple a maselor şi a progresiei geometrice a vitezelor. Mai trebuie adăugate două nume: Viete (1540 – 1603) şi Fer-mat (1601 – 1665).

Secolul al XVI-lea triumfă în ordinea lucrurilor: în cea a ideilor el este sufocat, stân-l enit de trecut, timid, deseori retrograd, parcă obosit de adevăratele cutezanţe ale ultimei ns scolastici medievale, într-adevăr, el a inventat puţin. Nu este oare secolul al XVI-lea ultimul

foc tras de îndepărtata Antichitate, care din secolul al IV-lea până în secolul al XVI-lea' nu a sucombat încă total? O examinare lucidă ne interzice să zăbovim la modernitatea secolului al XVI-lea sau la aşa-zisa revoluţie copernicianã. Şi totuşi, să ne ferim de-a fi nedrepţi; secolul al XVI-lea nu a acumulat doar ixbân zi materiale, el împarte cu secolul al XVII-lea o mare aspiraţie către Dumnezeu fără de care n-ar fi existat revoluţie în cunoaştere pentru că numai ea a putut susţine ipoteza structurii matematice a lumii, ipoteză nebunească şi imprudentă, fără un Dumnezeu garant şi creator de ordine; dar mai ales, secolul al XVI-lea a desăvârşit, oarecum de nevoie – nevoia navigatorilor care atrag colectivităţile umane într-o economic-lume – şi mai mult din joc, instrumentul intelectual al descifrării naturii.

Renaşterea studiilor matematice este plasată tradiţional la sfârşitul secolului al XV-lea. Ce rol să atribuim intuiţiilor lui Nicolaus de Cusa (1401 – 1464), acestui prefigurator fără probe al unui univers nedefinit, a cărui afirmaţie privitoare la identificarea formală a cercului cu un poligon cu o infinitate de laturi anunţă geometria indivizibilelor al cărei punct de plecare îl dă Kepler cu Nova Stereometria clolio-rum? Peuerbach (1423 – 1464), Regiomontanus (1436 – 1470), Luca Pacioli (1445? – 1514) sunt marii făurari ai acestei îndepărtate istorii despre o ştiinţă matematică centrată exclusiv pe calcul. Ce se putea face în geometrie dacă nu să se pună în slujba unei noi răspândiri a Anticilor tehnicile tiparului? Umaniştii, buni purtători ai gândirii altora, îşi asumă ei aceasta operaţie fără a înţelege bine totdeauna. Koyră a rezumat mişcarea din secolul al XVI-lea într-o formulă fericită: de la algebra retorică, la algebra sincopată. Şcolii germane din timpul lui Johann Werner (1468 – 1528) îi revine me

tul de a reforma notaţiile. Algebra*, de acum „neolo este un fel de scriere. Şcoala italiană, U Scipione del Ferro şi Cardan, înfruntă misterele algebrice de gradul trei şi perfecţionează, împreună cu Stevin (1548 – 1620), sistemul de notare. Să nu exagerăm modernitatea acestei aloebre arhaice, fie şi sincopată de scrierea rapidă a unei largi game de simboluri: „Concepţia despre aritmetică şi

algebră a Renaşterii rămâne la nivelul celei a gramaticianului; ea este semiconcretă: se urmează regula generală, dar se operează asupra unor cazuri – cuvinte sau numere – concrete".

Dar iată-l pe Viete (1540 – 1603), adică pe cel care a introdus notarea necunoscutei în expresiile algebrice, perfecţionată în curând de către Descartes (din nou el). Se produce, în sfârşit, marea transformare a gândirii algebrice, smulsă din gramatică şi aruncată către gradul de abstractizare al logicii pure. Algebra, această logică formală a lumii moderne „dincolo chiar şi de abreviere, devine simbol şi logistica numerosa, pentru a întrebuinţa expresia lui Viete*, se ridică la nivelul aşa numitei logistica spaciosa" (A. Koyre).

François Viete dă în 1579 lucrarea Canon mathematicus a cărui tipărire va dura opt ani din pricina tabelelor. Soseşte noua epocă a trigonometrie! Adriaan von Roomen (1561 – 1615) lansează în 1593 faimoasa provocare. O putem formula astfel: „Într-un cerc de rază I, fiind dată coarda unui arc, să se găsească cercul m-a sa patruzeci şi cincea parte". Răspunsul lui Viete este rapid. El va fi completat de Fer-mat mai târziu.

Să lăsăm provocările în jurul numărului ale cărui zecimale se prelungesc. Meritul lui Viete este de a fi lansat odată cu notarea necunoscutei bazele marii însoţiri dintre geometrie şi algebră, analiza. Pentru a traduce izomorfismul fundamental între domeniul algebrei numerice şi cel al analizei geometrice care se ghi-eşte a fi subiacentă în geometria anticilor el

127

Inventează în legătură cu „logistica sa specioasei o artă a calculelor bazată pe simboluri sau i: tere reprezentând mărimi, atât geometrico r şi aritmetice1.

Descartes şi mai ales Fermat* au construit plecând de la schiţele lui Yiete, geometria ana, itică. Se fundamentează, de asemenea, teorh numerelor prin Fermat, logaritmii prinţ \-al pier* (looO-1617), calculul probabilităţilor prin Pascal, Fermat şi Huygens. Pentru ca matematicile clasice dinaintea revoluţiei matematici-Jor noi, născute în secolul al XIX-lea din geniiu

lui Gauss, Lobacevski şi Bernhard memunr: „matematicile

relativităţii, să atingă punctul de maturitate, ultimul pas de străbătut este cel al calculului infinitezimal. La început ap.ir calculul diferenţial şi calculul integral, în uitând reunite. Urmează apoi fraţii Bernouilli, Jacques şi Jean, L'Hospital, dar mai că se i-mă, asimilând şi depăşind munca de nu se). ol de la Viete încoace, marele Newton, mai clar, mai sistematic decât Leibniz, mai fecund, purtător în mai mare măsură de elemente ce anticipează dezvoltarea. Leibniz, amatorul genial, istoricul, juristul, filosoful, transformă cea mai abstractă dintre ştiinţele abstracte, încă de pe acum aproape nemaniană. După el, timp de un secol şi jumătate – Ciairaut, Euler, geometria analitică a spaţiului, d'Alembert, sistematizarea geometriei descriptive de către „\lonae, perfecţiunea întrucâtva mărginită a lui Lapluce – matematicile clasice nu mai reuşesc de it să se plafoneze în pofida unei infinităţi obositoare de nenumărate îmbunătăţiri mărunte. Despre o transformare radicală nu este vorbit.

De Ea universul închis la universul infinit

S-a format o masă critică de revoluţie. S-a declanşat un proces de dezvoltare – iată revoluţia ştiinţifică, radicala revoluţie a reprezentării lumii şi a concepţiilor.

Sectorul stimulator – ca să împrumutăm – nea un termen din economia politică – este 1 tronomia. Primele legi ştiinţifice formulate' într-o manieră matematică sunt cele formulate de Kepler în 1609: fizica întemeiată pe proprietăţi se năruie datorită cerului; asocierea dintre celest şi sublunar îl pulverizează pe /Vristotel. Prima mecanică este mecanica celestă. Matematizarea lumii coboară din cer. Vedem mai bine de departe decât de aproape. Suntem mai îndrăzneţi faţă de stele decât faţă de o bucată de lut. Iniţial, aşadar, totul este o problemă de astronom şi de filosof. Se poate oare afirma primatul absolut al gândirii teoretice asupra gândirii practice, anterioritatea ştiinţei faţă de tehnică? Şi totuşi – s-a văzut – nicio altă ştiinţă n-a adoptat mai repede şi cu mai multă îndrăzneală posibilităţile oferite de progresul tehnic. Astronomia clasică, nesăţioasă consumatoare de mijloace matematice, cuib de calcule interminabile, reprezintă forţa motrice a progresului tehnic prin intermediul lunetei, micrometriei şi telescopului.

Ea determină, în mai mică măsură decât e suportă, contralovitura din partea revoluţiei filosofice. Moartea cosmosului închis, transmis Evului Mediu de Antichitatea păgână, care se grăbise să uite înspăimântătoarea lume infinită, dar incoerentă întrevăzută intuitiv de către Democrit este faptul cel mai important din secolul al XVII-lea. În ultimă instanţă el impune o anumită sensibilitate religioasă. „Dumnezeul ascuns" din secolul al XVII-lea nu se află, cum doresc Lucien Goldmann şi istoria intelectuală marxistă heterocloxă, într-un moment de cotitură al avatarurilor luptei de clasă. El nu trebuie considerat după oarecarea pierdere de prestigiu a slujbelor religioase. El este Dumnezeul creator al unei lumi nemăsurat de mari, mai puternice, mai implacabile prin ordine, mai de neînţeles prin raţiune decât ar fi îndrăznit cineva să viseze vreodată. Niciodată oamenii n-au măsurat până la ce punct erau

129

adevărate, dincolo de orice înţelegere posibil* cuvintele psalmistului: „Adâncurile cerurilepovestesc despre gloria lui Dumnezeu. Iar ne mărginirea vădeşte opera manilor Sale", Dumnezeul ascuns care vorbeşte misterios în jj nişte a terifiantă, în Cuvântul imediat atestat şi recunoscut al Primei Reforme, în Cuvântul transmis indirect celei de a doua Reforme, acest Dumnezeu care, graţie măreţiei sale nu poate fi accesibil decât în misterul incarnaţiei Dumnezeul elitei reformate a celor două Europe reunite, cea protestantă dură cu Goniar şi cea catolică dură cu Berulle, Saint-Cyran şi Pascal nu are nicio legătură cu Dumnezeul cumsecade al umaniştilor creştini. Dincolo de cupola pulverizată a lui Aristotel şi a Sfântu-îui Toma d'Aquino, secolul al XVII-lea, creator al spaţiului infinit, secolul lui Senzorium Dei al lui Newton, nu mai poate afla, în fundul lunetei şi al telescopului, decât înspăimântătoarea natura naturans a lui Spinoza sau Dumnezeul din Sinai. „Este un lucru groaznic să cazi în mâinile Domnului celui viu" (lleb. X, 31) se repetă cu insistenţă la Port-Royal.

Pentru a înţelege bine originalitatea profundă a secolului al XVII-lea şi caracterul unic al spărturii din anii 1620 – 1630 se cuvine, din nou, să readucem la adevăratele sale dimensiuni „pretinsa revoluţie copernicianăă". Să-i dăm cuvântul lui Alexandre Koyre:

„Vechile tradiţii, tradiţia metafizicii Luminii… reminiscenţă platoniciană, neoplatoniciană şi neo-pitagoriciană… pot explica singure emoţia ca care vorbeşte Copernic despre Soare". Trebuie oare să vorbim despre o heliolatrie la acest polonez din Pomerania baltică, aparţinând unei lumi însetată de o lumină care i se oferă cu zgârcenie? Nu, Copernic nu este coperniciaa-Primii copernicieni? Galilei, într-o oarecare măsură Kepler, Pere Mersenne, acest popularizator de valoare şi, mai ales, adevăratul inventator al infinităţii lumii, René Descartes, nobilul din Poitou cu privirea ciudată… Universul

lui Copernic nu este spaţiul infinit al fizicii laşice. El are limite ca şi cel al lui Aristotel, „l este mai mare, desigur, mult mai mare, atât de mare încât nu se poate măsura (immensum) e, i totuşi este finit – cuprins m şi limitat tic sfera stelelor fixe". Planetele se învârtesc în jurul soarelui pe orbite reale. „Orbitele se rotesc din cauza formei lor şi poartă planetele rătăcitoare care sunt prinse în ele aidoma bijuteriilor în montura lor. Este o ordine mirifică, o astrogeometrie luminoasă, o cosmooptică fastuoasă care ia locul astro-biologiei lui Aristotel… Nimic nu pare mai departe de ştiinţa noastră, de noi, ca viziunea asupra universului a lui Nicolau. s Copernic. Fără ea, totuşi, ştiinţa noastră n-ar fi putut exista".

Copernic a lăsat neclintite cele două stânci ale fizicii aristotelice a calităţilor: dualitatea lumii fizice şi mişcarea naturală. Edificarea gândirii moderne trece prin distrugerea celor două noţiuni. Ea presupune unitatea fundamentală a lumii fizice şi inerţia. Cu toate acestea. Copernic provoacă pe furiş, poate fără să-şi dea bine seama, două crăpături mărunte în stânca aristotelică prin care Kepler, Galilei şi Descartes vor arunca maşina în aer. Dificultatea şi slăbiciunea sistemului heliocentric era de i mişca Pământul şi drept urmare, de a-l menţine etern, printr-o mişcare violentă, în afara locului său natural. Pentru a apăra heliocentrismul, Copernic este silit să modifice noţiunea de greutate: „Eu, cel puţin, consider că gravitatea nu este altceva decât o anumită năzuinţă naturală împilntată în lucruri de Providenţa divină a Creatorului lumii de a se regăsi în unitatea şi integritatea lor concentrându-se sub forma unui glob". Acest text

frumos citat de Alexandre Koyre nu semnifică poate decât entoarcere la urmă. El este mai aproape de împedocle şi de Platou (tendinţa celor asemă „îatori să se unească şi să formeze un tot), decât feA Newton. Dar, în pragul gândirli moderne – OL ceea ce este împotriva gândirii aristotelice

131

slujește umanitatea: „Şi putem presupune că această tendinţă aparţine deopotrivă soarelui lunii şi altor aştri rătăcitori în aşa fel încât datorită tăriei sale ei rămân în sfericitatea în care ne apar cu toate că îşi efectuează itinerarele în mai multe moduri". Este a doua crăpătură care, lărgindu-se, conduce la unitatea lumii celeste şi sublunare.

Trebuie să-l aşteptăm pe Kepler pentru a trage folos din această intuiţie informă. Paradoxal, Kepler îl precede pe Galilei. Inerţia apare în cerul lui Kepler înainte de a coborî pe pământul lui Galilei şi de a-şi găsi cu acest prilej formularea perfectă şi cvasi-definitivă. Încă o dată apare în acţiune motorul astronomic.

Nu, Copernic n-a convins pe nimeni în cursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea. Cu siguranţă nu a convins bunul simţ popular, exprimat de zeflemeaua lui Lut-her, dar nu i-a convins mai mult nici pe învăţaţi, pe cei foarte savanţi. Aceştia se mulţumeau cu depăşirea dialectică a lui Tycho Brahe. Soarele se învârte în jurul pământului, restituit astfel locului său natural, dar planetele se rotesc în jurul Soarelui, fapt ce nu prezintă niciun inconvenient deoarece, corpuri celeste fiind, ele sunt lipsite de masă. Şi iată cura sunt păstrate, în raport cu sistemul lui Ptolemeu, avantajele simplicităţii şi eleganţei sistemului copernician. Un alt avantaj, când astronomia de observaţie, această ştiinţă utilă, realizează în momentul în care navele din Europa atlantică brăzdează marea, între 1580 şi 1610, acel prodigios salt înainte care depăşeşte radical acuitatea antică, sistemul care salvează cel mai bine aparenţele este tot sistemul lui Tycho Brahe. Nu vorbea oare Pascal chiar şi duptreizeci de ani de la pledoariile coperniciene ale lui Mersenne despre trei sisteme ale lumii – Ptolemeu, Copernic, Tycho Brahe – între care este imposibil să alegi, în pofida „tăcerii eterne a spaţiilor infinite"? Kepler scrie în legătură cu eroarea de 8 minute privitoare la

132

poziţia lui Marte (limita preciziei de observare în epoca lui Ptolemeu era de 10 minute) următoarele propoziţii care vor împinge gândirea sa pe calea revoluţionară: „Nouă, cărora graţia divină ne-a dăruit în Tycho Brahe un observator de o asemenea valoare încât observaţiile sale ne dezvăluie eroarea… comisă de Ptolemeu, ni se pare potrivit să primim cu mulţumire aceasta binefacere a lui Dumnezeu şi să scoatem folos din ea". Dovadă, dacă mai este nevoie, despre slaba însemnătate imediată a „revoluţiei coperniciene". Tycho Brahe, limitându-l pe Copernic, a salvat şi a întărit ceea ce era util şi asimilabil înainte de mutaţia ştiinţifică a anilor 1620 – 1630.

Cel puţin în Europa catolică se constată absenţa unei reacţii rapide faţă de revoluţia copernicianã. Ridicarea din umeri a lui Luther nu trece dincolo de bunul simţ contrariat. Me-lanchton, cel care a definit ortodoxia luterană, este mai sever. Pretenţia de a mişca Pământul şi de a opri Soarele i se pare absurdă. S-a observat oare cum trebuie fondul neîncrederii sale? Melanchton, faţă de Luther, este totdeauna preocupat să salveze în interiorul Europei reformate scolastica realistă. Spre deosebire de nominalismul lui Luther, în cazul lui s-a putut vorbi despre tomism. Argumentele lui Melanchton nu provin din Cuvântul Domnului. Ele sunt aceleaşi care vor împinge Roma să intre în acţiune. Mai târziu. Condamnarea lui Copernic datează din 1616, cea a lui Galilei din 1632, în numele lui Aristotel. Ce înseamnă această dublă condamnare de la începutul secolului al XVII-lea? Zbieretul măgarului scolastic, ameţeala în faţa noilor dimensiuni ale lumii, groaza de spaţiile infinite. Aristotel îi condamnă pe Copernic şi Galilei la începutul secolului al XVII-lea în numele unei vechi victorii repurtate în secolul al XIII-lea de către necesitarismul grecesc graţie sfântului Toma (1225 – 1274), împotriva augustinismului şi a a-iirmaţiei târzii, în 1277, prin Étienne Templier.

133

Wf>

despre posibilitatea infinităţii, pluralităţii, carii lumii, despre Atotputernicia întru libertate a Dumnezeului autorevelat.

Cosmosul a cărui distrugere o desăvârşeşte René Descartes este

universul închis al lui Aristotel, nu absurdul bulgăre mărunt plutind într-un vid infinit, ci o lume coextensivă, cu spaţiu fizic, în afara universului lui Einstein, ca şi în afara celui al lui Aristotel, nu exista nimic, nici chiar vidul, într-o asemenea măsură încât nici expresia în afara nu are sens. Oare universul care supravieţuia la sfârşitul secolului al XVI-lea era tot atât de neclintit în rigoarea lui ca universul lui Einstein? Printr-o adevărată aberaţie, cosmosul eretic al lui Aristotel va fi considerat de teologii Inchiziţiei ca fiind necesar Revelaţiei.

Dacă sfârşitul cosmosului lui Aristotel marchează punctul de plecare al gândirii moderne, calea acesteia o deschide Giordano Bruno (1548 – 1600). Şi el îi este martirul. Arestat de Inchiziţie în 1593, întemniţat timp de şapte ani, excomunicat şi ars pe rug la Roma, la 17 februarie 1600, Giordano Bruno nu este nici astronom, nici fizician, ci mai curând filosof şi teolog. „Printr-o intuiţie genială, devansându-l pe Galilei… depăşindu-i pe Digges… Bene-detti… Bruno enunţă ideea esenţială a infinitului din astronomia nouă şi opune viziunii medievale a unui cosmos ordonat şi finit", păstrată de Copernic şi Kepler „propria sa intuiţie a unui univers infinit, imens şi care nu se poate cuprinde", populat de o infinitate de lumi asemănătoare cu a noastră. El publică în limba latină în 1591 şi, de asemenea, în 1593. Poate să nu i se fi iertat că a scris în italieneşte Del infinite universo e mondi în 1594? Iată exprimat cu mai multă vigoare ceea ce simţise încă Nicolaus de Cusa: dacă universul este finit, el nu va fi nicăieri, adică în neant, va fi neantul însuşi. Comparat cu Dumnezeu, universul nesfârsit este totuşi mai puţin decât un punct, nimic. „Şi totuşi chiar această nimicnicie a lumii

şi a corpurilor ce o compun implică infinitatea; să – Lumea creată de Dumnezeu, pentru ca să fie perfectă şi demnă de creatorul ei, trebuie să conţină cu necesitate tot ceea ce poate con«titui obiect de creaţie, adică fiinţe individuale-şi nenumărate, pământuri, stele, sori şi lumi… Astfel… Dumnezeu are nevoie de un spaţiu, infinit pentru a plasa în el numărul infinit al. creaturilor sale". Dar această lume infinită nu ajunge oare, ca în vremea lui Laplace, să i se-substituie lui Dumnezeu? Iată, toată diferenţa-care separă totul infinit al lumii de

totalitatea, infinită a lui Dumnezeu: „... spun Dumnezeu total infinit pentru că el se află în întregime în lume şi în fiecare din părţile sale în chip infinit şi total; în opoziţie cu infinitatea universului care se află total în tot, dar nu şi în părţile pe care noi le putem cuprinde cu mintea, dacă totuşi, în raport cu infinitul, ele pot fi numite părţi". Giordano Bruno, acest mare1 creştin al ţinui mare secol religios, a fost ars la 17 februarie 1600 în numele necesităţarismului grec pentru că a proclamat atotputernicia Dumnezeului biblic în faţa Inchiziţiei lui Aristotel.

Descartes împinge făţiş lumea către infinitate. Lui îi aparţine absoluta reductio scientiae ad geometriam, reducerea ştiinţelor la geometrie, deoarece materia se confundă cu întinderea. Universul material se confundă deci cu spaţiul geometriei euclidiene. Iată, aşadar, noul univers..." obiectul geometrilor, pe care-l concepe ca un corp continuu sau ca un spaţiu indefinit (pentru că nu ne putem imagina un spaţiu limitat altminteri decât printr-un alt spaţiu) vast în lungime, lărgime şi înălţime sau adâncime, divizibil în diverse părţi care ar putea avea diferite chipuri şi mărimi..." Dar Descartes, un mai bun mânuitor al limbajului filosofic decât Giordano Bruno – dacă pe de-o parte el pulverizează scolastica, pe de alta îi cunoaşte şi subterfugiile – se fereşte cu grija să reia distincţia, cam prea clasică, între „totul infinit" al lumii şi totalitatea infinită

a lui Dumnezeu. El adoptă terminologia lui Nicolaus de Cusa, autorul frumoasei imagini a cercului a cărui circumferinţă nu se află nicăieri şi al cărui centru se află pretutindeni lumea este „indefinită", Dumnezeu singur este „infinit".

Universul lui Descartes este indefinit şi, simplificare utilă, este plin. El cuprinde o materie subtilă omniprezentă, o dinamică simplistă a dezvoltării, vârtejurile motorii. Toată această construcţie, cam prea simplă, va rezista cu greu în faţa lui Newton. Alegerea, are, cel puţin, un avantaj: ea diminuează răsunetul rupturii pentru că reuşeşte să păstreze, în fapt dacă nu în formă, coexistenţa practică a spaţiului şi a materiei.

Cea mai mare dificultate a cosmologiei moderne după Descartes

şi până în 1915 – când Einstein optează pentru un cosmos nemannian – rezultă din menţinerea spaţiului acolo unde nu există nimic.

Astfel încât cosmologia din perioada clasică, deoarece optase să rămână logică, se păstra cu stricteţe în limitele viziunii perfect. coerente a lui Newton: spaţiul ca Senzorium Dei, sau, dacă preferăm, neexistând decât în Dumnezeu. Spaţiul infinit într-o filosofie coerentă, înseamnă Dumnezeu creând lumea în perpetuitate (Malebranche), Dumnezeu intervenind pretutindeni şi în fiece clipă (Newton). Universul lipsit de Dumnezeu al lui Laplace, aşa cum este conceput şi propus, este o absurditate filosofică. Ceea ce nu-l va împiedica să triumfe, triumful absurdului fiind în orice împrejurare cea mai previzibilă şi mai naturală dintre soluţii.

„Dumnezeul unui filosof şi universul său, scrie Koyre, îşi corespund totdeauna. Or, spre deosebire de marea majoritate a Dumnezeilor anteriori, Dumnezeul lui Descartes nu este simbolizat de lucrurile pe care le-a creat". El nu se face cunoscut în univers decât ca fixitate, cauză metafizică, aşadar dovadă de triumf pen

136

tru necesarele legi ale inerţiei şi conservării mişcării formulate de Galilei. Nu există nicio analogie între Dumnezeu şi univers, nici imagines nici Vestigia Dei în mundo. „Nu vei face chip cioplit şi nici înfăţişări ale lucrurilor văzute sau nevăzute". Orice imagine a lui Dumnezeu, orice reprezentare a lui Dumnezeu, orice discurs asupra lui Dumnezeu înseamnă, în ultimă instanţă, idolatrie şi cade sub incidenţa primei porunci a Vechiului Testament. Dumnezeu nu poate fi deci cunoscut decât prin autorevelaţie. Pentru că între el şi fiinţa pe care a creat-o el diferenţa este absolută, ireductibilă, de netrecut, de neconceput şi de neînţeles. Dumnezeu nu poate fi cunoscut decât în măsura şi în limita Revelaţiei, adică a încarnării: „... mântuirea şi adevărul au venit prin Iisus Hristos. Nimeni nu l-a văzut niciodată pe Dumnezeu; Fiul unic aflat în sânul Tatălui l-a înfăţişat". (Ioan, I, 17 – 18) Europa n-a avut în toată istoria ei decât doi filosofi (Grecia i-a epuizat pe toţi): Descartes şi Hegel, şi unul şi altul în fruntea unui univers. Numai ei sunt capabili să cuprindă şi să depăşească tot ce este contradictoriu. Iată de ce există o stângă hegeliană şi o dreaptă

hegeliană aşa cum există o stângă carteziană şi o dreaptă carteziană: Spinoza şi Malebranche. Sau nu. Spinoza şi neo-augustinismul teocentricilor Reformei catolice. Nu este întâmplător dacă tot ceea ce se cheamă impropriu jansenist*, adică, pur şi simplu, tot ceea ce este important din gândirea catolică a secolului al XVII-lea se nutreşte, în filosofie, din cartezianism. O gândire teologică care se vrea axată în întregime pe Revelaţie nu are nevoie de o scolastică tomistă pe care umanismul şi modernismul anacronic o hulesc la fiecare cuvânt. Ea îşi găseşte fără efort în patristică călăuza care o îndrumă. Ea este augus-tiniană. Reforma catolică a fost augustiniană şi carteziană – legătura dintre cele două direcţii a fost stabilită încă de mult de Henri Gou-hier. Dar Dom Robert Desgabets (născut în

primii ani ai secolului al XVII-lea, aproape de Verdun), teologul de la Saint-Vanne, o spune cu simplitate: filosofia „domnului Descartes fiind curăţată de defectele sale are o legătură specială cu adevărata şi vechea teologie pe care o scoate din Scriptură şi din Tradiţie şi mai cu seamă din operele sfântului Augustin…". Altundeva, adresându-se celor din Saint-Vanne, el îi felicită pentru că au adoptat cartezianismul: „Nu trebuie să ne mirăm de a vedea că motivele care v-au ataşat de învăţătura sfântului Augustin v-au făcut, de asemenea, să adoptaţi o filosofie care este aproape toată întemeiată pe principii şi care urmează o metodă geometrică ce instruieşte fără să tăgăduiască". Astfel, cosmologia şi teologia se regăsesc. După Descartes, nu va mai exista, pentru un spirit conştient, un alt creştinism posibildecât fundamental creştin. Dens sive natura, Spinoza sau Saint-Cyran, Gomar, Raskol, putem scrie mereu forţând termenii. Descartes mătură împreună cu universul închis al lui Aristotel şi Dumnezeul după chipul şi asemănarea omului din antropoteologia profanatoare a tuturor umaniştilor creştini, de la scolastica realistă a Sfântului Toma până la totalitatea adevărurilor Părintelui Garasse.

Acest proces nu decurge, desigur, fără o confuzie cumplită. Schimbarea dimensiunii universului nu este o problemă ce interesează doar filosoful şi savantul. Dincolo de domeniul intelectual este implicată afectivitatea.

Pământul nu s-a mişcat; Eratostene calculase bine, cu o foarte mică aproximaţie cei 12 742 kilometri ai razei noastre terestre şi călătoria lui Magellan în jurul lumii i-a dat, experimental, dreptate. Acest lucru, un bun câştigat la sfârşitul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea. dezvăluie confuzia lui Posidonius şi Martin de Tyr, autori ai globului pământesc datorită căruia, din greşeala, Cristofor Columb a ajuns în America. Pământul este cunoscut mai bine.

138

Dar iată şi imaginea cerului cum arată privit prin lunetă. Pentru Marin Mersenne, media convenabilă a celor mai bune evaluări din preajma anului 1630, a evaluărilor cele mai «general admise, plasează Soarele la 1 142 de raze terestre distanţă de Pământ, adică la aproximativ 6.500.000 de kilometri (în loc de 148.000.000, distanţă reală). De douăzeci şi patru de ori mai puţin. Chiar stelele pe care Kep-ler le agaţă încă de o sferă fixată sunt, se presupune, la o distanţă, în medie, de 14.000 de raze adică la 79.000.000 de kilometri, la mai puţin de 5 minute lumină (Alfa Centauri se află la 4 ani şi 4 luni) 2000 – 3.000 de ani-lumină reprezintă o mărime moderată; în privinţa galaxiilor trebuie să calculăm în sute de milioane de ani-lumină). Astronomia de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi de la începutul celui de al XVII-lea plasează deci stelele nemişcătoare, limita universului închis, dincolo de care nu mai există nici spaţiu, nici nimic altceva (dincolo de care însuşi cuvântul nimic nu mai are sens), la ceva mai puţin de jumătate din distanţa reală care separă Pământul de Soare.

Care e cauza acestei erori? Luneta astronomică măreşte planetele, nu şi stelele. Pentru măsurarea distanţelor „nu se dispune încă decât de paralaxe calculate pentru două puncte situate pe Pământ, ideea de a măsura paralaxa orbitei terestre nu apare înainte de secolul al XVIII-lea şi nu va da rezultate decât în secolul al XIX-lea”. Iată deci întinderea a ceea ce Robert Lenoble a numit, simpatic, micul univers al lui Don Camillo al clasicilor. Nu al clasicilor, al preclasicilor, deoarece prima forare precisă în imensitatea universului datează cu exactitate din 1672. Şi Robert Lenoble aproape că se amuză când scrie: „În centrul Pământului destul de frecvent este plasat Infernul, ca în

vremea lui Dante şi a lui Vergilius. În Irlanda, purgatoriul sfântului Patrick are încă o mare trecere. Dincolo de sfera stelelor, adică aproape 139

Ia jumătatea distanţei de locul în care noi plasăm Soarele" – atins de rachete din 195 y „Dumnezeu tronează în măreţia sa înconjurat de îngeri şi de prea fericiţi". Este o religie care mult timp a avut nevoie de suporturi materiale, de o localizare în spaţiu. „Dar vine ceasul şi chiar a venit când adevăraţii credincioşi îl vor adora pe Tatăl Ceresc întru spirit şi întru adevăr". (Ioan, IV, 23).

Totul se va mişca, mai întâi lent. Să ne înţelegem bine, universul lui Descartes este indefinit, potrivit expresiei tehnice, sau infinit, din punct de vedere comun, dar este totuşi urî univers de filosof, nu de astronom. Mersenne, care îşi asumă şi difuzează dimensiunile pe care le-am citat, este un copernician hotărât. Or, prin simplă reflecţie, copernicienii – şi de la Galilei nu vor mai exista, în curând, în ştiinţă, decât copernicieni; ezitarea lui Pascal este tactică, dar „tăcerea eternă a spaţiului infinit" este o formulă carteziană, deci a fortiori copernicianã – aveau nevoie de un cer mult mai întins decât cel al cosmologiei ptolemaice sau tycho braheiene: „Imensa orbită a Pământului în jurul Soarelui nu modifică nici strălucirea Soarelui şi nici mărimea şi forma constelaţiilor". Grosismentul lunetei creste dar de fiecare dată, nemişcate, stelele sfidează zadarnicele noastre măriri. Copernic şi apoi Galilei au propus să fie îndepărtată sfera stelelor fixe. S-a ajuns la ideea că sfera stelelor fixe nu este unică şi că stelele sunt dispuse în planuri diferite. Sunt simple speculaţii pe care nu le susţine nimic. Măsurarea concretă a universului începe în 1672, odată cu ideea temerară şi prodigioasă a lui Jean Picard (1620 – 1682), somitatea astronomiei franceze, înainte de apariţia lui Cassini, şi animator, al Observatorului de la întemeiere (1667). El montează o lunetă pe sfertul de cerc (având raza de 1, 03 m) pe care îl foloseşte pentru măsurarea razei terestre. În 1672, el ajunge la o apreciere exactă a distanţei de la Pământ la Soare, în timpul călatoriei sale la Uraniborg (Danemarca) pentru a reface unele dintre observaţiile lui Tycho Brahe al cărui nume obsedează astronomia din secolul al XVII-lea, el descoperă din întâmplare, fără să-şi dea bine seama, fenomenul

a-beraţiei, adică rezultanta aparentă a compunerii dintre viteza razei luminoase incidente şi viteza de rotaţie a Pământului în cursul mişcării sale anuale. El alcătuieşte la Paris nucleul celor mai buni astronomi de observaţie, Picard, Auzout, Römer, Huygens, având în fruntea lor, peste puţin timp, pe marele Jean-Dominique Cassini*, născut în comitatul Nice în 1625, succesor al lui Cavalier! la catedra de matematică din Bologna, atras la Paris de către Ludovic al XIV-lea şi naturalizat ca supus francez în 1673. Cassini descoperă separarea inelelor lui Saturn (intervalele dintre inele au păstrat numele de diviziunea lui Cassini). El încearcă să rezolve marea problemă a planetelor mediceene, numite impropriu astfel de Galilei, a primilor patru sateliţi ai lui Jupiter, alcătuieşte tabele precise şi-l însărcinează pe Römer cu calculele. Or, surpriză, Römer constată un avans sau o întârziere sistematică a eclipselor după cum Jupiter se află în opoziţie sau în conjuncţie: abaterea totală reprezintă dublul timpului pe care-l consumă lumina spre a parcurge distanţa de la Soare la Pământ. „Nota lui Römer* (G. Walusenki) asupra vitezei luminii datează din 22 noiembrie 1675, aşa cum reaminteşte o placă de comemorare a Observatorului din Paris…”. La 22 noiembrie 1675 este măsurată – deocamdată nu este decât o valoare numerică – viteza luminii. Universul infinit al lui Descartes va avea în curând, prin timpul-lumină, o unitate de măsură pentru nemărginirea sa.

— Măsurarea spaţiului, măsurarea timpul

U1 Cele două operaţiuni sunt strâns legate între ele. Am semnalat deja reflecţia lui Descartes din Meteores. Mersenne acorda încă 3 060 de ani celor 4.000 care preced venirea lui Hristos. Dar reflecţia lui Descartes asupra descoperirilor lui Fabricius, Galilei şi Scheiner adică prima schiţă a unei teorii moderne a originii sistemului solar, punctul de plecare al unei reflecţii ce culminează cu gândirea lui Lal place (1747 – 1827) pune definitiv totul în discuţie. Fugii iremediabile a spaţiului în afara i datelor perceptibile îi răspunde fuga timpului. Ca un ecou la miile de ani şi în curând la milioanele de ani-lumină apar sutele de mii peste sutele de mii de ani-timp. Secolul al XVII-lea nu reacţionează imediat. „Afacerea Galilei datează din secolul al XVIII-lea, nu din secolul al XVII-lea”, scrie, nu fără dreptate,

Robert Lenoble. Răul de timp lung este totuşi mai imediat şi mai grav decât cel al infinităţii spaţiului, în gândirea lui Pascal care rezumă întreaga angoasă cosmică a epocii clasice, tăcerea eternă este şi mai apăsătoare decât spaţiile nesfârşite, etern fiind luat nu în accepţia tehnică a limbajului filosofic, ci în sensul limbajului curent, adică nu abstractizarea timpului ci proprietatea de infinitudine a timpului. Ceea ce tulbură atât de puternic lumea clasică în descoperirea făcută de ea este perpetuitatea universului său infinit. Omul occidental nu poate face abstracţie de timp. Iată de ce îi vine atât de greu să înţeleagă Cuvântul despre viaţa veşnică pe care o confundă inevitabil cu o perpetuare oarecare a unui timp măsurabil. Se cunosc experienţele puerile ale lui Buffon* din secolul următor. Acele globuri rotunde, lustruite, făcute „cât mai precis cu putinţă, din materiale… care pot reprezenta aproximativ lumea minerală"; el va studia cu ajutorul lor procesul de răcire şi, pornind de la aceste date ridicole se va strădui să calculeze timpul necesar răcirii pământului. Acestea sunt laturile neînsemnate ale ştiinţei clasice când este mânuită nu de savanţi precum Descartes şi Newton, ci de oameni mărunţi. La drept vorbind totuşi nimic nu este fundamental nou. Şi infinitatea lui Bruno, şi indefinitul lui Descartes ca şi infinitul lui Democrit sunt concepte filosofice, iar distanţele lui Römer, Picard şi Cassini sunt distanţe măsurate; supravieţuirea gândirii aristotelice conciliată de scolastici fără greutate cu creaţia emanată dintr-un Dumnezeu etern reprezintă o gândire de filosof, dar bilele lui Buffon şi primele fosile… înseamnă introducerea unei evaluări concrete a timpului care nu mai este pe măsura vieţii omului şi nici a memoriei lui istorice! Or, geologia, adevărata geologie, nu aceea care filosofează – iarăşi este cazul, oarecum, al extraordinarelor intuiţii ale lui Descartes în Principia Philosophiae, apărută la Amsterdam în 1644 –, geologia lui Stenon (Niels Steensen, 1638 – 1686), aceea mai ales, a Şcolii engleze, cu lucrările lui Robert Hooke, Edward Lhuyd, John Woodward, Martin Lister, cu lucrările Şcolii germane, cu Athanase Kircher (1601 – 1680), cu mereu interesatul Leibniz, descoperă fosilele. Lui Robert Hooke (1635 – 1703), care ar fi fost cea mai însemnată personalitate engleză din perioada clasică, dacă n-ar fi existat Newton şi dacă nu i s-ar fi

opus acestuia care l-a zdrobit, fără umbră de răutate, de la altitudinea geniului său cosmic, lui Robert Hooke deci îi revine meritul de a fi studiat printre cei dintâi la microscop animale mici fosile şi foraminifere, în special din genul Rotalia.

Iată, aşadar, punctul de plecare pentru dezvoltarea unei anatomii comparate a plantelor actuale şi a plantelor fosile, în Anglia primelor mine de energie fosilă apar primele studii, datorate, mereu, lui Hooke, despre pădurile de azi, despre ligniţi şi păduri pietrificate. El apropie cu îndrăzneală amoniţii fosili de nau „la actuali. Iată chiar şi germenii, probabil, car e vor creste în transformismul din secolul al XIX-lea în diferite părţi. „Este posibil să fi existat diverse varietăţi provenite dintr-o specie…". „Ştim că varietatea climatică – a solului, a hranei produc de multe ori asupra acelora dintre corpuri care trebuie să le suporte… Şi aceste gânduri sunt contemporane cu Carol al II-lea, cu desenele lui Le Notre şi cu parcul de la Versailles Ah! fosilele astea plicticoase! Foarte curând iată-le învelite în inevitabilele sute de mii de ani. Ele nu vor stânjeni niciodată decât o foarte mioapă gândire religioasă, care a uitat Cuvântul lui Dumnezeu ce mişcă văile şi munţii dar ea tulbură seninătatea omului obişnuit. Să ni-i reamintim pe Voltaire şi poveştile sale cu stridii (reacţia sa sceptică în faţa primelor fosile). Voltaire, propagatorul pe continent a ceea ce el a putut înţelege (foarte puţin) din opera lui Newton, nu-i iubeşte pe geologi şi nici geologia, nu agreează această indefinitudine a timpului care pătrunde în viaţa de zi cu zi. Există în ea ceva similar cu o agresiune veşnică la adresa teologiei.

Gândirea secolului al XVII-lea nu este o gândire stabilită o dată pentru totdeauna. Preţul ordinii clasice este suferinţa şi tocmai de aceea ne emoţionează. Arta din perioada clasică are două culmi: Les Pensées şi Fedra. „Liniştea eternă" şi „Ariane, sora mea". Să nu ne înşelăm, arta acestei perioade este o artă tragică. Drama a revenit. Tensiunea baroc-clasicism ajunge, fără greutate, la o depăşire dialectică.

Capitolul XIII

BAROC SAU CLASIC BAROC ŞI CLASIC

Oricine are scrupule să abordeze un asemenea subiect după

Victor Lucien Tapie. În urma lui, nu poţi decât să spui încă o dată şi mai puţin bine ceea ce el a exprimat perfect. Secolul al XVII-lea este un secol tragic, secolul al XVIII-lea, nu. Este tragic pentru că timpul liber al celor puţini care-i pun temelia măreţiei e dobândit cu preţul suferinţei celor mulţi. Dar această situaţie este normală. Totdeauna a fost aşa. Şi în pofida tuturor aparenţelor, lenta decolare a economiei pregăteşte şi realizează o suită impresionantă, când nu sunt ignorate, de micropromovări. Dar binefacerile acestui început de misterioasă dezvoltare nu sunt oferite de îndată mulţimii. Sunt capitalizate într-un supliment de timp liber, la vârful ierarhiei şi mai ales în promovarea unui nou strat social la timp liber. Niciodată timpul liber* nu a fost mai fecund. Acumularea de timp liber determină aproape la fel de sigur revoluţia ştiinţifică pe cât determină acumularea de mijloace de producţie revoluţia economică de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Şi poate că această modificare de raporturi între două straturi sociale necesare şi indisociabile dă o notă trasuplimentară. Nu există în secolul al o sporire a nefericirii celor umili, ba, trivă, dar există o ascensiune în zonanteresului şi a cunoaşterii pentru unii. Dacă

14 S

pictura franceză cu excepţia lui Le Nain ţi respinge pe cei umili, pictura spaniolă îi prăsează în planul dinţii. Tragicul secol al XVII-lea Dar tensiunea tragică se situează mult mai în adâncime. Această categorie de noi beneficiari ai timpului liber, elita burgheziei, condamnată la otium de posturile deţinute în chip fericit, frânată în ascensiunea sa economică are un timp liber extrem de ocupat: Descartes bibliotecarul diplomat amator Leibniz, Părintele Malebranche, oratorian, au un timp liber de meditaţii. Tragedia în secolul al XVII-lea nu se joacă decât cu totul neglijabil la nivelul superficial al lucrurilor, tragedia aparţine intimităţii spiritului.

Tensiunea tragică

Totul în secolul al XVII-lea se învârte în jurul lui Dumnezeu, al postulatelor Sale, al Mântuirii. Totul clamează singurătatea brutală a omului. Nu poţi transforma nepedepsit atât de fundamental ordinea concepţiilor. Să nu ajungem să spunem că asemenea lucruri rămân apanajul unui număr restrâns: desigur, pentru unii drama vieţii

cotidiene este suficientă. Ei au partea lor, neîndoielnic, de pe urma războiului şi conjuncturii. Dar orice promovare în ordinea materială, orice acces la timp liber se realizează cu preţul unei suferinţe. Există alunecare, transformare, promovare în domeniul suferinţei. Tragicului vieţii materiale îi corespunde magnifica promovare a torturii în spirit. Să privim lunga, interminabila galerie a magistraţilor francezi, de la mărunta şi ambigua nobilime din care face parte Desentres, la burghezia lui Saint-Cyran, trecând prin marea „gens" Arnauld şi vom avea de ales între penelul lui Frans Häis*, cel al lui Philippe de Champaigne* şi al atâtor maeştri mărunţi pentru a ne ajuta să le fixăm trăsăturile. Ei, da] tragicul secol al XVII-lea. Câtă tensiune, câta

M6

severitate, cât efort, câtă tristeţe! Aşadar pentru asta v-aţi mâhnit şi aţi suferit atât voi piu „ari din secolul al XV-lea, pentru asta aţi luptat atât voi notabili din secolul al XVI-lea, părinţi ai acestor magistraţi, ajunşi printre mărimi datorită muncii voastre, meschinei virtuţi a muncii, datorită ascezei de renunţare, sol cu sol, la agoniseala atâtor chinuri îndurate la soare, sub ploaie, în colibele voastre gata să cadă, în faţa meselor voastre mai sărăcăcioase decât aţi putea spune. lată-i deci pe aceşti stăpâni-dascăli ai oamenilor, responsabili, lucizi „cu spiritul rănit de imensitatea universului, pe care reflecţiile lor necruţătoare de burghezi obişnuiţi cu calculul rece l-au construit de curând, îndureraţi ele paradisul pierdut al unei ordini modeste, copilăreşti, dar tradiţionale şi liniştitoare. lată-i în sfârşit singuri în faţa lui Dumnezeu, a marelui Dumnezeu, bun dar sever ca un tată, a Dumnezeului adevărat, extraordinar de pretenţios al Bisericii dezbinate, dar tinzând în întregul ei să se remodeleze după. Cuvântul Său. Luther înţelesese odinioară făgăduinţele: „căci toţi au păcătuit şi sunt lipsiţi de slava dumnezeiască şi sunt iertaţi fără nimica a face, prin mila sa şi prin putinţa mântuirii care se află în Iisus Hristos". „Dumnezeu a iubit într-atât lumea încât i l-a dăruit pe unicul său Fiu pentru ca oricine crede în el să nu piară ci să aibă viaţă veşnică…". Iată cuvintele scumpe primei Reforme. Or, nu acestea sunt textele pe care le îndrăgeşte evlavia din secolul al XVII-lea. Când citeşti Biblia – şi Europa clasică, elita cel puţin, o citeşte – atenţia sa este reţinută în altă

parte.

Reformei catolice franceze îi place să repete împreună cu cei de la Port-Royal:

Eu sunt cel ce pedepseşte, eu sunt cel ce răsplăteşte

Domnul va judeca poporul său, Nu-i lucru mai cumplit decât să cazi „i mâinile Dumnezeului celui viu

(Evrei X, 30 – 31)

147

Da, a doua Reformă este infinit mai tragică fie că se exprimă în Europa calvinistă, la Dord-recht şi sub penelul lui Rembrandt, fie că este în întregime încordată, în Germania luterană, către proba de ortodoxie a ubicuismului, fie că afirmă, prin Avvacum şi mişcarea Ras-kol, împotriva bisericii oficiale ruse, flacăra pură a credinţei ortodoxe, fie că se concentrează în direcţia îndurării în Europa augustiniană, copleşită, încetul cu încetul de problema rău pusă a mântuirii individuale, ce exprimă într-un catolicism mai simplu post-tridentin, în turul de forţă mistic al picturii spaniole prin Expierea lui Hristos şi impresionanta Dolorosa ale lui José Ribera (1591 – 1652), prin marele Zurbarán, pictorul genial al călugărilor extatici – să ne gândim, de exemplu, la Aparición de Jesus a San Andrés de Salmera din mănăstirea din Guadalupe. Şi Italia se străduieşte: Caravaggio şi Carracci exprimă, fiecare în felul său, o dramă religioasă: Flagelazione, Picta din galeria Farnese, ale celui de al doilea, învierea lui Lazăr a celui dintâi, fără a mai vorbi de ceilalţi mai puţin importanţi. Este un secol religios cu o artă religioasă. Sunt diverse maniere? Desigur, dar în jurul unei preocupări centrale.

Poate tocmai aici găsim cheia unei contradicţii evocate adesea de istoricii de artă şi clarificate cu ardoare de Victor Lucien Tapie. De ce Europa clasică? Nu este ea oare barocă? Niciodată paradoxul titlului pe care l-am ales nu apare atât de evident ca în momentul în care căutăm expresia artistică a secolului Viziunii tragice.

Nicio activitate nu angajează omul mai deplin decât exprimarea artistică. Iată de ce o societate se exprimă total în şi prin arta sa. Toate acestea pentru a ne fi iertat un ocoliş destul de lung. Artiştii din secolul al XVII-lea, conştient sau inconştient, dincolo de nuanţele individuale

şi regionale, exprimă sau trădează această tensiune tragică. Cu mijloace şi într-o

143

ordine radical diferită. Aceasta este problema. Alexandre Koyre a spus că Dumnezeul unui filosof reflectă viziunea sa despre lume, dacă-l exceptăm pe Descartes, filosoful dualităţii totale şi a transcendenţei absolute, cel care exprimă cele mai profunde gânduri ale secolului al XVII-lea. Ba mai mult, există o adâncă similitudine şi între cosmologia şi ordinea societăţii din mijlocul căreia izbucneşte. Nicăieri ca în China nu se exprimă mai bine armonia universului şi cea socială. Tulburarea moravurilor este sancţionată prin tulburarea naturii şi o serie catastrofală de inundaţii marchează faptul că împăratul a pierdut mandatul ceresc. Cerul secolului al XVII-lea suferă cea mai radicală transformare pe care o poate concepe spiritul omenesc, între cosmosul astronomiei ptolemaice şi al fizicii aristotelice, care au întâietate până în jurul anilor 1620 – 1630, şi pentru cei mai puţin informaţi până spre 1680 şi cel al lui Descartes, infinit şi plin, şi cel dualist al lui Newton, infinit ca spaţiul Senzorium Dei şi vid… schimbarea de natură este absolută. Drama se află acolo, între 1620 şi 1690, când totul se sfărâmă şi renaşte în dimensiuni monstruoase pentru omul gândirii moderne. Mai târziu oamenii se vor obişnui, în natura suficientă sieşi a oamenilor mărunţi din secolul al XVIII-lea, feliile de pepene ale lui Bernardin de Saint-Pierre vor lua locul neghiobiilor inconştient blasfematoare din partea umanismului pretins creştin al Părintelui Garasse. Secolul al XVII-lea, aşadar, este istoria unei tensiuni care urcă, apoi, pentru că un asemenea efort, în ultimă instanţă, nu poate dura, odată ce vârful a fost atins se epuizează şi slăbeşte. Una dintre axele de tensiune ale secolului al XVII-lea este axa gândire-societate. Societatea din secolul al XVII-lea, societate de ranguri, de ierarhie, de calitate mai mult decât de cantitate, provenită din Evul Mediu, corespunde ordinii ierarhice şi calitative a fizicii aristotelice şi a universului închis. Revoluţia

149

ştiinţifică presupune – Descartes ne-a spus asta – punerea între paranteze a socialului Spinoza şi Locke, Spinoza* mai ales, transpune

cu preţul unei simplificări mai grave decât aceea a lui Descartes, printr-o asimilare pe care Descartes o respinge ca pe o mutilare a sistemului său, revoluţia carteziană în ordinea morală individuală şi, în curând, prin extindere alţii se vor strădui să facă acelaşi lucru în ordinea moralei sociale. Anexarea cantitativului din spaţiul social, geometrizarea forului moral, toate acestea poartă numele de criză a conştiinţei europene, în aceeaşi măsură în care prima fază din această serie admirabilă de revoluţii în lanţ este un succes, faza a doua este contestabilă şi mutilatoare. Descartes este continuat prin Malebranche şi trădat prin Spinoza. În mod paradoxal, criza conştiinţei europene, ascensiunea, în secolul al XVIII-lea, a societăţii pe clase, înlocuitoare logică a societăţii pe ranguri, departe de a spori tensiunea, contribuie la slăbirea ei. Ordinea socială se aliniază la viziunea cosmologică în domeniul general al concepţiilor; naturii geometrice îi corespunde o societate geometrică. „Universului infinit… în Durată şi întindere în care materia veşnică se mişcă, potrivit legilor eterne şi necesare, fără sfârşit şi fără scop în spaţiul etern…" îi corespunde o societate geometrică, formată din atomi interşanjabili, acţionată de legile economice care asigură privilegiaţilor bogăţie şi activitatea de conducere cu scopul ca pretutindeni să se realizeze, prin legea minimului efort, crearea unui maximum de bunuri materiale şi a unui maximum de bunăstare pentru cei pe care legea naturală i-a plasat în poziţia de a conduce şi de a obţine beneficii – fericirea celorlalţi constând din contemplarea fericirii burgheziei şi din mulţumirea cu egalitatea virtuală pe care progresul neîntrerupt – avem timp, Universul este infinit – va îngădui poate, într-o zi, să o transformăm în egalitate materială. Acesta este punctul final, la

nivelul materialismului mecanicist al lui Hel-vetius Holbach şi al unei părţi dintre enciclopedist! Către 1770…

Criza conştiinţei europene şi identificările sale simpliste permit rezolvarea unora dintre dificultăţile contradicţiilor din secolul al XVII-lea. La început, societatea pe ranguri, asociată cu concepţiile, nepuse încă fundamental în discuţie, ale cosmologiei aristotelice, exprimă, cu un lux copleşitor de mijloace, dramele suprapuse ale

mântuirii individuale şi colective. Acolo unde criza se află în creştere, când gândirea modernă îşi manifestă ordinea sa matematică, când descoperă o altă dimensiune, infinit mai profundă a marii opere a lui Dumnezeu? i ia cunoştinţă mai bine ca niciodată de transcendenţa divină şi de superioritatea radicală a ordinii Spiritului asupra celei a materiei, drama devine tragedie, tensiunea înăbuşită atinge intensitatea maximă. Dar ea refuză facilitatea în exprimare. Pe culme se află Pelerinii din Emmaus şi Fedra. Faţada spre parc a palatului Versailles, în locul proiectului lui Bernini. Violenţei, gesturilor i se opune intensitatea unei priviri. Spiritul a urcat o treaptă, cu preţul căror suferinţe, cu preţul cărui efort! Să ne adresăm lui Pascal, Racine* şi Rembrandt. Ei, cei trei giganţi ai secolului al XVII-lea, în ordinea esteticii, vor şti să ne-o spună. Să ne adresăm, mai ales, lui Johann-Sebastian Bach, la est, pentru că Germania întârzie o jumătate de secol iar geniul ei este esenţial muzical. Rembrandt, Racine, Bach. La această altitudine nu rămâi decât sub teroarea morţii. La acest nivel de tensiune dominată nu te poţi menţine fără riscul exploziei. Vber allen Gip-jeln ist Ruh, cu siguranţă, dar apogeul nu reprezintă decât un punct, mai curând un moment; după faţada lui Perrault şi parcul Versailles, după Philippe de Champaigne şi Rembrandt urmează Trianon, Watteau* „Boucher şi Fragonard. Natura geometrică, tăcerea eternă a spa – Or infinite se umple de şansonete, natura

151

Îngheţată a lui Spinoza se umanizează prin mituri liniştitoare. Liniile drepte care se înscriu într-o epură, faţadele care-şi mărturiseau acordul cu marele univers abstract al lui Dumnezeu acea rugă geometrică a lui Malebranche, toate acestea se estompează… şi linia dreaptă redevine curbă ca sânul sau crupa unei femei. Barocul lui Bernini vorbea despre extazul Sfintei Tereza, penelul lui Rembrandt despre misterul insondabil al Mântuirii prin Credinţă, coralul lui Johann-Sebastian Bach despre misterul întrupării, despre misterul creaţiei, supusă în întregime vanităţii, angajată în întregime în suferinţele naşterii pentru a fi părtaşă la libertatea şi măreţia copiilor lui Dumnezeu, coralul lui Johann-Sebastian Bach, muzică a îngerilor, vestitoare a celei de a doua veniri a lui Hristos. Penelul lui Boucher

povesteşte întâmplări de alcov. Fiecare este pe măsura operelor sale. Fiecare epocă are arta pe care o merită.

Arta Contrareformei

Am deznodat oare contradicţia? Cum am putea să nu împrumutăm de la V.L. Tapie această imagine? Clasicismul înseamnă un moment efemer pe un fond de baroc durabil. „Un baroc* permanent, afirmă P. Kohler în Lettres de France alături de care clasicismul a survenit pentru un timp… clasicismul este un punct de perfecţiune, un ostrov de marmură care iese la suprafaţă când apele sunt scăzute şi pe care refluxul îl acoperă din nou, depunând pe roca strălucitoare nisip amestecat cu alge şi scoici". Dar acest punct de perfecţiune este, totodată, şi un punct de maximă tensiune. Clasicismul se plasează în momentul îmbinării bruşte a tendinţelor contradictorii divergente la extrem-Clasicismul secolului al XVII-lea este cel al revoluţiei, al „matematizării" universului detonat, al unui univers care nu a părut nici

152

dată omului atât de mare, atât de măreţ, momentul dualităţii între ordinea socială şi reprezentarea lumii. În termeni sociali, s-ar putea spune că perioada clasică semnifică, de asemenea, ora trecătoare a marelui timp liber ocupat al burgheziei, un moment sustras unicului efort al dezvoltării, prin tentaţia funcţiei în Franţa sau prin încetinirea procesului de creştere în Olanda din 1650 până în 1670. Această ipoteză are cel puţin meritul de a explica o repartiţie în timp şi în spaţiu. Momentul clasic – Franţa, Olanda mai ales, şi Anglia. Momentul clasic este refrenul manualelor germane în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Momentul clasic este recompensa efortului spiritual, şi suprema recompensă a e-fortului supraomenesc al constructorilor lumii moderne. Ne-am putea opri aici, restul e lipsit de importanţă. Oricare istorie a artei ar putea-o spune mai bine. Câteva cuvinte sunt totuşi necesare.

Prima jumătate a secolului al XVI-lea, dar mai ales a doua jumătate a secolului al XV-lea italian au cunoscut momentul lor de clasicism. Cum ne-am putea îndoi, gândindu-ne la Leonardo da Vinci, că el este legat de o puternică dramă spirituală? Un secol mai târziu,

Leonardo da Vinci n-ar fi avut timp să picteze Gio-conda, ci ar fi fost ocupat să construiască lumea modernă alături de Galilei, el care în caietele sale – simplă promisiune – s-a lovit de imperfecţiunea instrumentului matematic pentru pedeapsa de a fi trăit înainte de naşterea lui Viete. Barocul, s-a spus, s-a născut la Roma, imediat după devastarea din 1527, barocul s-a născut mai cu seamă în Italia imediat după Conciliul de la Trento. Aprecierea mărturiseşte îndestul că el este o artă dramatică.

A luat sfârşit perioada dezvoltării facile, s-a terminat cu tâmpa încredere în prisibilităuş nelimitate ale naturii umane: a doua jumătate a secolului al XVI-lea ale cărui ten „iţe se vor prelungi până în 1640 este o epocă mai dură, mai palpabilă, mai frământată. Ea îi readuce pe om la esenţial, la meditaţia asupra condiţiei sale. Victor L. Tapie a afirmat că era arta unei societăţi rurale, arta democratică a unei societăţi hiperierarhizate care asociază total poporul simplu la liturghia unui frumos ce îi este accesibil cu uşurinţă pentru că este sensibil şi generos în mijloace.

Această artă este arta democratică a unei societăţi aristocratice în măsura în care, în esenţă, este o artă religioasă. Trebuie oare s-o numim arta Contrareformei? Da, din punct de vedere istoric, dar o artă care nu este atât de neînţeleasă de ţările primei Reforme, în afară de decoraţie (este ade\7 ărat însă că decoraţia înseamnă totul) nimic nu seamănă mai bine cu biserica Gesu decât un templu protestant din secolul al XVII-lea. Bineînţeles, această artă este în cea mai mare parte o artă a Reformei catolice şi a unei societăţi care continuă să fie dominată de aristocraţia funciară. Este o artă care se străduieşte să asocieze un popor mărunt, puţin cultivat, la o liturghie inteligibilă, este deci o artă care instruieşte prin intermediul gestului, o artă teatrală pentru o religie de fapte bune care a intenţionat, la Conciliul de la Trento, să încorporeze procesului de renaştere a Bisericii, fără nicio pierdere, naturalismul păgân al Renaşterii.

Nu mai suntem în situaţia de a identifica barocul cu stilul iezuit. Totuşi, datorită împrejurărilor şi Companiei lui Iisus, biserica Gesu din Roma va fi fost laboratorul arhitecturii religioa-barocul cu stilul le? uit. Totuşi, datorită împrejurărilor şi Companiei lui îsus, biserica Gesu din

parţine secolului al XVII-lea; biserica unei Europe care rămâne mediteraneană şi italiană până prin 1640 – asupra acestui punct ne-am lămurit în amănunţime – biserica Europei centrale şi orientale nu străbate ea oare îndelungatul secol al XVII-lea sub influenţa italiană? Pontificatul lui Clement al VIII-lea a cunoscut în 1596 un succes a cărui însemnătate nu

154

trebuie exagerată, „în Polonia unirea a fost realizată", este adevărat, cu preţul unor discordii viitoare, „între Biserica catolică şi Biserica ortodoxă la Brest-Litowsk". Kievul va deveni un centru al Reformei catolice în care se va relua învăţământul teologic, în care se vor tipări tratate şi catehisme şi a cărui influenţă (Kievul este un oraş rusesc) se va răsfrânge asupra Rusiei învecinate. O mare umbră italiană pluteşte deasupra Rusiei din secolul al XVII-lea, asupra Poloniei şi a Austriei germane şi, în curând, dunărene, după bătălia de la Kahlenberg (1683). Europa arhaică se află la adăpost de tensiunea intelectuală a secolului al XVII-lea modern, la adăpost deci de miracolul clasic. Acest secol al XVII-lea italian şi oriental este în întregime baroc, dependent artistic de biserica Gesu a lui Bernini şi Borromini. Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656 – 1723), care a acoperit Europa centrală cu bisericile şi palatele sale, este, o jumătate de secol mai târziu, continuatorul genial al unui baroc epurat, un Bernini al nordului. Biserica Gesu este deci un laborator. În fond, o biserică modestă, dar practică, făcută pentru a fi imitată, chiar dacă scopul iniţial nu a fost acesta. „... o cupolă cu lanternou pe un tambur octogonal", nu prea mare, dar care, „văzut de pe Aventin... te uimeşte prin soliditatea sa nobilă... o faţadă care de la o cotitură de pe Corso Vittorio Emmanuele pare că barează drumul... Iată şi masivă, cu două etaje, etajul superior fiind echipat cu volute puternice şi dominat de un fronton triunghiular greu". Decoraţia interioară, luxuriantă, ostentativă răscumpără din plin relativa moderaţie de afară: picturi strălucitoare, motive în stuc cu forme răsucite, coloane de lazurit înfrumuseţate de motive grele în bronz aurit... ° singură navă: tehnicienii au discutat îndelung pentru a şti dacă trebuie să se vorbească despre o singură navă sau despre un tip de biserică mixtă în

care părţile colaterale suferă

15 S

un anumit număr de îngustări dând naştere unor strane ce dau din una în alta, separate prin contraforturi. Este o biserică în formă de cruce latină, ca o reacţie împotriva crucii greceşti a Renaşterii. „Planul în cruce latină scoate în evidenţă măreţia altarului, uşurează desfăşurarea procesiunilor". De ce sunt înălţate crucea latină şi altarul? Este vorba despre o biserică a euharistiei, nu numai simplu afirmată ca într-o lume de gândire scolastică, ci voită, gândită, în sfârşit încorporată în măsura în care alţii o contestă, în numele unei exigenţe obişnuite a transcendenţei divine. Este biserica preotului pus în evidenţă datorită rolului de mediator care posedă, prin cuvintele sacre, putere asupra lui Dumnezeu, acea putere care scandalizează atât de iremediabil întreaga Europă reformată, fie ea, n-are importanţă, luterană, calvinistă, anglicană, a fortiori sectară în numele unui alt mod de a simţi transcendenţa divină.

Şi totuşi, această biserică (singularul este de fapt un plural cu mii de exemplare) care privilegiază altarul sacrificiului şi, în mijlocul altarului, pe preotul mediator, simbolizează continuitatea unei biserici întrupate în limitele unei instituţii liniştitoare şi umane. Această biserică al cărei decor în întregime relatează despre colaborarea omului la mântuirea proprie, o mântuire câştigată prin efortul, cu preţul unor asceze dificile şi complicate, câştigată cel puţin în aceeaşi măsură în care este acordată şi primită, această biserică deci este mai curând o biserică a timpului unu al Reformei: „O strană largă ca aceea care le place benedictinilor, călugărilor din Ordinul Sfântului Bruno, cistercienilor şi cu care şi ordinele de călugări cerşetori se obişnuiseră, nu mai avea de acum încolo o prea mare utilitate. Mai important era să fie asigurată o acustică favorabilă pentru ca predica să fie ascultată cu uşurinţă, o bună iluminare astfel încât credincioşii să nu piardă niciunul dintre gesturile

156

oficiantului şi să poată urmări într-o carte rugăciunile preotului care slujeşte sau imnurile religioase-Biserica luminoasă răspundea modului de viaţă al unei societăţi pe care de un secol tiparul o pusese

în posesia cărţii".

O biserică de acest fel este o biserică a Cuvântului citit, auzit, primit, o biserică povătuitoare în care urmează să se celebreze acel cult în spirit cerut de un Dumnezeu care înseamnă Spirit şi nu numai ritul întrucâtva magic din penumbra criptică a unei nave misterioase în care poporul incult şi total pasiv primeşte fără a înţelege efluviul sfânt prin simpla virtute a participării. Este o biserică aptă să devină, epurată şi simplificată, fără o transformare fundamentală, un templu, care simbolizează profunda unitate a marilor epoci ale Reformei Bisericii.

Nu există, desigur, stil iezuit, dar de-a lungul Europei sfâşiate de la sud la nord şi de la vest la est, între sfârşitul secolului al XVI-lea şi sfârşitul secolului al XVII-lea există o mare înrudire în arhitectura sacră. Arhetipul ei este biserica Gestt pentru că ea răspunde perfect unor necesităţi, unei sensibilităţi, unor posibilităţi şi unei epoci în care timpul începe să aibă importanţă. Când populaţia noilor oraşe se dublează, pe frontierele mişcătoare ale Reformei şi Contrareformei trebuie să poţi construi repede şi durabil. A trecut definitiv timpul şantierelor triseculare pe care se construiau catedrale monumentale.

Şi iată barocul. El ajunge să se precizeze în Roma primei jumătăţi a secolului al XVII-lea. Vindecat de rănile sale din 1527, acest mare oraş de o sută de mii de locuitori, resemnat cu fisura Creştinătăţii, se mulţumeşte să stăpânească mai bine o catolicitate în primul rând latină care nu şi-a pierdut speranţa că, la capătul unei Reconquista îndelungate, va aduce iarăşi lumea sub ascultarea sa. Ceea ce a pier-in nord, ea cucereşte în America şi în Asia unde există iluzia, un moment, în 1595, a unei

157

Japonii convertite la creştinism prin acţiunea stăpânilor funciari – claimyd – din suci. s, pe urmă, lipsită ele misionari în Europa, ea îi are drept cruciaţi destoinici în slujba sa pe polonezi ia Smolensk şi la Moscova, cu biserica unită pe urmele cailor lor, pe Wallenstein dincoace, împreună cu speranţa creării unei noi umanităţi în pustiul pe care el îl instituie metodic pretutindeni unde a fost cândva Germania protestantă. Pentru a-şi exprima gândurile şi speranţele, că îi are pe

Bernini (1598 – 1680) şi Borromini (1599 – 1667). Lui Borrominr i se datorează biserica Sfânta Agnes din piaţa Na-vona; acest frământat (se sinucide în 1667) este mai mult arhitectul mănăstirii decât al oraşului. Bernini*, mai robust, este mai monden, dar mai puţin profund. În timp ce la Sfântul Petru Borromini sculptează statui monumentale, Bernini execută aici acea grandioasă caricatură a barocului care este baldachinul, început în 1624, terminat în 1633, acel monstru bizar născut din cea mai contrareformată evlavie, procesiunea Sfintelor Taine. „El a ridicat un baldachin, scrie V.L. Tapie… a dus la dimensiunile colosale ale unui monument decorul de stofă care, potrivit obiceiului, era întins deasupra Sfintelor Taine în timpul procesiunilor. A fixat în bronz ceea ce până atunci nu ei i decât în lemn şi tapiserie; a transformat în ceva durabil, puternic şi colosal ceea ce continua să fie provizoriu şi mobil, în sfârşit, a unit două trăsături în aparenţă de neîmpăcat şi pe care trebuia să le păstreze, şi pe una şi pe alta, fără să sacrifice din partea vreuneia: imensitatea şi graţia".

Lui i se datorează terminarea bazilicii Sfântul Petru, aşa cum ni se oferă astăzi privirilor: decorarea navelor laterale, decorarea absidei prin relicvariul care prezintă, spre venerarea mulţimii, scaunul antic despre care tradiţia menţiona că s-ar fi slujit Petru. Este o treabă frumoasă, atât de sculptor cât şi de arhitect. De la Bernini în primul rând provine

158

nstruirea pieţei amenajate în faţa bazilicii ca un peristil. Geniul Romei de atunci a construit în piatră decorul de lemn, de pânză şi de carton pe care-l îndrăgeşte festa, sărbătoarea, barocă. În acest loc de pelerinaj teatrul se află în stradă iar religia, în întregime în gesturi, are nevoie să fie privită… „într-un vast decor în eclipsă: o galerie închisă de patru rânduri de coloane între care circulau trei alei". Trăsuri sau pietoni o foloseau spre a se apropia de edificiu. Aici încă o idee teatrală venea în slujba unei idei religioase. Această biserică de pelerinaj a cărei simplă vedere însemna o rugăciune trebuia cumva izolată. Surpriză şi emoţie… Mărimea bisericii uluia cu atât mai mult cu cât rămăsese, în parte, mascată până în clipa în care pătrundea! sub coloane.

Cealaltă culme a artei lui Bernini – trebuie oare să scriem cealaltă culme a artei Contrareformei? – este faimoasa şi atât de şocanta Străpungerea inimii la Santa-Maria-della-Vittoria. Magistratul de Brosse, ca un francez din secolul al XVIII-lea, nu vedea în ea decât intimitate şi alcov. Era o tentativă demnă de respect, desigur, dar cât de discutabilă, de a exprima în piatră experienţa mistică. „Cum să traduci inefabilul? Carnea rămâne carne", scrie cu fineţe V.L. Tapic. „Expresia dragostei divine nu se deosebeşte poate de cea a dragostei profane decât prin atmosfera care o înconjoară". Aşadar, iată îngerul cu chip de adolescent abia sexuat, cu săgeata sa de bronz şi toată carnea înfiorată a tinerei femei, leşinată sub veşmântul de călugăriţă, cu gura întredeschisă, cu mâna care se lasă moale. Niciodată accepta rea trupului transfigurat prin suflul divin nu a mers atât de departe. Mişcare, gesturi, convulsii.

Rembrandt* nu are nevoie de toate astea. Puţină lumină, o disonanţă în privire, „în vreme ce era la masă cu ei, el luă pâinea şi după ce 9. binecuvântă o rupse şi le-o dădu. Atunci ochii lor se măriră şi îl recunoscură" (Lucav

1 S9

»; >:

XXIV, 30, 31). Clipa binecuvântării. Pentru a fixa momentul etern al alegerii, penelul IU [Rembrandt dispune de economia de mijloace a povestirii evanghelice. Pelerinii din /? riraaus sunt din 1648; Străpungerea inimii, din 1651. La un interval doar de câţiva ani, două experienţe religioase. Mântuirea prin Credinţă, mântuirea prin fapte. Drama exterioară, tensiunea interioară, „... în spirit şi în adevăr".

Desigur Rembrandt. Dar şi Philippe de Champaigne, Maica Angélique Arnauld, La Tour. Flacăra unei lumini şi o privire. O problemă între Dumnezeu şi om, un gest al lui Dumnezeu pentru om. Galeria nu este convocată.

A-i opune pe Caravaggio şi Carracci lui Rembrandt este un joc facil şi tentant, un joc crud şi deci interzis. La fel trebuie suspectate şi opoziţiile comode între nord şi sud, pentru că există Zurbarán, pentru că există Velázquez, acest clasic venit prea devreme. Dar nu aceasta este întreaga istorie a Spaniei? Secolul său de Aur, contemporan cu

Bernini, este baroc în proporţie de 90% şi clasic, 10%Baroci sunt Francisco Quevedo, Tirso de Molina (1584 – 1648), eventual Calderón de la Barca* (1600 – 1680); şi evident, baroc la limita extremă este Gongora*, aproape un nume comun, sinonimul cu exprimarea căutată: baldachinul lui Bernini ajunge literatură. Dar Lope de Vega (1562 – 1635) nu este decât foarte puţin baroc iar Cervantes, cu siguranţă deloc. Über allen Gip-jeln, Ruh.

Trebuie atunci să vorbim despre o Renaştere târzie şi să evocăm momentul clasic al Renaşterii italiene în epoca lui Leonardo da Vinci? Nu, secolul al XVII-lea spaniol este baroc în întregime ca în Italia, dar, în exprimarea sentimentului religios, a marii drame a omului: şi a lui Dumnezeu, cu ceva profund, adevărat – care va lipsi totdeauna teribil declamaţiei italiene. Chiar şi Murillo, cu tehnica sa oarecum dulceagă în pictarea haimanalelor, are la activ de neuitat ale cerşetorilor săi. Şi V lizquez şi Cervantes, contemporani prin mătia lor sunt, din punctul nostru de vedere, puţin reprezentativi. Velázquez*, pictorul celor umili şi al Curţii, Velázquez şi nebunii, pictorul ultimeiol* străluciri ale marelui imperiu, Velázquez şi cucerirea oraşului Brecla şi chiar mai mult… pictorul infantei, al oglinzilor, al adâncurilor sufleteşti… Nici clasic nici baroc sau şi într-un fel şi într-altul şi cu ceva în plus…

Velázquez este un om terieit, un gemu senin, mai preocupat de pământ decât de cer, dar Zurbarán? Ar trebui să ne oprim îndelung laZurbarán *, poate cel mai baroc şi cel mai spaniol. Prin sensibilitatea lui nu este el oare, am spune, ca să nu ne aventurăm într-o sinteză inadecvată, departe de orice ambivalenţă? Zurbarán înseamnă gestul şi privirea şi un gest care este semnificativ. Se petrece ceva în mănăstirile spaniole în care Zurbarán ne invită. Barocul spaniol – oricum l-am simţi – are, în ce-l priveşte, o gravitate proprie. Totdeauna dramatic, dar niciodată teatral. De la o peninsulă la alta este drumul de la talent la autentic. Europa ar fi fost mai simplă fără. Spania şi tot pe atât mai săracă.

Cotitura clasică

Spania este o lume în sine. Secolul al XVII-lea-spaniol recapitulează, amplifică şi particularizează toate experienţele Europei baroce şi clasice. Dar câmpul ideal de confruntare se află: în Franţa.

Poziţie geografică, problemă de temperament – toate acestea s-au spus cu promptitudine. Este de fapt o confruntare între două maniere complementare în măsura în care nităieri în altă parte a Europei nu se trăieşte aut de intens marea aventură a spiritului, revoluţia Epocii Noi.

În centrul eseului său, Victor Lucien Taple a plasat vizita lui Bernini la Paris. Să am

Ui ijK.

riscăm o exagerare dramatică a evenimentului. aceşti ani 1665 – 1667 constituie anii cotiturii hotărâtoare în care Franţa barocă optează pentru clasicism.

Este necesară o simplificare: Franţa anilor 1600 – 1660 este barocă în proporţie de 80% şi clasică, încă de pe acum, în proporţie de 20%. Cu excepţia unor momente rare, ea optează, atât în forma literară cât şi în cea plastică, pentru exprimarea prin violenţa cuvântului, a ritmului, a gestului, prin curbă mai mult decât prin unica armonie în proporţii a liniilor drepte, tensiunile care o sfâşie aruncând-o înainte. Dacă Franţa lui Richelieu a avut nota sa de clasicism, Franţa din timpul Frondei şi din perioada ulterioară Frondei s-a aruncat iarăşi în marele vârtej al expresionismului baroc din lumea mediteraneană politicește învinsă dar încă înveşmântată în prestigiul său antic.

Monarhia franceză are nevoie de un palat pe potriva măreţiei sale. De un palat pe potriva dimensiunilor complexităţii crescânde a serviciilor monarhiei administrative. Parisul, acest sat uriaş din timpul lui Henric al IV-lea, este pe cale să-şi dubleze populaţia. Primul oraş al Europei, de puţin timp, nu are podoaba pe care o merită mărimea sa. Are mulţi oameni dar în piatră, faţă de Roma în care Antichitatea, Renaşterea şi Barocul se suprapun, faţă de Roma papei Alexandru al VII-lea, adversarul lui Ludovic al XIV-lea, înfăţişarea lui este meschină, întrucât de la victoria asupra Ligii, regele s-a stabilit la Paris, înţelepciunea şi comoditatea impun să se termine Luvrul.

Un important efort de decorare a fost întreprins în ultimii ani ai Regenţei. Michel Anguier şi Romanelli îşi fac de lucru din 1655 până în 1658. În 1660, intervine şi căsătoria regală, ceea ce determină ca Luvrul, devenit prea mic, să avanseze lent şi cu prudenţă, trecând peste un spaţiu construit, spre est, în direcţia cartierului

Saint-Germain-l'Auxerrois, sub conducerea înţeleaptă a lui Le v-au. Colbert îşi ex

162

…e treptat influenţa asupra statului. Regele u duce lipsă de bani, în pofida unei conjuncturi severe.

Terminarea Luvrului prin unirea părţilor existente, acesta este proiectul lui Le v-au, care este un om modest, prudent şi rapid. Prima piatră este pusă când se hotărăşte că faţada de est este menită să joace rolul de faţadă principală a Palatului. Monarhia are ambiţia şi complexele sale. Se poate ea lansa într-o aventura, sub ochii Europei, fără a recurge la Italia? în 1664, aceasta nu pare posibil, în 1667, da.

La Paris, alături de Le v-au, intră în cursă François Mansart, Cottart, Houdin, Marot. Este contactat Bernini la Roma. În ciuda celor 66 de ani, el sare în sus de entuziasm. Este o ocazie târzie ca aceea pe care Bramante a avut-o odinioară şi care încă n-a fost oferită talentului său. Anteproiectul este adresat lui Colbert la 23 iunie 1664: grandios şi totul în rotunjimi. Totul aparţine decoraţiei, nimic funcţionalităţii. Cum ar putea fi altfel de la distanţă? Colbert, cu geniul său practic şi chiţibuşar, simte defectele, dar este fermecat. Şi pe urmă Roma e Roma şi Bernini e arhitectul ei. În primăvara anului 1665, Bernini vine la Paris flancat de fiul său, Paolo, şi de o întreagă echipă. Plecat la sfârşitul lui aprilie, iată-l, după o călătorie rapidă, la 2 iunie la câteva leghe de capitală, primit ca un rege. Urmează întrevederi memorabile, gesturi mari, fanfaronade, temenele, valuri de cuvinte: te-ai fi crezut în timpul lui Mazarin. Proiectul se umflă. Bernini şi ajutoarele sale lucrează fără întrerupere. Aceşti francezi şi acest Colbert cu simţul său practic, cu acoperişurile, vetrele şi latrinele lor. Incomozi mai sunt oamenii din nord. Ce contează, plătesc bine. Bernini a câştigat. Bustul Pe care i l-a făcut lui Ludovic al XIV-lea a meintat, proiectul său a fost adoptat, Luvrul a n cel mai mare palat din Europa. Şi marele rsonaj pleacă, remunerat cu dărnicie, în 163

Î. î»

toamna următoare şi cu sufletul copleşit de un supliment de orgoliu.

Rămâne execuţia. Iarăşi apar amănuntele de trai material şi

necesităţile funcţionale. Parisul nu este încă un loc de pelerinaj şi muncitorii săi aspri de pe malurile Senei au, în ţara lor friguroasă şi posomorâtă – Pierre Huiet începe să lanseze termenul de „olandomanie; – pretenţii. Echipa de executanţi lăsată în urmă de atelierul Bernini nu este la înălţime. Şi pe urmă la faţa locului se află şi Le v-au, Le Brun, Charles Perrault* şi Claude, fratele lui şi Mansart, la Versailles: între 11 martie şi 15 iulie 1667, proiectul lui Bernini capotează. Lucrările conduse de Orbay şi Claude Perrault încep în 1668, şi în curând galeria cu coloane drepte şi sobre, măreaţă şi simplă este oferită orgoliului Parisului care are nevoie de ea, frustrat cum este de apropierea regelui său şi, timp de un secol nesfârşit de lung, decăzut din rolul său de capitală în favoarea monstrului de la Versailles a cărui albeaţă se ridică deasupra mlaştinilor îmblânxite cu cheltuieli mari. Versail-lesul*, această depăşire clasică prin triumful, fără abatere, al liniei drepte, prin economia de mijloace şi armonia matematică a volumelor, italian prin dispreţul său faţă de asprimile vremii şi prin pudoarea cu care-şi maschează acoperişurile – ignorarea unei realităţi naturale va costa scump soliditatea viitoare a construcţiei – a fost considerat baroc prin lipsa de măsură. O lipsă de măsură de fapt, cu totul relativă. Ea este lipsă de măsură a unui stat născut în creuzetul unei monarhii domestice, administrată fără cheltuieli de o aristocraţie rurală independentă şi cumsecade. Este lipsită de măsură, eventual, dar în acord cu marele univers al fizicii noi. Liniile drepte fug spre infinit. Versailles-ul este mare; el pare mult mai mare cu ajutorul lui Le No-tre*, trecând de la un bazin la altul, gonind tot înainte „ca un corp continuu sau ca un spaţiu diluat la nesfârşit în lungime, lăţime şi

Itirne sau adâncime, divizibil în diverse… diverse forme şi mărimi” (Discurs asupra, în Partea a IV-a)

Eliminarea lui Bernini în 1667 nu este, V. T Tapie a demonstrat convingător, o hotărâre premeditată, împotriva proiectului unui Lu-vru baroc a acţionat un concurs de împrejurări, printre care preferinţa regelui, în defavoarea Parisului, pentru capriciul palatului de la Versailles, povara războiului, conjunctura din ce în ce mai neprielnică, imposibilitatea de a duce la bun sfârşit totul dintr-odată, şi

de asemenea, propunerea clasică de a nu se începe altceva decât ceea ce poate fi terminat într-un interval înţelept. Dar s-a observat oare cum trebuie şi că simultan cu pacea care se instalează în Biserică, jansenismul câştigă influenţă în sânul Bisericii? Or tensiunea internă a universului jansenist, cartezian în filosofie, integrist în privinţa graţiei divine, fundamentalist sub raportul Mântuirii şi al Revelaţiei, a acestor oameni cu spiritul religios se acomodează greu cu genul baroc. Aceşti posomorâţi condamnă fastul arhitectural. Dacă îi acceptă, în cel mai bun caz, ei vor fi clasici deoarece arta clasică concede cel mai puţin fanteziei, neprevăzutului. La fel ca etica şi ca viziunea lor asupra universului această artă este simplă, încordată, fără concesii, concentrată asupra esenţialului.

Este un refuz ocazional, într-o atmosferă pregătită pentru alte opţiuni, şi totuşi un refuz capital. V.L. Tapie a descris-o bine. Luvrul baroc al cartoanelor lui Bernini n-ar fi oprit Franţa jansenistă şi carteziană să dea o formă eticii şi cosmologiei sale. „Cu toate acestea, dacă Parisul ar fi avut ca locuinţă a regilor săi, vizitată neîntrerupt de străini, un mare palat baroc, cu loggiile şi capela sa ovală, o lecţie ne italienism s-ar fi reînnoit neîncetat şi ea ar Jschimbat, poate, destinele arhitecturii fran

* „În privinţa aceasta şi insuccesul lui Ber-este plin de consecinţe. Bustul lui Ludo

165

I, N

vie al XIV-lea fusese primit în 1665 cu bunăvoinţă: se cunoaşte soarta ciudată întâmplan statuii ecvestre pe care Colbert, recunoscător1 a comandat-o marelui sculptor, îmbrăcat c – un roman, pe calul său cabrat, Ludovic ai XIV-lea înfăţişat în acţiune participând la vreun asediu faimos îşi ia zborul din piatră. Se pune o grea problemă de echilibru: „Sub pieptar şi pentru a susţine ansamblul fusese necesar să se lase un bloc de marmură”. Dar timpul trece. Când statuia soseşte la Paris, ora sa prielnică s-a scurs. Este însărcinat Girardon cu o transformare care devine un masacru. Chipul lui Ludovic al XIV-lea, lovit cu ciocanul, ajunge Marcus Curtius, blocul de marmură este transformat în flăcări şi iată, lipsit de vlagă, în apropiere de iazul

elveţienilor, un Ludovic al XIV-lea preschimbat în Marcus Curtius aruncându-se într-o prăpastie de foc. Este exact ce trebuie pentru un parc. „Franţa care fusese atât de aproape să primească din partea lui Bernini cea mai frumoasă clădire din capitală nu mai ştia cum să procedeze cu sculptura sa şi o ascundea. La această dată ea înlăturase ispita barocă". La 22 noiembrie 1675, la Observatorul din Paris, Olaiis Römer măsura viteza luminii.

Zonele europene baroce

Franţa ştiinţifică şi carteziană nu înseamnă ş-Europa cea profundă. Dar şi Franţa carteziană înseamnă ea oare întreaga Franţă? Sau chiar întregul oraş care se năpusteşte din 1673 până în 1686 la opera* lui Lully*, de la Cadmus şi Hermiona la Armida pe libretul lui Quinault şi Thomas Corneille şi cu decorurile lui Berain. Lui Daniel Mornet îi plăcea să repete că „din 350 de opere dramatice puse în scenă la Prip. Între 1660 şi 1699, cel puţin jumătate erau „" mult sau mai puţin radical în dezacord cu ce este potrivit să numim teatru* clasic".

166

În Franţa, clasicismul care se afirmă este el al unei elite a voinţei, a gândirii, autorităţii şi inteligenţei. Dar această elită, pretutindeni unde răsare, în Franţa, în Olanda, în Anglia conduce omenirea către noul său destin.

Pentru ceilalţi este suficient barocul. Peste mări, Europa este neîntrerupt barocă, poate pentru că Europa care se revarsă peste limitele sale, anexează şi construieşte în America, pe coastele Africii şi Asiei, este iberică în proporţie de 60%, italiană, până la 30% prin masa compactă de misionari italieni şi franceză şi engleză în rest. Barocă este Rusia, barocă este Boemia, barocă este Austria. Luvrul pe care Bernini n-a putut să-l construiască, trebuie solicitat lui Johann Bernard Fischer von Er-lach. Lui îi aparţin şi rotondele, marile faţade curbate, cupolele adânci din Graz, straniul şi impresionantul mausoleu al prinţului von Eggenberg şi neverosimilele vaze monumentale de parc, înalte şi fasonate. De asemenea, tot lui i se datorează perpetuarea prin arcurile de triumf din 1690 ale sărbătorii – festa – baroce până la intrarea în secolul al XVIII-lea.

Erlach are succes la Salzburg înainte de a fi consacrat la Viena, această nou promovată în rândul oraşelor foarte mari în ultimii ani ai secolului al XVII-lea. Dacă interiorul este bizar, în schimb faţada palatului construit pentru prinţul Eugeniu nu este lipsită de sobrietate; totuşi cariatidele contorsionate ale scării mari ne readuc din nou la cel mai autentic barochism. Cât despre biserica colegială din Salz-burg, nu este ea oare caricatura eternei tinereţi austriece a unei Italii chinuite? Se cuvine oare să spunem că Erlach este cu consecvenţă insensibil la fascinaţia exercitată de Versailles? Prin ordonarea marilor mase la Nymphenburg şi la chonbrunn, în pofida acoperişurilor, el dovedeşte că nu scapă de această fascinaţie. Totuşi Austria catolică şi Spania lui Fiii p al V-lea, „i mod paradoxal, Spania palatului La Granja onstriuie, în faţa Germaniei protestante din

167

nord seduse, cel rj i; rt – i 7 ar".

I decis bastion al arhais-nult dincolo de limitele – le-a.

mului v-„vvil-lea.

strictului secol al XVI Q construieşte me-Dar dacă Austria din 1WU afei elan mis. – u în spiritul biserica Gesu, a care

ea nu l-a epmzat-au»

dinţii Contrareforma?

Capitolul XIV REVOLUŢIA RELIGIOASĂ

Pentru o problematică în istoria religioasă

Palate şi biserici, dar mai întâi biserici. Secolul al XVII-lea, la fel ca toate marile secole, este fundamental teologic. Arta barocă, din prima fază, cea autentică, biserica Gesâi concretizează mai mult decât colonada bazilicii San Pietro, în stuc, lazurit, bronz, culoare şi piatra o teologie, desigur, oarecum limitată, dar şi o evlavie larg răspândită şi care vine de departe. Panta pe care coboară Italia anilor 1570 este o pantă care se cufundă în abisuri de indiferenţă şi lipsă de credinţă. Ea se redresează rapid şi se îndreaptă către înălţimi, dacă nu în Italia, cel puţin în sectoarele cu adevărat vii ale Creştinătăţii catolice, Spania la început, apoi imediat Franţa, în planul izbânzilor spirituale. Dar ce se întâmplă cu Europa protestantă? Sau cu Rusia mişcării Raskol*? Ce se întâmplă cu comunităţile aşkenazim din est şi cu comunităţile

sefardite aflate în suferinţă, bântuite aproape pretutindeni de îndoieli cumplite? Dacă vrem să nu înţelegem nimic din istoria religioasă a secolului al XVII-lea există un mijloc infailibil care şi-a demonstrat eficacitatea: să ne închidem în interiorul zidurilor P care hazardul politicii, al accidentelor şi pasiunilor – acest hazard în secolul al XVI-lea se numeşte păcat – le-a lăsat să cadă deasupra marelui trup al Creştinătăţii occidentale, să ignorăm Biserica rusă, ajunsă în pofida depărtării, totuşi, la ora secolului al XVII-lea. g «ignori că astronomia este teologică şi că Dea – cartes, Newton, Spinoza (da, Spinoza) sunt credincioşi. Tot secolul al XVII-lea îl caută pe Dumnezeu. Căutarea nu se derulează fără ne înţelegeri, fără ciocniri, fără suferinţă. Dar RJ cât de frumoasă este răsplata!

Iată un subiect minunat, dar teribil. Există mai multe modalităţi, radical false, de a-l a-borda. Cea mai periculoasă deoarece, în ciuda tuturor eforturilor din partea atâtor istorici era până de curând cea mai acceptată este de a nu denunţa absurditatea uzuală în legătură cu Reforma din secolul al XVI-lea, care s-ar fi încheiat odată cu moartea lui Luther (1546) şi a lui Calvin (1564); de a nu vedea că secolele al XVI-lea şi al XVII-lea aparţin, şi unul şi altul şi amândouă în totalitate, aceleiaşi perioade îndelungate a Reformei Bisericii, unei perioade care începe către 1500 şi se termină între 1680 şi 1690 în mijlocul celei mai crude, probabil, dintre neînţelegeri.

A tăia prima Reformă de prelungirile sale semnificative, înseamnă a o lega de o anumită imagine a Renaşterii, înseamnă a tinde spre un stereotip solid care are avantajul că-i satisface concomitent pe raţionalişti, pe catolicii fixaţi în vechea polemică antiprotestantă şi pe protestanţii liberali. Dintr-o singură lovitură sunt măgulite trei tipuri de conformism. Este un succes. Astfel, pe drumul lung şi anevoios care suie către epoca Luminilor Raţiunii, umanitatea truditoare a erei teologice aflată în marş era pozitivistă, salută strălucitorul secol al XVI-lea, cu a sa Renaştere pagină şi cu Reforma, primul pas timid şi un moment ezitant, prin intermediul liberului examen, către eliberarea de obstacolele viziunii creştine. Este o cursă pentru naivi? Nu neapărat, chiar şi cei mai buni cunoscători ai secolului al XVI-lea s-au lăsat prinşi în ea odinioară.

Pentru a o evita, e bine să reamintim aceste două adevăruri:

170

pe planul gândirii, secolul al XVI-lea este ape în întregime solidar cu timpul care îl ecede. Abia după trecerea lui se sfărâmă totul când cosmosul aristotelic se şterge în faţa ni versului infinit al marii naturi algebrice a constructorilor lumii moderne. Apoi, Reforma intenţionează să vatăme cu nimic Biserica, schisma este un accident, iar Reforma – un efort pentru o religie mai activă, mai convingătoare, mai întreprinzătoare. Dacă Bisericile Reformei desfiinţează preoţii şi călugării, motivul nu este năzuinţa construirii unei cetăţi laice, ci dorinţa, întrucâtva nesăbuită, a unei promovări totale, în numele sacerdoţiului universal, întreaga lume este instruită într-un oraş ca Geneva care seamănă, exceptând regula celibatului, cu o mare mănăstire benedictină în care rugăciunea alternează cu munca.

O altă problematică: acceptarea lumii protestante ca un tot, în pofida diversităţii sale, şi îndreptarea atenţiei către dialectica numărului de oameni. Acceptarea Europei protestante ca un tot, cu toate aparenţele contrare, nu este subînţeleasă. Dacă îndepărtăm dublul avatar sectar şi unitarian rezultă un protestantism al Bisericii: luteran (Confesiunea de Augsburg, episcopaliană sau nu), reformat (calvinist, din Scoţia până în Ungaria), anglican. 95% din Europa protestantă este în secolul al XVII-lea, în ciuda unor tensiuni trecătoare, profund solidară. Această solidaritate poate fi evaluată în momentul marilor crize, de la colocviile din anii 1560 (mai ales Worms) până imediat după Revocarea Edictului din Nantes (18 octombrie 1685), dată precisă. Atunci să urmărim realităţile numărului. Către 1570, Europa protestantă echilibrează, în mare, Europa catolică, 40°/O de o parte faţă de 60% de cealaltă. Şi mea acest sondaj foarte aproximativ nu ţine seama de calitate: 50% din nobilimea franceză J (0% din burghezie aderă la Reformă.

vin-JUrul lui]57°. Europa este pe cale sa de Protestanta. Dacă aderă şi Franţa, partida 171

este câştigată. Schimbarea subită este dată d* aprofundarea născută din efortul Conciliului <} p la Trento. Contralovitura se organizează: este mai curând o cruciadă decât o misiune, prin ralierea,

potrivit modelului spaniol, la asimilarea luteran = maur. De la Ducele de Alba pula ia Wallenstein.

Între 1630 şi 1635, urmează reculul. O treime din protestantismul Bisericii, aproape întreaga Anglie trece prin fascinaţia unităţii. În Franţa, din 1627, cauza protestantă este pierdută atât din pricina raportului de forţe politice şi militare, cât şi datorită dinamismului Reformei catolice. Către 1635, catastrofa demografică, ştergând de pe hartă o parte a Germaniei, dezechilibrează total echilibrul de forţe. Au rămas numai 15.000.000 de protestanţi faţă de 27 – 28.000.000 cu 50 de ani mai înainte. Mult mai puţin decât un sfert al Europei. Pacea din Westphalia este un miracol: ea decurge din disensiunile taberei catolice învingătoare. Revoluţia engleză sfârşeşte prin a compromite totul.

În plus, element – hotărâtor, cu începere din 1640 frontierele se închid. Nu se mai trece de la o Biserică la alta. Harta religioasă a Europei este turnată în bronz. De acum înainte, realitatea numărului este cea a. raportului dialectic dintre nordul şi sudul Europei.

Mult mai puţin decât un sfert al Europei, dar ce sfert! Anglia şi Olanda, cu două treimi din populaţie şi nouă: zecimi din burghezie. De la 22 – 23» /o, populaţia protestantă creşte neîntrerupt până la sfârşitul secolului al XIX-lea ajungând la cele 40 de procente din 1570, pentru a se menţine astăzi, de-a lungul unei Europe dilatate la nivel planetar, în jurul unor raporturi constante de l la 2, l la 3, 2 la 3. Din timpul reculului. baroc a urmat, de-a lungul Europei clasice, o redresare lentă protestanta, simplu efect de recuperare, şi o revenire a balansierului mai aproape.de adevăratul echili.

172

Sporul demografic. este mai rapid într-o Europă protestantă. percale să se confunde eu Europă bogată. În această privinţă, harta din 1*750 este opusul. hărţii din 1570. Ţările protestante erau ţările sărace. ale secolului al XVI-lea, la mijlocul secolului <al XVIII-lea, ele sunt deja tari bogate. Dar). spre deosebire de ţinuturile nordice care s-au raliat în masă la Reformă, elita sudului a făcut-o individual. Nordul a beneficiat fără întrerupere din 1550 până la 1700 de o imigraţie de calitate a elitelor din sud raliate în proporţii apreciabile la

Reformă: din Ţările-de-Jos către Olanda-Zeelanda, din Franţa, către Elveţia, Olanda, Anglia, Brandenburg, din Italia, către Ungaria, Polonia unitariană, Germania, din Polonia unitariană (sociniană) către ţinuturile maritime tradiţionale de Refugiu, în favoarea Europei catolice apare un contra-flux, inferior sub raport cantitativ, dar mai ales calitativ. Cea mai mare parte a emigraţiei irlandeze din secolul al XVII-lea nu reprezintă pentru Spania care: o acceptă un câştig substanţial în tehnici şi capitaluri. Relaţia pe care de la M a x Weber încoace unii încearcă s-o stabilească între etica protestantă (confundată cu sistemul etic al calvinismului) şi dezvoltarea capitalismului, aşadar, mai mult sau mai puţin, cu dezvoltarea: economică, a fost complicată în mod inutil. Dezvoltarea mai rapidă a ţărilor protestante este: neîndoielnică, dar ea nu se datorează numai adeziunii lor la Reformă. Şi te-tu şi... Calvinismul. Înseamnă, poate, dezvoltare. Cum? Prin camătă? Este o răutate veche. Să fim de acord cu Max Weber în privinţa valorii practice: a: conceptului de predestinare? Calvinistul vechi-testamentar din secolele al X VII-lea şi al X-VI-II-lea. recunoaşte oare în succesulmaterial: semnul că este un ales? Este cJ? t? r> dar în realitate. puţin concludent. Jan-Predestinaria-rt catolic, şi el vechi-tes – ignoră acest test şi se abate de la ac-practică. Mai serios ar fi argumentul des-173

&.

pre asceza muncii. Societatea calvinistă, această mare mănăstire secularizată, se îmbogăţeşte cum se îmbogăţeşte orice comunitate organizată. Dar şi mai simplu, să privim hărţile din 1570, 1 (540 şi 1750. Dintre toate Bisericile Reformei, adică dintre toate Bisericile reformate de la formula luterană din 1580, Bisericile riguros fidele teologiei calviniste sunt de cele mai multe ori mî noritare. Este o minoritate rezultată dintr-o opţiune individuală care presupune de la început o selecţie sub raportul calităţii, de regulă iluzorie, cum este şi firesc, şi care este constrânsă la reuşită economică. Protestanţii calvinist! şi evreii din diaspora sefardită s-au găsit de cele mai multe ori, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, în această situaţie, în mod normal, în condiţia de minoritari sunt mai mulţi protestanţi deci t catolici. Cu atât mai mult cu cât catolicii englezi reprezintă un caz

aparte, în Anglia, aderarea la catolicism a rezultat, în plus, dintr-un refuz al evoluţiei; el înseamnă realitatea comunităţilor ţărăneşti izolate de căile de comunicaţie, în favoarea Europei protestante trebuie trecută, aproape exclusiv, formarea minorităţilor germinatoare de favorizaţi-persecutaţi, a minorităţilor de refulaţi ai bogăţiei.

Accentuarea frontierei separatoare în secolul al XVII-lea, creşterea intransigentelor reciproce când se pierde nădejdea unei convertiri masive a părţii adverse plasează minorităţile protestante din sud într-o situaţie dificilă. Atunci se precizează marea diaspora, s-o numim mai simplu marea ascensiune către nord. Dezvoltarea mai rapidă a Europei de nord se datorează, într-o oarecare măsură, acestui fenomen de Refugiu, Refugiul cu pasiunile-şi gustul său pentru conspiraţie, cu uşurinţa sa de comunicare, cu tendinţa lui spre radicalism şi – în" clinaţia către erezie. Este o elită care nu trebuie pierdută, o mare şansă a Europei clasice.:".

Istoria unica a Bisericii

Trebuia să ne eliberăm de problemele false pentru a ajunge la esenţial. Nimic nu este mai ieid decât o frontieră instituţionalizată. Acestea sunt frontiere care nu se încalcă. Problemele care au agitat conştiinţele creştine în secolul al XVI-lea sunt, evident, probleme fundamentale şi totuşi nu mai esenţiale decât a fost în secolul al XVII-lea interminabila şi omniprezenta problemă a graţiei divine* şi acea înţelegere, aproape paralizantă, a transcendenţei lui Dumnezeu. Un fapt este sigur: această frontieră care s-a conturat între 1521 şi 1534 (excomunicarea lui Henric al VIII-lea în Anglia şi afacerea placardelor în Franţa) este o frontieră asupra căreia, în secolul al XVII-lea, nu se mai revine. Cum necum oamenii s-au îmbarcat de o parte sau de alta. Este o frontieră care nu se mai trece. Descartes şi Colbert ar trebui să fie protestanţi, caricaturi implacabile chiar de calvinisti. Liberul examen, mania muncii… Dar Descartes este un bun catolic, iar Colbert care vrea să-i pună pe călugări la muncă şi să constrângă mănăstirile să ofere săracilor supa populară, ca la Geneva, este un catolic liniştit şi fură probleme. Cât despre Leibniz, căruia i se oferă purpura de cardinal, se poate oare imagina un catolic mai perfect decât acest om care a împins spiritul de conciliere până la a inventa

calculul infinitezimal, decât acest încrezător în oameni, în instituţii şi totuşi, rămas până la sfârşit, oricât ar risca, credincios Bisericii sale, o Biserică a evenimentului, el omul continuităţii? Ar fi oare revoltător să ni-l imaginăm, P» Descartes cu treizeci de ani mai înainte şi cu şaptezeci pe Leibniz, trecând dintr-o Biserică atâtea Justus Lipsius, Wilhelm Taciturnul şi alţii? În secolul al XVII-lea, nu se trece, mai trece. Aşadar, o schismă gratuită. Vor în ţările protestante catolici virtuali care mulţumi să fie protestanţi răi şi mulţi într-o ţară catolică care nu vor nă

175

se cozui decât să fie răi catolici. Simplificarea pilărească, dar, să spunem doar atât, în p r, diversităţilor de acum încolo consolidate de] < cui obişnuinţelor şi al istoriilor mistificatoare subzistă totuşi, de o parte şi de alta a frontierei sacralizate, o istorie unică a Bisericii.

După refluxul din secolul al XIV-lea şi aţ XV-lea, secolul al XVI-lea este un secol de mari valuri religioase. Reforma, cu învrăjbirea şi violenţa sa, schismele chiar, din secolul al XVI-lea, reprezintă negativul acestei bogăţii Marile valuri religioase nu se vor retrage înainte de 1680. Timpul revoluţiei ştiinţifice este şi cel al Reformei prelungite. Dar întregul secol al XVII-lea participă la această bogăţie. Din acest motiv, trecerea de la cosmosul închis la universul infinit al ştiinţei moderne a fost resimţit imediat în implicaţiile sale religioase. Sensibilitatea cosmologică a secolului al XVII-lea constituie una dintre dimensiunile sensibilităţii sale religioase.

Să luăm exemplul Franţei: 35% din Europa, o bogăţie ieşită din comun şi o excepţională influenţă, în istoria religioasă a Franţei dintre 1520 şi 1680, considerată în întregime ca o perioadă a Reformei, ca un flux al marilor valuri religioase sunt patru faze importante. Patru faze: mai întâi, o fază de preliminarii îndelungate. Din 1480 până în 1520 se consumă o etapă de inversare a tendinţei. O elită religioasă, care este şi o elită intelectuală, devine conştientă în toată Europa, şi se scandalizează de rutina mulţimii, de păgânismul din sate, de indiferenţa unei părţi a elitei, de ruinarea Bisericii şi de descompunerea clerului, în timp ce teologia nominalistă, debarasând gândirea religioasă de greoiul raţionalism tomist lasă câmpul liber

pentru afirmarea unei dogmatici î? 1 temeiate fie pe misterul Bisericii moştenite, fie pe continuitatea regăsită a tradiţiei străvechi, adică pe textele canonice, pe Biblia curatade glosele sale. Astfel îşi unesc eforturile multe curente reformatoare.

1/6

pe un teren pregătit în felul acesta izbucte ţa periferie conflictul lui Lutlier. În mie – îi disputei se află cea mai veche problemă \ dogmaticii creştine, nodul oricărei experienţe religioase din secolul al XV-lea, problema Mântuirii. La această experienţă, trăită dureros, Luther răspunde, în conformitate cu cea mai veche tradiţie a Bisericii, într-o manieră radicală, prin totala gratuitate. Mântuirea prin Credinţa dată, nu câştigată ar fi singura care s-ar potrivi cu imperativul încarnării. Unitatea se sfărâmă în privinţa acestui test de ortodoxie. Cei care împreună cu Luther văd în gratuitatea Mântuirii însuşi nucleul Revelaţiei – orice participare a omului la Mântuire pare, simultan, blasfematorie şi absurdă, fără legătură cu marea operă a lui – Dumnezeu – resping caracterul apostolic al Bisericii, instituţie care a pierdut partea esenţială a ceea ce i s-a încredinţat spre păstrare. Spiritului ecleziastic rezultat din succesiunea istorică, ei îi opun vechiul spirit ecleziastic al identificării cu cuvântul lui Dumnezeu şi al confirmării Sfântului Duh. Pe aceste baze se constituie o nouă Biserică. Între cele două Biserici care revendică fiecare pentru sine exclusivitatea tradiţiei vechi şi a caracterului apostolic – istoric şi spiritual – apare implacabila dialectică a excomunicării, în afara Germaniei este afectată întreaga Europă. Toţi sunt pentru sau contra lui Lutherşi a conceptului de Mântuire prin Credinţă, în Franţa o primă fază de reformă, care corespunde primăverii tumultuoase a nordului, se consumă între 1520 şi 1540. Este o fază evanghelică şi care, nehotărându-se să ajungă la ruptură, corespunde difuzării unor curente alimentate de elanuri individuale şi de o inspiraţie uterană. O a doua fază, mai evident reformată, n sensul spiritului ecleziologic corespunde, Dincolo de-cadrilaterul luteran din nord de a-ttn constituit, cu abandonarea unei reforme oSm în continuitatea Bisericii vizibile. Prelarea individuală de câştigare a Mântuirii

cedează întâietatea, de acum înainte, preocupării de a edifica o Biserică năzuind să fie asemănătoare cu Biserica apostolică, aşa cum apare structurată în Cartea Actelor (Noul Testament). Mult mai mult decât prima Reformă luterană, ea răspunde tensiunii: Biserică adevărată şi Biserica falsă. Aceasta din urmă fusese într-o primă etapă, justificarea unei rupturi cerute de o opţiune: Mântuirea prin Credinţa simţită drept axul central al Revelaţiei. De acum încolo, ea se află în centru. Se caută însă adevărata Biserică, Biserica „sărmană" a lui Calvin. Şi ea îndoctrinează, bineînţeles, despre Mântuirea prin Credinţă. Amândouă conceptele sunt prezente, dar factorii lor s-au inversat, Acest fapt este esenţial pentru a înţelege protestantismul francez din secolul al XVII-lea şi, în acelaşi timp, slăbiciunea sa când se angajează în dialog cu Biserica catolică, profund reformată în spiritul teologiei augustiniene de după 1630. Această perioadă este perioada Bisericilor reformate, „plantate" în Franţa şi în întreaga Europă centrală. Ea este perioada cuceririi atotputernicei Church of England, cea mai glorioasă podoabă a Europei protestante, de către dogmatica „Instituţiei creştine".

A treia fază este aceea prin excelenţă n Reformei catolice, încercare de sinteză între teo-centrismul regăsit al primei Reforme şi bogăţia tradiţiilor şi a formelor moştenite dintr-un îndelungat trecut medieval, aproape pretutindeni sacrificat, cu excepţia Angliei, inutil de către a doua fază doctrinară şi instituţionalizantă a Reformei. Această mişcare s-a născut în sudul Europei, în Italia, în timpul nesfârşitului conciliu de la Trento, în Spania unde dobândeşte un caracter mistic în vremea Sfintei Tereza şi a Sfântului Juan de la Cruz, înainte ca nebunia antisemită a poporului mărunt de „vechi creştini" să-i sucească gâtul. În cursul acestei prime faze mediteraneene, Reforma catolică este, la început, Contrareformă. Stângismului protestant de circumstanţă, ea îi ras

178

nde printr-un stângism contrareformat: deja U e de perceput în principalele definiţii doc-u; în", are ale conciliului de la Trento, el este infinit mai vizibil în jurisprudenţa Inchiziţiei din trile mediteraneene. Lucrurile evoluează cu totul altfel când Contrareforma* atinge, foarte

târziu Franţa la întâlnirea dintre secolul al XVI-lea cu al XVII-lea. În ţinuturile de limbă franceză Contrareforma devine cu adevărat Reformă catolică. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, „jumătatea de secol" a sfinţilor, Reforma catolică pe pământ francez depăşeşte două culmi: una mistică prin sfântul François de Sales*, cu al său Trăite de l'amour de Dieu, acest Cârmei la Paris, şi una dogmatică, prin Berulle* şi mişcarea ecleziastică a fundamentalismului episcopalian, acest Petrus Aurelius care disimulează insuficient marea figură a lui Saint Cyran. Această perioadă de front comun al Reformei catolice durează în Franţa, în mare, din 1600 până prin 1640 – 1650.

În sfârşit, mai specific francez, fără un echivalent exact în altă parte, este faza augustinismului practicat cam din 1650 până în 1680 – 1690. Pretenţiile descind la nivelul clerului de jos în timpul episcopatului lui Choart de Buzenval la Beauvais şi a celor trei Henry în vest, Henry de Laval, episcop în La Rochelle, Henry de Barillon, episcop în Lucon, şi Henry Arnauld, episcop în Angers a căror învăţătură este o capodoperă rar egalată ce ştie să popularizeze fără să piardă nimic dintr-o teologie de esenţă augustiniană.

După această perioadă, apele se retrag pretutindeni odată cu discreditarea liberalismului teologic protestant şi apare contraofensiva antropocentrismului catolic şi formele reînnoite ale umanismului creştin, în momentul în care, urmând linia stângii carteziene, în umbra lui Pinoza se constituie un raţionalism* anticreş în> care nu se mai limitează la pălăvrăgeli des-n! Laverroismul aristotelic, un raţionalism care o viziune disperată asupra lumii, cu

siguranţă – filosofii se străduiesc să-i muleze ultimele consecinţe prin câteva piruete – dar perfect coerentă, atrăgătoare şi durii în momentul în care ar fi avut nevoie doar să fie ele însele, Bisericile se lasă dizolvate din interior: ele vor prezenta atunci în locul Revelaţiei creştine o contrafacere grotescă. Între cele două ramuri ale unei alternative puse astfel, nimeni nu are dreptul să ezite. Aproape toată suflarea gânditoare alege filosofii, până la Renaşterile care aduc iarăşi Bisericile pe planul Revelaţiei, mai întâi în ţările protestante, încă din 1750, apoi în Europa catolică, o jumătate de secol mai târziu.

Prin asta trebuia să începem. Secolele al XVI-lea şi al XVII-lea formează, în istoria religioasă, o culme între două văi. Divizarea a fost o mărime variabilă dependentă de bogăţie. Oamenii nu se bat decât pentru ceea ce este esenţial. Primăvara Bisericii înfloreşte în nord şi ea este protestantă, iar seva atinge sudul unde se desfăşoară Reforma catolică. Situate, din punct de vedere istoric, una contra alteia, ele sunt profund asemănătoare. Epuizarea atinge mai repede nordul, în schimb, urcă mai lent în sud. Între cele două Europe se află o distanţă de o jumătate de secol pe care o regăsim de-a lungul întregii istorii. Secolul al XVII-lea ortodox (ne referim, de fapt, la secolul al XVII-lea rusesc) reprezintă, concomitent, secolele noastre al XVI-lea şi al XVII-lea. împotriva unei Biserici oficiale reformate de sus se ridică mişcarea raskolnică, „protestanţii" şi „janseniştii" tradiţiei. Este o istorie sincopată, o istorie inversată, dar o istorie profund unitară, între timp, câteva comunităţi evreieşti din vest caută să reînnoiască scolastica maimoni-diană împotriva asalturilor din partea raţionalismului deist de la Juan Prado la Spinoza.

Europa protestantă

Odată ce această solidaritate a fost consacrata, ea nu poate scăpa de îngrădirile tradiţionale.

180

Reforma este mai întâi protestantă, să în T em aşadar cu ea. Pretutindeni, prima fază a tf înrmei între începutul secolului al XVI-lea S începutul celui de al XVII-lea, se împarte „trei perioade alternate şi destul de bine de-friteo epocă de douăzeci până la douăxeci şi t-inci de ani de progrese strălucitoare, o perioadă mai scurtă de reflux profund între perioada de direcţie luterană şi perioada de direcţie calvină şi o fază de jumătate de secol de pRoprese mai lente. La începutul secolului al XVII-lea, nivelul este staţionar înainte de a surveni refluxul, mult mai sever decât cel din urmă cu cincizeci de ani: el aduce iarăşi Europa protestantă de la 28.000.000 de suflete la 15.000.000 către 1650. Sub raportul numărului de oameni, nivelul din 1570 – 1600 nu se regăseşte înainte de 1690 – 1700.

În secolul al XVII-lea, mai multe probleme frământă lumea protestantă în funcţie de geniul naţional şi de structura ecleziastică.

Tensiunea se situează şi de o parte şi de alta a dificilei via media practicate de Church of En-gland. Biserica anglicană a căutat să realizeze depăşirea dialectică a teologiei calvine, pe de o parte (primatul tradiţiei străvechi cuprinse în Sfânta Scriptură, autoritatea evenimentului unic, întâlnirea mântuitoare a lui Dumnezeu şi a lumii în punctul de impact al întrupării Cuvântului în Hristos, puritatea doctrinară a Judecătorului adevăratei Biserici, relaţia dialectică Biserică/Cuvântul Domnului) şi succesiunea apostolică în Biserica vizibilă, pe de alta. Pentru, a-şi păstra această originalitate, ea este obligată să lupte în afară şi în interiorul ei împotriva stângismelor succesive care o determină sa separate extrem de vigilentă şi faţă de una şi faţă de cealaltă dintre cele două ramuri CU-L Prinse în glorious comprehensiv eness. Până în Jurul lui 1635, Biserica Anglicană reuşeşte să menţină echilibrul. Ea păstrează cu atât mai rm dogmatica calvină cu cât insistă mai mult 181

pe originalitatea sa ecleziologică în interioru] unei lumi protestante de care o leagă totul

Biserica anglicană a anilor 1610 – 1630 Cn noastre scurtul său secol de sanctificări. pe e. – se sprijină protestantismul francez, solidar ci unglicanismul şi nu cu sectele. Anglicanii sunt de multe ori mai ferm calvinist! decât cei p* care oamenii încep să-i numească, în afara Bisericii, puritani*, în fruntea Bisericii se află un episcop pios, savant, deschis către noutăţile ştiinţei, devotat total doctrinei riguroase a Cuvântului Domnului.

Preţul acestei calităţi şi, de asemenea, preţul respectării tuturor tradiţiilor ce vin din trecut îl constituie rapida dispariţie a opoziţiei catolice, recusaiicy. Stângăcia Conspiraţiei „prafului de puşcă" a fost un factor decisiv în mişcarea de rapidă absorbţie a dizidentei catolice, papist sau roman catholic, Biserica anglicană afirmându-şi cu vigoare prin ea însăşi dreptul la catolicitate.

Atât timp cât Biserica Anglicană rămâne fermă pe poziţiile protestante din secolul anterior, ea limitează cu stricteţe tentaţia non conformistă. Adevăratul puritanism se dezvoltă mai puţin în exteriorul Bisericii cât în interiorul ei. O parte dintre puritanii de la începutul secolului al XVII-lea, departe de a fi ultracal-vinişti, cum s-a afirmat de

prea multe ori, sunt, dimpotrivă, liberali pe care-i stânjeneşte rigurosul predestinarism al Bisericii oficiale. Cazul prezbiterienilor din Scoţia este foarte clar. Ei dau înapoi în raport cu articolele de la Lani-betli (profesiune de credinţă a Bisericii anglicane, de la numele palatului de la Londra al arhiepiscopului de Canterbury) ale Bisericii episcopaliene. De aici rezultă opţiunea protestantismului francez: între liberalismul prezbiterienilor şi teologia calvinistă a Bisericii episcopaliene, ei îşi subliniază preferinţa pentru dogmatica gratuităţii absolute.

În afara Bisericii şi, de asemenea, în afara prezbiterianismului Scoţiei, minat de liberalist

182

Idar lipsit de vigoare şi de importanţă, „non nforffiismul" activ se uneşte cu două curente: C° radicalismul ecleziologic al congregaţiona-itilor şi mai ales cu cel al independenţilor. H

găsim în Olanda, apoi în curând în America! în Connecticut până în Rhode Island şi în Massachusetts, în timp ce Virginia, mai veche şi „mai nobila, este populată de o emigraţie de puritani" în spirit, calvinistă severi, dar Je-eati de Biserica anglicană. Vechiul puritanism este reprezentat poate în şi mai mare măsură de marea familie baptistă; o minoritate anti-predestinariană cu Smyth şi Helwys, imediat după Dordrecht, eveniment fundamental, vom vedea, al întregii istorii religioase a secolului al XVII-lea, acel General Baptism şi o majoritate solidară de gomarieni predestinarieni, cu Henri Jacob, adică Particular Baptism.

Şansele sectare sunt slabe atât timp cât Biserica anglicană rămâne credincioasă liniei calviniste, dar iată că sub Carol I, prin Laud (1573 – 1645), ea devia/ă. La Roma, un moment se mizează pe unire ca în timpul Mariei Tudor. În timpul înscăunării sale, în 1633, noului primat de Canterbury îi este propusă pălăria de cardinal. Şi totuşi nu se produce nimic. Biserica anglicană se angajează într-o luptă severă împotriva a ceea ce refuză chiar şi linia extremă a anglocatolicismului. Era o subestimare a ataşamentului pe care devotamentul britanic îl nutrea faţă de Reformă. Revoluţia engleză este o dublă reacţie, o reacţie religioasă, şi o reacţie socială cu coloratură religioasă, în zece ani, totul se prăbuşeşte. Structura episcopaliană a Bisericii anglicane

este ni—™” ta între 1640 şi 1645. Din 1645 până în °47, după efemerul succes al „prezbiterienilor”, ceşti „paraşutaţi” de două ori suspecţi, triuin – JLU «independenţilor” şi al „sectarilor” (1647 – J” 49) este prea zgomotos pentru a fi durabil, cacţia din 1640 care provoacă acea neverotin f explozie aparţine, în fapt, istoriei conentale. 1640, prăbuşirea europeană a pro

183

testantismului. Totul a cedat pe continentproape totul a fost amputat. Bastionul hno 1 înot a fost nimicit, luteranii germani au fob zdrobiţi de război, ciumă şi foamete. În f curajoasei Glande şi a îndepărtatei Pentru?? Scandinave pretutindeni sunt numai sfărâi –turi şi ruine, în aceste condiţii, politica r-i” gioasă a lui Laud este o pură provocare T „sărirea din 1640 este un refuz urcat din adâncuî în realitate, el se îndreaptă rapid împotriva cauzei pe care pretinde că o slujeşte” Distrugerea brutală a oricărei forme de Biserică vizibilă conduce la proliferarea anarhică a experienţelor religioase, de la materialismul creştin al lui Milton*, la seif baptism, trecând prin sectele sociale ale Nivelatorilor – Levellers – ai lui Nicolas Fermat şi ai imposibilului şi primitivului John Lilburne (1614? – 1657) la Diggers (săpătorii după nivelatori) şi apoi la Community with Freedom ai lui Girard Winstanley (1609 – 1660). Din această eflorescentă uneori grotescă şi aproape totdeauna chiţibuşară şi odioasă se desprinde o experienţă autentică şi durabilă, cea a quakerismului lui George Fox (1604 – 1690). Aceşti sectanţi blânzi ai religiei spiritului pur (The light wl-thin), persecutaţi din pricina anticonformismului lor social (pălăria înfundată până la urechi pentru că nu şi-o scot decât în faţa lui Dumnezeu) şi a nonviolenţei întrucâtva agresiva, potoliţi la a doua generaţie, în epoca lui Wil-liam Penn, sunt meniţi unei cariere frumoase în America. Cu 120 de ani mai târziu, Anglia traversează experienţa germană a primului anabaptism. Lecţia a fost înţeleasă. Dacă anglo-saxonii păstrează din secolul al X\ Bea gustul pentru experienţa religioasă rădica a. ataşamentul lor, din această pricină, devine mai ferm faţă de via media şi faţă de gloriouf prehensiveness a Bisericii anglicane, ni norul căreia, cel puţin, domneşte un clima-înţelegere şi de libertate.

184

T ebuie să admirăm moderaţia reacţiei ime după W60; după experienţa edificatoare e Bacilor tiranici ai libertăţii, Biserica an-Vană" închide paranteza şi reia cursul prin

jumătăţi a secolului al XVII-lea. Printre

„Tizanii Reconcilierii se află Richard Baxter

lr615 1691) care lucrează la necesara armoizare între tendinţele episcopaliene şi pezbite „iene ale protestantismului englez. Câteva seerităţi nu pot fi împiedicate. Dar dezlănţuirea unei i, Nopţi a Sfântului Bartolomeu" pentru puritani în 1662, prin promulgarea Actului celor cinci mile (care în 1664 interzice pastorilor demişi rezidenţa la mai puţin de cinci mile de vechea lor parohie) îndreptat împotriva celor mai compromişi dintre pastori în excesele din perioada revoluţionară... este, comparată cu situaţiile contemporane de pe continent, o sâcâială măruntă. Anglicanismul mai cunoaşte câteva zile senine, dar generaţiei de savanţi teologi din prima jumătate a secolului al XVII-lea îi urmează o generaţie de administratori destoinici şi de credincioşi literaţi. Biserica anglicană apare în continuare în fruntea gândirii erudite şi ştiinţifice, dar savanţii săi creştini nu mai sunt creştini. Renaşterea religioasă, totuşi, nu este departe, seva începe să urce din nou încă din primii ani ai secolului al XVIII-lea. În momentul în care, odată cu Malebranche* (1638 – 1715) dispare pe continent ultimul şi cel mai mare dintre filosofii creştini ai Europei catolice, ştafeta este preluată chiar în sânul Bisericii anglicane, Church of England; Oeorge Berkeley* (1685 – 1753), episcop anglican de Cloyne, în Irlanda, indică, după Male-Dranche, ultimele căi ale unui cartezianism reştm. Idealismul radical al lui Berkeley, din oio de Malebranche şi Descartes se leagă de ni. –, t! Vefhi Curent al Bisericii anglicane, cu augustinian care izbutise să stră-frenezia aristotelică din secolul Dar „" desşr> în beneficiul insulari taţii. marele Berkeley face parte din secolul al 185

XVIII-lea, un secol al XVIII-lea englez d paradoxală savoare creştină înainte" chiar H° marea Renaştere care poartă amprenta lui" Tni Wesley* (1703 – 1791). În

Totuşi, a doua jumătate a secolului al XVII-lea este aparte.

Politica, iarăşi, apasă di greu. Începând din 1678, presiunea Europei c-U tolice în cursul domniei ultimilor Stuarti stă exercită din nou. Este o mare ispită pentru anglo-catolicism. După 1689, Biserica anglicană se vede silită, vreme îndelungată, la o politică de front comun cu ansamblul sectelor protestante separate de Biserica anglicană, cu DK-sent, de care totuşi îi este silă. Toată această luptă este dusă fără convingere. Iată de ce spre deosebire de prima jumătate a secolului al XVII-lea, viaţa protestantismului englez în a doua jumătate a secolului al XVII-lea pare să se fi refugiat la periferia Bisericii anglicane. Baptismul se răspândeşte, antrenat de predicatorii din clasa socială a unui Benjamin Koch (1640 – 1704) şi mai ales John Bunyan (1 (528 – 1688), proletar, apostol persecutat al educaţiei populare, uimitorul povestitor din Pil-grim a Progresa. Prin William Penn, qunkerismul se organi/. ea/ă pentru o durată îndelungată. S-a spus de multe ori că Penn fusese pentru secta quakerilor, în comparaţie cu Fox, ceea ce a fost odinioară Menno Simons pentru transformarea imposibilului anabaptism în baptismul viabil, chemat, după cum se ştie. mai mult decât quakerismul, spre o carieră strălucită în America. Nu oare America este aceea care încă din secolul al XVII-lea pune bazele, anticipând. non-conformismului englez?

Predestinare şi reprobare pozitivă

Continuitatea liniei de interes a evoluţiei ecle-ziologice în interiorul protestantismului enş va fi mascat, poate, strânsa unitate de preoa

186

— Care îl leagă cu continentul protestant şi p3*

catolic.

Religia din secolul al XVII-lea este o re

profund individuală. La fel ca secolul al YVI-lea protestant, secolul al XVII-lea prol stant şi catolic simte dureros puterea şi transendenţa lui Dumnezeu. Reîntoarcerea la Bi-hlie examinarea imensităţii creaţiei cu luneta şi microscopul, măreaţa severitate a legilor materiei, toate acestea invită omul să-şi dea seama de distanţa care-l separă de sursa iniţială a oricărei ordini şi puteri. Celor şapte precepte tradiţionale ale Predicii duminicale, protestanţii au obiceiul

să adauge doxologia: „Ţie îţi aparţin în veacul veacurilor împărăţia, puterea şi gloria”.

„Împărăţia, puterea şi gloria” lui Dumnezeu – iată o preocupare comună a creştinilor din secolul al XVII-lea. Toţi cei care au cunoscut măreţia lui Dumnezeu, postulatele de sfinţenie ale vieţii eterne şi condiţia omului supus păcatului nu pot concepe nici cea mai neînsemnată colaborare a omului la Mântuire. În această privinţă există un front comun al oricărei reforme a Bisericii, iar Mântuirea prin Graţia divină este cimentul tuturor teocentriştilor. Formularea este nuanţată, dar gândirea comună, ieşită dintr-o experienţă comună, este aceeaşi. Luteranii insistă asupra Mântuirii prin Credinţă, calviniştii precizează însecolul al XVII-lea predestinarea pentru Mântuire, catolicii augustinieni vorbesc despre Graţia divină eficace. Dumnezeu e cel care străbate abisul, El realizează impactul, El este cel care atrage prin dragoste vremelnicia omu-hii păcătos şi mărginit, să participe la viaţa ka, către El întru Dumnezeu prin Hristos în veşnică împărăţia cerurilor care este şi care va fi. Pentru toţi teocentricii, luterani, calvi-nişti, anglicani, catolici augustinieni acesta este esenţialul; restul înseamnă literatură, adia. s-Pfiora, spune Luther în limbaiul său de tehnician.

187

Dar aceşti creştini obsedaţi mai mult i gloria unică a lui Dumnezeu decât de desti-l lor individual sunt totodată clerici. Cu exce 1-„unei minorităţi infime, protestanţii nu 1? preocupaţi mai puţin deci t catolicii clerici” o frontieră care delimitează apartenenţa la „G Iată de ce creştinismul din secolul” la înflorirea probelor de de asistă serică.

XVII-lea doxie.

Judecate la suspiciune, din al onorece, aceste probe născute din mânie, aceste probe născocite de spirite tăioase se învecinează cu ridicolul şi ticăloşia. Dar să ne ferim de verdictele anacronice, în secolul al XVII-lea, fiecare Biserică este mai puţin sensibilă la fondul comun decât la originalitatea proprie. Plecare Biserică are proba sa de ortodoxie. Două dintre ele sunt celebre: proba prexbiteriană din Dordrecht pentru lumea calvinistă şi proba celor cinci propoziţii pentru lumea catolică. Alte două sunt la fel de importante deşi

întrucâtva diferite, proba ubicuistă pentru lumea luterană, proba cărţilor şi proba sfinţirii apei şi a semnului crucii în Biserica ortodoxă rusă de la începutul secolului al XVII-lea. Originalitatea protestantismului constă în afirmarea Libertăţii Absolute a lui Dumnezeu şi a gratuităţii Mântuirii prin Graţie, în interiorul acestei afirmaţii se află două nuanţe. Luther îl vede mai întâi pe Hristos, Cuvântul întrupat în persoana lui Iisus. A-l recunoaşte cu adevărat prin experienţa personală a Credinţei este semnul tangibil al trecerii de la moarte la Viaţa veşnică, al participării în afara timpului la viaţa dumnezeiască cu Hristos, în Hristos pentru eternitate. Ubicuismul constă în afirmaţia că Dumnezeu este întrupat pretutindeni, că Dumnezeu după întrupare este indisodabil de întrupare... Maria, spune Luther, l-a alăptat pe Dumnezeu, l-a legănat, i-a făcut terci şi supă". De pe a această poziţie este ţintuită meschina conştiinţă filosofică a oricărui teolog calvinist mecuu în ea rezidă, probabil, secretul unei relă) V

168

funde înţelegeri, din secolul al XVI-lea, în P.roia a orice, între luterani*, aceşti orientali °Creştinătăţii latine, şi ortodocşii ruşi a că-al evlâvie se îndreaptă cu dragoste către Maica T) omnului. Folosită cu înţelepciune, proba ubicuităţii avea să facă de-a lungul Germaniei orotestante pagube minime. Mulţi, fără îndoială au văzut în ea o pavăză suplimentară împotriva seducţiei calvinismului, această religie a principilor şi savanţilor laici, ca şi cum disputa în legătură cu Sfânta Cină n-ar fi fost îndeajuns. Ubicuismul cuprinde şi împănaţia, adică teologia luterană a Euharistiei. Proba ubicuismului este cea mai acceptabilă, cea mai puţin prigonitoare a ortodoxiei, poate pentru că termenul de referinţă pe care ea îl alege nu implică direct destinul omului, ci natura lui Dumnezeu. Probele luterane şi ortodoxe sunt probe asupra lui Dumnezeu, probele calviniste şi catolice nu-l aduc pe Dumnezeu decât prin fiinţa omului. Şi tocmai pentru că incriminează destinul omului sunt deosebit de dureroase.

Dordrecht este cea mai mare afacere a secolului. Spiritul logic al lui Calvin s-a lăsat cucerit de problema centrală a Reformei: gratuitatea Mântuirii. Oamenii sunt hărăziţi Mântuirii prin Dumnezeu,

în Hristos, adică pe planul Eternităţii. Proiectată cu stângăcie asupra universului temporal, Veşnicia învăluie totul; omul este deci făgăduit dinainte, adică predestinat la Mântuire. Predestinat – cuvântul este întrebuinţat de mai multe ori în epistolele pauline. Predestinaţi la Mântuire, la slava cereasca… Nicăieri Biblia nu oferă şi reciproca. Dar ce sens ar fi avut pentru logica plată a geometriei euclidiene o predestinare la Mântuire lipsită de o complinire cuviincioasă din Partea predestinării la moarte? Suntem predestinaţi, desigur în funcţie de preştiinţa divină, nf. mând seama de om şi de actele sale. Ce's atunci gratuitatea? Voi nu puteţi acl-Predestinarea la Mântuire, predestinarea ţa Veşnică fără a admite predestinarea mite la Viat

189

la osânda Iadului a celor Condamnaţi, reia rul ortodox al Reformei bătăioase. În iimb°tehnic, aceasta se cheamă reprobare pozir" vă. A afirma reprobarea pozitivă nu înseamn „totodată, să atingi Absoluta Bunătate a Dorr? mului, în consecinţă să ştirbeşti perfecţiune" Fiinţei desăvârşite? Calvin întrevăzuse din 1 cultatea. El îi acordase mai puţină importanţi decât i s-a atribuit, o luase ca un exemplu ilustrativ al antinomiilor raţiunii religioase, pentru a o supune în ordinea Revelaţiei şi a Credinţei. Dar discipolii săi sunt mai puţin modeşti. La sfârşitul secolului armele sunt curăţate înainte de marea explozie. Niciun teolog protestant sau catolic, nu a denunţat primitivul antropomorfism pe de o parte, paralogismul, pe de alta, al reciprocei neobligatorii. Nimeni înainte de Karl Barth, nu a curăţat gândircă teologică de această problemă, veche de 17 secole de vreme ce apare pentru prima oară în secolul al IV-lea, în epoca lui Pelagius şi a Sfântului Augustin. Dar oamenii de la Dord-recht sunt contemporani cu Descartes, Karl Barth este contemporan cu Einstein. Între cei doi se află geometria nemaniană. Iată unitatea profundă a gândirii.

Europa calvinistă a dezvoltat deci, la sfârşitul secolului al XVI-lea, această teologie a reprobării pozitive pentru că ea nu întrevede alt mijloc, în spiritul gândirii sale, de a afirma cu toată forţa care i se pare de dorit, ceea ce i se pare esenţial în privinţa Revelaţiei: predestinarea gratuită la Mântuire. Această contradicţie dureroasă, această antinomie dramatică, simţită de elita calvinistă ca o limita a

gândirii teologice, ca un prilej de a umili raţiunea, această contradicţie este pentru alţii o sursă de satisfacţii inefabile. A te şti mântuit, e bine, a şti cu certitudine că adversarii tăi sunt condamnaţi, e şi mai bine. Trebuiera i înţelegem pe aceşti minoritari aspri, într-o Europă numeroasă şi ostilă, care încearcă să se asigure şi să respingă argumentul foarte pu

190

n ic al majorităţii. Reprobarea pozitivă este, ntuai, o armă a teologiei unei turme mici şi

CV lor Rămaşi credincioşi, în ultimă instanţă.

3 te o încercare, în interiorul Bisericii, de delijnitare sectară.

Totul se va hotărî în Olanda. „Nimic nu ciza în Confesio belgica confesiunea de credinţă a Bisericii reformate din Ţările-de-Tos în 1561 şi nici în Catehismul de la Heidel-bergu (redactat, la cererea Electoratului palatin de Ursinus şi Olevianus, aprobat de un sinod renan în 1563, şi devenit un adevărat suport dogmatic, de atunci, al Bisericii reformate) „dacă alegerea divină – fie că ar fi doar un ucaz de Mântuire sau doar un ucaz de afurisenie – era în întregime arbitrară sau depindea de preştiinţa divină a credinţei, sau de lipsa de credinţă a fiecăruia", înţelepciunea şi umilinţa creştină autentică îndemnau la o asemenea limitare. Dar odată pusă această problemă centrală, de care depinde totul, era imposibil să nu se meargă mai departe, adică prea departe.

Consecinţele paralogice (pentru partizani şi adversari ele sunt doar logice) ale predestinării, adică reprobarea pozitivă şocau în mod deosebit, în interiorul calvinismului neerlandez, ca pretutindeni de altfel, minoritatea venită dinspre umanismul zwinglian. În timp ce pastorii din sate dezvoltă în lungile lor predici, în faţa enoriaşilor satisfăcuţi, toate urmările predestinării, la universitatea din Leyda, tânărul teolog Arminius* se opune, în cursul său. din 1603 până la moartea sa timpurie din 1609, acest punct esenţial al doctrinei. Colegul său, Oomar* (1565 – 1641) îl combate şi împinge conceptul predestinării pe o poziţie logică provenită din premize: supralapsarismul adică preaeitmarea dinaintea căderii lui Adam. Urmaşe cunoaşte: 46 de pastori „arminieni" semeţi. Ti/" 1G1°

Rernonstre” itia, adresată Stărilor ini-U” landa-şi Friesland. Aparent, restricţia era innma, dar – într-o probă de ortodoxie totul

191

dispută în jurul consecinţei limită şi de in faţa căreia trebuie să cedeze şi 5 şi raţiunea, pentru a dovedi sinceritatea şi, L talitatea unei adeziuni. Remonsirantia „afim°dubla predestinare” şi chiar, coborând „înainte de facerea lumii, declara că Mântuitorul a murit pentru toţi oamenii, dar în aşa fel încât numai credincioşii se bucură cu adevărat de mântuire”. „Ea nu se despărţea de gomarism decât în privinţa faptului de a considera graţia divină drept obligatorie”. Dar graţia obligatorie nu este oare abc-ul oricărei experienţe religioase în afara căruia nu se poate construi nicio filosofi e şi niciodată începutul unei reforme sau al unei renaşteri?

Remonstranţii comiseseră greşeala să-şi vâre degetul în angrenajul politic. Provinciile Unite se polarizează în jurul acestui punct esenţial. Se stabileşte o legătură între remonstranţi şi republicani, şi o alta între contra-remonstranti şi adepţii partidului de Orania, legătură, aceasta din urmă, cu atât mai semnificativă cu cât, prin tradiţie familială, neamurile de Orania-Coligny înclinau în chip evident către liberalismul arminian. Timp de zece ani, Arminius sau Gomar, întreaga Europă calvinistă* se află într-o tabără sau alta. Franţa, Elveţia, Anglia… nimeni nu este indiferent. O enormă majoritate care cuprinde prea multe planuri principale şi secundare, prea multe gânduri mărturisite şi nemărturisite ia partea lui Gomar. Apare necesitatea unei hotărâri lipsite de echivoc. Sinodul de la Dordrecht* (13 noiembrie 1618 – 9 mai 1619, 145 de şedinţe), cu poporul său de observatori apare drept marele conciliu al Europei protestante. Un fel de conciliu de la Trento invers, în planul din umbră se amestecă problema politică. Minoritatea arminiana plăteşte din greu greşeala apelului său nechibzuit, din urmă cu zece ani, la puterea politica-Condamnaţi pe plan teologic de cvasi-unanifiiJ tatea zdrobitoare a Europei protestante, ia – a”.

192

j practicii Formularului. Sunt condamnaţi’s „Psemneze, să retracteze ori să emigreze. 63 De fapt, dincolo de formule, se află în joc

– saşi esenţa Revelaţiei. La capătul acestei probleme, rău' puse, apare necesitatea întrupării. Oacă omul poate, orice-ar fi, să colaboreze la mântuire, Hristos încetează să mai fie Mântuitorul (căci acest atribut nu poate fi împărţit cu Dumnezeu) pentru a da învăţătură despre înţelepciune. Fiul Domnului este inutil pentru edificarea unei morale, fie ea aceea din Predica de pe Munte. Anninienii străbat repede acest pas.

lată-i deci pe aceşti fii ai marii dispute împrăştiaţi de-a lungul întregii Europe. Şi pentru că Europa protestantă le este închisă, întreaga Europă catolică este foarte bucuroasă să-i primească.

Încadraţi în Bisericile proprii, arminienii ar fi rămas creştini, lăsaţi de capul lor, ei nu vor întârzia să tragă consecinţele logice ale refuzului lor de a supune inteligenţa. Pe calea deschisă de şervet, în strânsă legătură cu umanismul vag „creştin" al fraţilor Sozzini, ei vor respinge dogma esenţială a Trinităţii şi vor alcătui mici grupuri unitariene. La începutul secolului al XVIII-lea, pretutindeni evoluţia minorităţii arminiene către uni ţarism este aproape încheiată.

Nouă zecimi din Europa catolică a fost lipsită de clarviziune. Richelieu nu ezită să distrugă din interior Franţa calvinistă, primind şi subvenţionând pastori şi credincioşi ai di-asporei arminiene, între alţii, pe Uitenbogaert. În Ţările-de-Jos spaniole, în 1619, iezuiţii din Anvers organizează primirea lor, recomandând Populaţiilor să manifeste prietenie faţă de aceşti eretici cumsecade, îşi pun cu generozitate l „Peniţele în serviciul refugiaţilor arminieni rare se slujesc de ele pentru o propagandă ex-esiva. O minoritate de dominicani mai pătrun –, uori denunţă această politică nefericită. Nu. mimenii nu suferă pentru un adevăr cato-193

lic: Calvin şi discipolii săi au dreptate să ape tradiţia vechii Biserici şi pe sfântul August împotriva ereziei lui Pelagius. Ul

Afacerea de la Dordrecht nu încetează să arate efectele până la începutul secolului af XVIII-lea. Evident, mai întâi, în Europa calvi nistă. În Anglia, opţiunea este atenuată ţie structura suplă a Bisericii anglicane şi de supapa de siguranţă a sectelor blânde şi contradictorii, în Franţa, dimpotrivă, veninul dias-porei arminiene, impusă adesea cu forţa Bisericilor de puternicii zilei, acţionează asupra trupului bolnav

al protestantismului francez, în majoritate copleşitoare gomarian, în spatele lui Pierre du Moulin şi Desmarets. Jean Cameron, care ocupă catedra lui Gomar la Sau-mur, fusese aproape singurul, în momentul sinodului de la Dordrecht, care apărase poziţiile arminiene. El preda despre universalismul Mmtuirii, potrivit tradiţiei capadocienilor şi mai ales a lui Grigorie din Nazianz. Demis de la catedra sa din Saumur, Cameron găseşte alta la Montauban, în 1629. La Place şi mai ales Moise Amyraut reprezintă tradiţia unui semiarminianism moderat. Originar din Touraine, poet fin, om îndatoritor şi moderat, Moise Amyraut încearcă să împace ceea ce este de neîmpăcat în al său Breţ trăite de la predestination et de şes principales dependances în 1637. Toate acestea nu duc prea departe. Cu Jean Claude (1619 – 1687), preot protestant la Charenton din 1660 până la Revocarea Edictului de la Nan-tes, Pierre du Bosc (1603 – 1698), preot protestant la Caen, cu Pierre Jurieu (1637 – 1713), profesor la academia din Sedan, din 1674, Bisericile reformate în Franţa, foarte slăbite, rămân fidele, până în momentul Revocării, autenticei doctrine a lui Calvin.

Antitrinitaricsnismul

Un protestantism al Bisericii şi al Graţiei divine centrat pe întrupare şi, totuşi, în esen

194

„R domină în proporţie de 9Q% Europa trinitar, o rană) episcopallana sau nu, calprotestanid ană anglicană, sau reformată, vinista, 28 15 şi 25 de milioane de suosci11 ifiOO Până în 1700. Această Europă are flete om i mai importantă, dacă nu prin ereziile –… sale. → *…

nr Cel puţin prin rolul pe care l-a juc în «ecolul al XVIII-lea în dezorganizarea Bisecil creştine, este antitrinitarismul* sau, eventual în sectoarele nobile sub raport social, din vest, unitarianismul.

În mare, sunt trei sau patru surse principale ale unui antitrinitarianism de masă (foarte relativ de masă, de fapt niciodată mai mult de 4 – 5%) în secolele al XVII-lea şi al

XVIII-lea.

Prima este sursa filosofico-umanista. Ea îşi are rădăcinile în Italia păgână dinaintea Contrareformei, în contactul cu vechiul

averroism, revitalizat prin învăţătura lui Pomponazzi, Acest antitrinitarianism nu are, evident, nimic de a face cu Reforma. Din punct de vedere istoric el s-a putut crampona, datorită hazardului şi presiunii împrejurărilor, de aripa stângă a umanismului sacramentar. Înainte ca Bucer şi Calvin să-i conducă pe drumul Reformei şi al Bisericii, trei nume sunt importante: Camille Renato, Lelio Francesco Maria Sozzinr (1525 – 1562) şi, mai ales, Fausto Paolo Sozzini (1539 – 1608), părintele socinismului. La început este vorba de o simplă poziţie de intelectuali. Lipsit de un mijloc de transmisie, antitrinitarianismul nu are nicio şansă înainte de secolele al XVIII-lea şi.al XIX-lea. Influenta comunitate evreiască askenazim din Polonia-Lituania, cea mai numeroasă din Europa, explică succesul lui Fausto Paolo Sozzini – ocin – în Polonia la sfârşitul secolului al

10 4 eae. la graniţele Poloniei, Lituaniei. Bie

Rusiei şi Ucrainei s-a constituit o importantă d-unitate socinianã. Catehismul de la Rakoutează din 1605. El va fi distrus treptat în!

!

cursul primei jumătăţi a secolului al XYN i de Reforma catolică pătrunsă în Polonia

O dată ce fluviul mulţimii s-a reîntors l matcă, intelectualii polonezi se răspândesc încet de la est la vest şi se alipesc la centre! – liber-cugetătoare de pe tot cuprinsul Europei6 lată-i pe Christophorus Ostorodt şi Andrea Voidovius la Amsterdam, încă din august 1590" pe Samuel Przypkowski şi Jonas Schlichtig îl Leyda, în 1616, pe Martin Rucer şi pe mulţi alţii în Franţa, antrenaţi de refugiul arminian la a cărui evoluţie mai rapidă ei îşi aduc contribuţia, lată-i, printre aceştia, pe Gabriel Lu-bieniecki, Niemirycki, Jean Crell, Andreas Wiszowatzy, autenticul nepot al lui Socin. Iată-i pe câţiva dintre bunicii acelei Religio rationalis din secolul al XVIII-lea. Din mijlocul Europei protestante a ieşit un raţionalism mai puţin radical, mai puţin agresiv antireligios decât cel al Europei catolice. La fel cum diaspora antitrinitarianismului crease, în Polonia italiană, paradoxul antitrinitarianismului Bisericii lui Rakow, diaspora antitrinitarianismului polonez va alimenta şi va întări, de-a lungul

întregului secol al XVII-lea, noi tipuri de antitrinitarianism. Ea va preciza mai cu seamă tipurile de antitrinitarianism de origine iluministă.

Antitrinitarianiştii iluminişti provin din anabaptism şi, în primul rând, din anabaptismul cuminţit al Provinciilor-unite după restaurarea lui Menno Simons, şi trec în Anglia. Acest antitrinitarianism olandez explică o parte din violenţa anti-arminiană a ortodoxiei contra-critică din Ţările-de-Jos. Iluminismul este unul dintre pericolele potenţiale ale formulei calviniste despre dubla inspiraţie a Sfintei Scripturi. Iluminaţii neglijând inspiraţia istorică nu mai ascultă decât vocea interioară. Poziţia extremă este constituită de quakerism, secta K 1 George Fox (1624 – 1690), sortită unui viitor strălucit american în secolele al XVIII-les § al XIX-lea, începând cu chivotul sfânt din Pen" sylvania pentru care nu există alt Hristos l'interior. Antitrinitarianismul iluminist CÂT – 06 cel mai uşor antitrinitarianism de masă. dev Antitrinitarianismul liberal este cel care

7 ultă dintr-un răspuns negativ la testul preH tinarian, din dialectica sinergismului. Din omentul în care omul participă la Mântuirea proprie lucrarea lui Dumnezeu dispare deoarece nu poate exista, în această privinţă, o împărţire de atribuţii între Dumnezeu şi om. Dacă Mântuirea n-ar fi hoturâtă dinainte, întruparea ar deveni inutilă. Iată de ce antitrini-tarianismul se află în aceeaşi măsură la limita arminianismului sau a Philippismului precum raţionalismul în prelungirea molinismului. Dacă puternicele comunităţi arminiene din Ţările-de-Jos şi chiar din Anglia s-au ferit vreme îndelungată de ispita antrinitariană, nu acelaşi lucru s-a petrecut cu diaspera arminiană. Cu atât mai mult cu cât, în Franţa, ea este armino-sociniană. Sosirea prietenilor lui Jean Uiten-bogaert consolidează, la Paris, acest grup de polonezi antitrinitarieni. Această injectare de sânge proaspăt îngăduie unui antitrinitarianism de intelectuali să aştepte, la jumătatea secolului al XVII-lea, apariţia crizei de conştiinţă şi a epocii luminilor.

Este un antitrinitarianism respectuos. Dar grupările arminiene pot exercita şi ele atracţie asupra elitelor. Atât timp cât nu există o întrerupere a continuităţii, ele sunt însă lipsite de influenţă importantă asupra maselor. Cu toate acestea, evlavia vechi-testamentară a uneirăs

pândite ortodoxii calviniste, a unei teologii profund teocentrice, fără a avea o contrapondere am partea doctrinei lui Hristos, putea pregăti calea unei forme specifice de antitrinitarianism, umtarianismul. El este înfloritor cu deosebire în America de nord de unde se răspândeşte şi dnume din Noua Anglie cea puritană. El poreşte de la suprapunerea raţionalismului latent tra-Seil°1 Ului al XVIII-lea cu sensibilitatea ul-Am vinis, tă a dizidenţilor englezi stabiliţi în enca, în momentul în care această sensi

197

Organu' ai – uvântbilitate nu mai este controlată de zare ecleziastică riguroasă.

Ascensiunea unitariană a unei evlavii p, respectuoase a pregătit sensibilitatea pentreonstrucţiile filosofice ale antitrinitarianismu! „umanist şi liber-cugetător. Această evoluţi poate aduce în discuţie Reforma, dar ea ni înseamnă Reformă. În fapt, ea aparţine istoria' sociale a ideilor, genezei orientărilor raţiona, liste de masă din secolele al XVIII-lea, IXIX-lea şi al XX-lea, istoriei, într-una raţionalismului premarxist.

Să fim totuşi drepţi: antitrinitarianismul anglo-saxon – mai potrivit ar fi să-l numim uni-tarian – cel care îşi dezvăluie mai bine conţinutul său pozitiv, nu a fost niciodată golit total de substanţă creştină. Marele Newton, a-eest unitarian deferent, şi-a petrecut întreaga viaţă apărând o concepţie despre lume care, dacă nu se leagă direct de viziunea creştină, rămâne, în schimb, prin atâtea izvoare comune, profund biblică. Dar aici, punem degetul pe una dintre trăsăturile originale ale protestantismului anglo-saxon, pe unul dintre aspectele acelei glorious comprehensiveness care nu este altceva decât aptitudinea de a depăşi contradicţiile.

Minorităţile evreieşti

Linia spirituală a comunităţilor evreieşti oferă mai multe analogii cu căutările Europei clasice. Nu geografia intră în discuţie. De la drama din 1492, comunităţile evreieşti se găsesc pretutindeni într-o situaţie de infimă minoritate, cu puţinele excepţii ale graniţelor Poloniei, a e marelui ducat al Lituaniei şi ale provinciilor Bielorusia şi Malorusia de curând recâştigate de Statul Rus. În aceste regiuni,

comunitate. evreieşti grupează în mod obişnuit 10, ID 20” /O din populaţie. Este aceeaşi situaţie nePut cută ca a protestanţilor francezi la începu

193

Îi W.I. Krfle IU r. UKOPA ÎN JURUL AMULU1620

I-v; e.

aaA 18

36, Religiile ta Eolopa către Ib JO

secolului al XVII-lea, lipsiţi de protecţia Edict din Nantes. Evreir sunt încă numeroşi Spania, şi mai numeroşi în Portugalia, dar tuaţia lor este cea, dramatică, de falşi cretini. Marranismul constituie una dintre e o m „ponentele majore ale iudaismului sefardit. frâreaga diaspora iberică în Italia, în Avignoti” în porturile Atlanticului şi ale Mării Nordului ca şi Refugiul olandez a avut de suferit. Evreii iberici, care au recâştigat comunităţile din bazinul oriental al Mediteranei de sub control musulman, sunt, indiscutabil, cel mai puţin a-tinşi de complexul „marran”. În plus, acest? comunităţi beneficiază de contactele cu centrele de credinţă intensă din Europa orientală. Iudaismul ramurii sefardite a fost atins foarte de timpuriu, încă din secolul al XVII-lea şi mai profund în secolul al XVIII-lea. Prezenţa unui iudaism marran în vest anticipează şi precede curba unei cuprinzătoare părţi a diasporei hughenote. Schematizând la extrem, să spunem că marii burghezi evrei din Europa occidentală participă din plin la mişcarea Luminilor, Trei destine se deschid în faţa lor: indiferenţă, iudaism liberal, apropiat de o religie naturală, dar trăită cu intensitate, o revitalizare în contact cu bogăţiile spirituale vehiculate de pătrunderea furtivă, schiţată de timpuriu, a evreilor askenazim de la est spre vest.

Iudaismului de Aujkl drung la vest i se opune iudaismul mistic, ar trebui să spunem revelat, din est. Trebuie consemnat un mare nume, cel al unui umil inspirat, Israel de Mendziboz, zis Israel Baal Shem Tov, „maestrul Sfântuku Nume”, născut în 1700, mort în 1760, după ce reînviase antica vocaţie hassidică. Hassidisnuil este o veche tradiţie mistică, apărută în Germania din secolul al XIII-lea, contemporana. În perioada apogeului său, cu succesele maestrului

Eckhardt, de partea creştină, o cale pierduta şi redescoperită în Polonia din secolul al XVIII-lea. La început, curentul se confundeu sabbatianismul lui Shabbatai Zevr (162 o

200

tfi76) acel Mesia apostat care sfârşeşte convertit i islamism. În realitate sunt puţine trăsături iiine între erezia sabbatiană, un misticism de COI – rran şi neo-ortodoxia cabalistă a hassidieni-fr Tot ce susţine, de-a lungul dificilului secol l KIX-lea, iudaismul ortodox din Europa orientală tot ceea ce-l împiedică să se năruiască în faţa' valului de intransigenţă a ortodoxiei oficiale a ţarilor îşi are originea în aprofundarea şi revitalizarea sa mistică prin discipolii maestrului Rabbi Beer, „Maghidul din Mezdrich" cu 1770) ... Levi Isaac din Berdicev, Nahman din Braţlav. Aceasta în pofida presiunilor din partea sinagogii care, mai credincioasă în literă decât în spirit, nu urmăreşte, nu înţelege făgăduinţele hassidismului: depăşirea dialectică a ortodoxiei încremenite printr-o neo-ortodoxie adaptată la cerinţele lumii.

Baal Shem Tov, acest Wesley askenazian, o-feră iudaismului ameninţat din secolul al XVIII-lea posibilităţile unei noi reînvieri.

Europa catolică

Diferită fiind, Europa catolică îşi marchează mai clar limitele, ceea ce reprezintă avantajul unui inconvenient. Ea a avut un moment chiar tentaţia să precizeze aceste limite în centrul ei lăuntric prin proba de ortodoxie cea mai revelatoare, proba celor cinci propoziţii, diabolica invenţie a lui Nicolas Cornet. Dar el nu poate fi înţeles decât la vremea lui, adică târziu, în 1653.

Europa catolică are dubla superioritate a numărului – 60%, 78% şi 65» O în 1600, 1650 Şi, respectiv, 1700 din Creştinătatea latină – a unei mai solide structuri instituţionale şi ecleziastice. Acest ultim avantaj se va dovedi în fecolul al XVIII-lea, odată cu sosirea crizei, colul °? nvenient trecător-Catolicismul din seini „–, ™Bea şi din prima jumătate a secolului

201

XVIII-lea se arată mai bucuros să decât să reţină. Europa

catolică va „i \ inconvenientul nu al opţiunilor sale teo-su. ele sunt în acelaşi timp coerente şi logice ci ai opţiunilor sale filosofice: caefitanfalul ataşament faţă de aristotelismul mu-taind Nu a fost încă evaluat neajunsul ale-i făcute de iezuiţi la începutul secolului al vvlI-lea al refuzului de a-i urma pe augus-tinieni în perspectivele unui cartezianism crestm De la jumătatea secolului al XVI-lea, apele religioase se umflă în sud. Apogeul Reformei r-tolice italiene se poate situa în jurul anilor rÂ80 cel al Spaniei mistice, ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea. Reforma catolică italiană are aproape un secol înaintea sa. Reforma catolică spaniolă se sterilizează încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi se compromite de-a lungul întregului secol al XVII-lea în monstruosul antisemitism al regulamentelor purităţii de sânge. împotriva acestui cancer al societăţii, al gândirii şi al Bisericii bunăvoinţele se frâng, Sfântul Scaun asistă întristat la dezvoltarea unei nenorociri contra căreia el a încercat, în timpul afacerii Siliceo, la jumătatea secolului al XVI-lea, precum şi cu alte prilejuri să se opună. Teama de o schismă îl face să dea înapoi. Inchiziţia spaniolă şi mai ales Inchiziţia portugheză întreţine marranismul prin persecuţiile lor. Ea împiedică, mai ales, cu începere din jurul lui 1600 orice gândire religioasă originală. Vechea elită iudeo-creştină a Bisericii iberice este descurajată, împrăştiată, distrusă. Ordinele călugăreşti s-au lăsat invadate, unele după altele, de prejudecata populară „vechi creştină”. Companiei lui Iisus îi revine meritul °e a fi ştiut să reziste, singură împotriva tuturor, ţaţă de această atmosferă infernală, dar, neputincioasă, ea trebuie să se limiteze la o XVIII, re tăcută; ea va plăti în secolul al – iţa’ în 1755 – sub Pombal în Portuga-h ch?< – în SPania du Pă el Motin de Exe»: itate (răscoala care zguduie Madridul şi maio-a oraşelor spaniole în 1766) capitalul de ura pe care i l-a procurat atitudinea sa joasă. Ce e mai bun în activitatea Bisei-spaniole şi portugheze se refugiază în mănăstirilor sau în acţiunea misionara 1600 până în 1750, cea mai mare parte a ci” rului misionar vine din Peninsula Iberică p”! construieşte o Americă iberică şi catolică! devenire. În Orientul îndepărtat, schimbare1 este iniţiată de un număr crescut de misionar italieni şi francezi. De partea franceză, printr cei mai importanţi, se numără Părintele Alexandre de Rhodos (născut la

Avignon în 1597) inventatorul transcrierii fonetice a limbii vietnameze, quoc-ngu, Părintele Guy Tachard, în a doua jumătate a secolului, celebru pentru a sa Relation du Siam unde a stat din 1686 până în 1689 – dovadă că spiritul misionar a cucerit catolicitatea franceză în secolul al XVII-lea. Este, poate, consecinţa cea mai pozitivă a Reformei catolice.

Reforma catolică în secolul al XVII-lea înseamnă, în esenţă, Franţa şi Spania centrală, zonele controlate de ea, din Elveţia până în Ţările-de-Jos, trecând prin Germania renană. Aceste ţări au fost ultimele atinse şi la început, oarecum indirect. Totuşi acolo a trăit Europa secolului al XVII-lea experienţa sa religioasă cea mai originală şi cea mai fecundă.

Întârzierea Franţei catolice în raport cu Italia şi Spania răbufneşte la sfârşitul secolului al XVI-lea, la ieşirea din războaiele religioase. Nimic mai firesc: tot ce aspiră, în ţinuturile de limbă franceză la desfăşurarea unei vieţi creştine active şi profunde a suferit atracţia exercitată de Reforma protestantă, în 1590, elita intelectuală a Franţei este protestantă. Cea mai mare parte a clerului monahal a trecut la Be-formă unde a alcătuit o parte din cadrele primei magistraturi a Cuvântului. Clerul monahal reconstituit în grabă este mediocru, clerul mirean, insuficient. O parte dintre Par° hiile din vest duc lipsă de preoţi, iar episcop3 tul desemnat prin jocul Concordatului din 1J

20 – 1

ompus, în majoritate, din aristocraţi poeste. Cni lipsiţi de ambiţie spirituală, de la car-i îl de Guise la Leonor d'Etampes, de la dirdnalul de La Valette la Henri de Sourdis. Car un Du Perron cardinal, protestant con-Oart-l este mult mai bun decât un erudit şi un literat subtil? Cit1 despre preoţii laici, lăsaţi pra Hfără oprelişte, practicilor superstiţioase.

Îţi par să fi pierdut până şi simţul sacrului.

În această mare vacanţă a Bisericii, o enormă vâlvătaie de satanism bântuie Europa din 1570 până în 1630. Ea a început în nord, prin rugurile din Danemarca şi Scoţia, în ţinut protestant, atinge Rinul şi apoi Franţa. Printre cele mai semnificative sunt extraordinarele

scandaluri din Labourd (la graniţele Ţării Bascilor) în 1609 – 1610: magie simplă, reîntoarcere la păgânism din pricina abandonării satelor de o Creştinătate ocupată cu disputele sale. Când Biserica protestantă sau catolică reia controlul asupra enoriaşilor, magia simplă şi animismul ajung, sub forţa constrângerii, creştinism prin antifrază, prin recurgere la Tartorul Iadului. Iată de ce valul de satanism coboară încet din 1570 până în 1630 de la nord spre sud. Represiunea este pretutindeni severă, între 1570 şi 1630 în Europa au ars 30.000 până la 50.000 de ruguri. Numărul ereticilor arşi de o parte şi de alta este infim, comparat cu acel holocaust al oamenilor mărunţi rătăciţi pe calea fatală a pactului cu Diavolul.

— Chiar când sunt bine intenţionaţi, episcopii sunt neputincioşi să constrângă un cler inferior mediocru. O simplă privire aruncată pe harta aiocezelor din Franţa dezvăluie dificultăţile proinegalităţi izbitoare: caricaturala dio-I t °U Zed de enclave risipite de-a Iun de –"? tşei şi Normandiei, dioceze monstruos cez e în centrul şi în estul Franţei, diominuscule aidoma celor italiene, în sud.

desfăş – Catolică extra-italiană şi iberică se oară în doi timpi: o reconstituire a de

205

rului monahal care corespunde unei faze n tice; organizarea unui cier mirean puternic – Sjurul unui episcopat reînnoit, operaţiune însin ţită, fapt esenţial, de o intensă activitate de r°f lecţie asupra dogmelor credinţei; o pătrunde în profunzime, la nivelul poporului simplu fe rând până la începutul secolului al XYli tq şi în vestul Franţei fără întrerupere până aproape de ajunul Revoluţiei, graţie activităţii de puse de eudiştişi montjorteiins2, specializaţi în evanghelizarea satelor.

Reforma monastică a început din plin ia în ceputul secolului al XVII-lea. Se suprapun două o „oluţii: implantarea ordinelor călugăreşti reformate din Italia şi din Spania şi reînnoirea ordinelor călugăreşti tradiţionale, extrem de ascetice.

Printre ordinele vechi se numără ordinele chartreili 2, feuz ZZcmts4, dstercienii, cărora le aparţine tânăra abaţie de la Port-Royal. reformată în 1609. În fruntea ordinelor noi se află capucinii bătăioşi, veniţi din Italia în 1573, Compania lui Iisus, reintrodusă definitiv în

1603, după implicarea puţin întemeiată a ordinului în afacerea tiranicidului din 1594 (tentativa de asasinare a lui Henric al IV-lea de către Jean Chastel, la 24 decembrie 1594 şi acuzaţiile pripite aduse iezuiţilor în Parlamentul din Paris).

Dar efortul cel mai original se situează în direcţia femeii, ceea ce mărturiseşte destul de limpede despre caracterul esenţial mistic al acestui demers. Acum se detaşează o mare figură reprezentativă din marea burghezie func

1 Membri ai unei societăţi religioase înteiwate de Sf. Jean Eudes (N. tr.).

2 Călugări misionari din ordinul Compania

M»

— cu ugcu.1 iiiaiv iiaj-i u. i 11 vjjtiiiaui. – i –, noi, întemeiat de ŞI. Louis-Marie Grignion de M°n îort (N. tr.).

3 Ordinul Sfântului Bruno, fondat în localitate Chartreuse (N. tr.).

4 Ramură aparţinând ordinului cistercian, re mat în 1577 şi dispărut în 1789 (N. tr.).

206

— Parizianã, doamna Acarie. Monaţionărească răspândit în Evul Mediu, feminin, *…"

Hintre izbânzile feministe ale secolelor estt, Tlea în Spania, şi al XVII-lea în Franţa, al y1:!;:] rolului al XVII-lea el reprezintă al nitul secolului al XVII-lea el reprezintă la's „Sativ sub raport numeric, 60 o/" faţă de apirov, asculin. Mutaţia se plasează la începutul „al XVII-lea. Ordinul ursulinelor, inl596, numără, în 1610, 300 de aşezănte consacrate învăţământului feminin* – vt aspect al unei promovări feminine care n-a fost subliniat îndeajuns. Călugăriţele Maicii Domnului şi Maicii Domnului din Lorraine, ale Crucii Magdalenei, Proniei cereşti… Şi, mai des extraordinara pătrundere a ordinului car-melit spaniol în 1604 la Paris, adevărat tur de forţă în atmosfera unei asemenea perioade post-belice. Doamna Acarie şi Berulle vor avea nevoie de doi ani pentru ajunge la acest rezultat. De la 8 mănăstiri în 1610, se ajunge la 40 în 1630. Toată înalta societate franceză porneşte, între 1604 şi 1635 – 1640, pe drumul, Sfântului Cârmei.

Viaţa Sfintei Tereza, tradusă în limba franceză în 1601, „Biblia bigoţilor", bombăne Pierre de l'Estoile, se află la originea acestei descoperiri a unei speculaţii până atunci strict mediteraneană. Barbe Acarie, Jeanne de Chantal, Marguerite d'Arbouze sunt figurile de prim-plan ale acestui curent de mistică feminină.

Doctrinarii sunt Sfântul François de Sales* şi Pierre de Berulle. Nu putem evidenţia îndeajuns în legătură cu această mişcare, opusă atât de radical Reformei protestante în vigoare în La Rochelle, mişcare însufleţită de Fran? °is de Sales, episcop in partibus la Geneva şi rerre de Berulle, partizanul formulei Delenda est – trebuie distrusă – cu aplicare la la ocnelle, cât datorează ea prin simplu contact.

P n căutări analoage, prin nemulţumire, Relurmpi T – V.±J., încă în special celei lucrarea Introduction à la aceeaşi aspiraţie ca calviniste. vie devote la Calvin.

207

prin mijloace diferite, către o viaţă religi superioară, extinsă la întreaga populaţie tină; în Trăite de l'amour de Dieu din 1616T" tâlnini aceeaşi revizuire esenţială: slava' V Dumnezeu, nu Mântuirea ca scop al vieţii r v* gioase, acceptarea bucuroasă a Damnaţim „dacă aceasta este hotărârea Proniei cereşti" Lui Pierre de Berulle (1573 – 1 «28) îi apar ţine meritul de a fi furnizat cea dintâi forrrm tare a acestei reforme catolice de expresie fran eeză, angajată într-o manieră decisivă pe ea le-a teocentrismului prin François de Sales. fiinţa întru Dumnezeu" în locul acelui Gott mit uns al tuturor timpurilor. Fără îndoială, Re rulle este, împreună cu Calvin, teologul Reformei Bisericii din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea care a insistat cel mai mult asupra acestei revizuiri esenţiale. Abatele Bremond a observat acest lucru, el care afecta că-l ignoră pe Calvin, şi lui îi datorăm evidenţierea acestui text curios al lui Berulle în care, pentru a demonstra că Dumnezeu este scopul unic ai omului şi singura preocupare a vieţii religioase, autorul invocă: „Un spirit excelent al acestui secol (el adaugă pe margine Nicolaus Copernic) a vrut să afirme că soarele se află în centrul universului şi nu pământul, că el este imobil şi că pământul, în raport cu forma sa rotunda, se învârte în jurul soarelui… Această părere nouă, puţin urmată în ştiinţa astrelor, este folositoare şi trebuie susţinută în

ştiinţa Mântuirii". Este un mod de a gândi pătrunzător şi care nu-l trădează pe Copernic al cărui helio-centrism era, în esenţă, de ordine teologica. Pierre de Berulle, teologul catolic al Cuvântulw întrupat (multe dintre paginile sale trimit cu gândul la Luther) este cel care a introdus în Franţa, în 1601, Oratoriul. Această asociate la rugăciune a unor preoţi mireni numără 5J de aşezăminte în 1626. Nicio iniţiativă nu au să aibă atâtea consecinţe favorabile. Tot ce ce contează în ordinea gândirii aparţine. Franţa, Oratoriului. Malebranche* (163H-l

208

gur cel mai important dintre membrii este, desig prjm pian a cartezianismului ereslui> Hg\r abia acum începem să facem dreptate un" acelor personaje de însemnătate medie şi erudiţiei augustiniene care au de la Louis Tho-funcţii erefvSS – rii Oratoriului, de la L? n 619 – 1695), deţinător de

1695), la A.ix-en-Provence, intrat la 20 de ani în Oratoriu la Marsilia, ca elev al colegiului.

P! nu-l mai părăseşte niciodată – până la Păintele Bernard Lamy, născut la Mans în 1640, mort la Rouen la 29 ianuarie 1715, corespondent şi sprijinitor al marelui Malebranche, intrat în Oratoriu în 1658. La această scoală franceză marcată de Berulle se raliază tot ce este mai semnificativ: sfântul Vincent de Paul*, erou al caritǎţii căruia secolul al XVII-lea îi datorează o mutaţie fundamentală în atitudinea sa faţă de copiii din flori, Charles de Condren, succesorul lui Berulle în fruntea Oratoriului, M. Olier, omul de la Saint-Sulpice şi al primelor seminarii şi poate chiar, în pofida unui drum lung care va sfârşi prin a-l îndepărta de punctul de plecare, sfântul Jean Eudes (1607 – 1680), animatorul unei evanghelizări sistematice a satelor.

Pentru a putea aprecia drumul parcurs, trebuie, împreună cu Jean Orcibal, să pornim de la doctrinele spirituale manifeste la întretăierea secolului al XVI-lea cu al XVII-lea. Părintele reverend Garasse, din Compania lui Iisus, marele om al deceniilor doi şi trei, este caricatura acestui timp nefericit. El este un a-pologet aflat mereu pe baricadă împotriva izbucnirilor agnostice, lipsite de amploare, ale ui N-au din, Guy Patin, La Mothe Le Vayer şir e ultima instanţă chiar ale lui Gassendi. a-ali, om mare care în momentul de apogeu MI Descartes

se rătăceşte pe căile fără le-ale unui atomism materialist vulgar, as-Sub un fideism poate sincer. Garasse este mediocru al unui agnosticism şi mai cel al liber-cugetătorilor mai în109

dârjiţi împotriva lui Copernic decât în lui Dumnezeu. Ca o reacţie contra lor populare, Garasse ajunge la o religie întemeiată pe raţionalismul vulgar al celui greoi bun simţ: un creator îndepărtat şi au sent căruia i te adresezi prin jalbe numite rugăciuni. Relaţiile dintre credincios şi Dumne" zeu – expresia aparţine nefericitului Părinte – se situează în planul relaţiilor dintre un negustor şi altul, în schimbul biletului de intrare într-o lume cerească pe care lui Dumnezeu îi vine greu s-o populeze, este oferit un minimum de servicii bizare, reduse de un calcul avizat la centimă.

Predicator la modă, Garasse „s-a mulţumit vreme îndelungată să compună pamflete virulente şi bufone împotriva calviniştilor şi a galicanilor". Din acest filon înalt spiritual au rezultat Elixir Calvinisticon, contra lui Isaac Casaubon (1615) care murise de curând, un Rabelais reforme, replică la Vocation des Po. s-teurs a lui Pierre du Moulin, în 1619, Horos-copus Anticotonis, în 1613, Le banque. t des Sages, Recherches des recherches des autres oeuvres de MÉtienne Pasquier, în 1622. Stimulat de aceste succese facile, va publica în 1623 La Doctrine curieuse des beaux esprits de ce temps care năzuieşte să înmormânteze definitiv ateismul. Succesul pe termen scurt constă în condamnarea poetului Théophile. Şi iată marea operă, prima parte din Somme theolo-i/ique des verités capitales de la religion chre-tienne, publicată în octombrie şi noiembrie 1625. Scopul se citeşte din titlu: preluarea locului deţinut de sfântul Toma d'Aquino considerat depăşit net. Nu numai că Garasse pe°fesează inconştient teze care au pricinuit moartea pe rug a multor nefericiţi, dar el nuezi a să atace cu perfidie opera de reformare între prinsă de şcoala lui Berulle.

Un prieten al lui Berulle, cel mai mare teolog catolic augustinian al secolului „Tean \ vergier de Hauranne, abate de Saint-Cyra

210

să pună capăt cu curaj carierei acestui au canştient periculos. Execuţia o reprezintă C° me des fautes et cmssetes principales con-es en la Somme théologique du Pere Ga-tănsse (1626). Câteva capcane

juridice, spre a-i împiedica publicarea, dau greş. Garasse se prahuseste sub oprobriu şindicol. Însăşi Compania la Iisus îşi dă seama, cam târziu, de greşeala comisă şi P™e capăt activităţii penibile a ne-nurocosului polemist.

În 1626, Reforma catolică franceză este silita să devină polemică. Totodată, ea descoperă una dintre temele sale preferate de marele public instruit. Reforma catolică franceză va reveni cu insistenţă de două ori, cu un succes egal, prin publicarea în 1643 a lucrării lui Antoine Arnauld Théologie morale de a jesui-ţes şi în 1657 a Provincialelor lui Pascal. În acest moment unitatea frontului va fi sfărâmatu. Născut la Bayonne în 1581 într-o familie din burghezia funcţionărească, condiscipol al lui Jansenius* (1585 – 1638), viitorul episcop de Ypres şi autorul celei mai discutate cărţi a secolului al XVII-lea, Augustinus, apărută în 1640 la Louvain şi Paris, Jean Duvergier de Hauranne, camaradul său de studii la Câmp de Prats este, incontestabil, după moartea lui Berulle, cel mai mare teolog francez. I se datorează publicarea, în 1632, sub pseudonimul Petrus Aurelius, a cartei Reformei catolice franceze.

El reia şi amplifică tema rigoristă atinsă în treacăt în Somme des fautes du Pere Garas.se dar mai cu seamă trage concluziile eclesiologice Practice ale transsubstanţierii precizate la Con-cuiul de la Trento în cursul polemicii cu protestanţii. Dacă preotul este cu adevărat cel arma, prin iubirea sa ce nu poate fi cuprinsă e mintea omenească şi mântuitoare, Dumnezeu witere asupra Lui prin cuvintele hirotoan în om nu este mai mare decât suhe! ara de cel a cărui putere de a schimba stanţa elementelor euharistice în

211

În sângele lui Hristos, deci ale lui Dumne/ se prelungeşte în capacitatea de a transmftU această putere, adică episcopul. O reflecţie şi 6 ceară şi nicidecum superficială asupra

cinţelor practice ale transsubstanţierii, afirnint solemn la Conciliul de la Trento, ajunge, as n dar, să acorde întâietate Bisericii în raport e puterea laică, în interiorul Bisericii, preoţii trebuiau plasaţi într-o poziţie privilegiata, în fruntea lor aflându-se corpul episcopilor. \lr muşi colectivi ai Apostolilor şi ai lui Ilris-tos. Cea dintâi urmare

constă într-o reinstituiro a ordinelor monahale. Clerul monahal este auxiliar, un suport util, cu condiţia să rămână supus cu stricteţe puterii cârmuitoare şi responsabile de uzanţă, adică episcopilor. Această afirmaţie introduce în sânul Reformei catolice un prim plan de clivaj posibil care cu timpul intră în acţiune. La sud, în Italia şi în Spania un cler mirean mediocru abandonează conducerea practică a Bisericii în mâinile unui cler monahal, numeros şi supus direct faţă de Roma. Totodată, Petrus Aiirelius dădea baze teologice noi curentului gallican* şi un suport apreciabil, împotriva evoluţiei afirmate de monarhia pontificală, pentru vechea teorie sinodală. Biserica Franţei va trage din ele concluziile în secolul al XVII-lea: ea reprezintă nuanţa mireană şi gallicană a Reformei catolice, destul de puternică pentru a frâna, timp de un secol, evoluţia centralizatoare schiţată la Conciliul de la Trento.

O a doua consecinţă de ordin practic – Biserica nu va avea nicicum posibilitatea să împingă prea departe – independenţa episcopatului faţă de puterea laică; această independenţă trebuie marcată, mai ales, în refuzul de a înclina vreodată disciplina superioară a Evangheliei, în faţa celei a naţiunii de stat.

Saint-Cyran furniza noi baze ideologice partidului Murillac în respingerea războiului <—u Spania, în sprijinul său. pentru rezistenţa anti-fiscală, în refuzul de a admite „machiavelis

212

l «practic al lui Richelieu. Este o coinci – ciudată şi paradoxală. Prin tradiţie dedenţă famiţioni rilla1

tanti

Saint-Cyran aparţinea burgheziei fune-a partidului „bun francez" al lui Ma – „nac tradiţiei prospaniole a vechilor comba-V ai Ligii De acum încolo, identificarea Adiţională între Reforma catolică şi Spania – rt pierde sensul, în măsura în care făclia tre' – ÎI în mâinile Franţei. Prăbuşirea spirituală a unei părţi din burghezia funcţionărească conduce la o regrupare, în faţa lui Richelieu, adică a statului machiavelic, se află un front care Concentrează o aripă a partidului Ligii şi o alta a partidului bun francez. Această coaliţie" aduce protestanţilor francezi contraponderea necesară, o amânare întărită. Dar mai ales, ea va provoca o spărtură în frontul până atunci

unit al Reformei catolice.

Un aspect al integrismului acestei teologii neo-augustiniene şi al implicaţiilor politice, practice şi imediate este respingerea căinţei. Vechea tradiţie a Bisericii făcea din căinţă – regretul sincer al păcatelor din dragoste pentru Dumnezeu – condiţia iertării. Preotul, dând absolvirea, confirma doar iertarea dobândita prin penitenţă şi credinţă: condiţie dificilă pentru păcătosul învederat. Din acest motiv s-a dezvoltat o teologie concomitent mai liberală şi mai ritualistă: sub numele de căinţă, un regret impus mai întâi de teamă poate fi suficient păcătosului, cu condiţia să asocieze intervenţia preotului. Richelieu luase poziţie în aceste dezbateri în favoarea unei practici de căinţă radicale. Fără această posibilitate a unei căiri pe jumătate cum se poate concepe ca un Principe creştin şi miniştrii săi să ducă o politică machiavelică? Saint-Cyran, ca întreaga aripa dură a Reformei catolice, se plasează în «abara adversarilor pătimaşi ai căinţei, în 1638.

În Cyran este în castelul din Vincennes muri în 1645, la puţin timp după său.

torul şi persecu

213

«t

„&

Dar începând din acest moment, frontul până atunci unit al Reformei catolice este s-a rimat. Cu atât mai mult cu cât abia apăruse il 1640, o carte masivă, Augustinus, operă postumă a episcopului de Ypres, Jansen. Cea mai mare parte a Bisericii catolice se opune şi se înfruntă timp de un secol şi jumătate pentru sau contra lui Augustinus. De acum înainte de o aripă moderată se izbeşte o aripă radicală, numeroasă în Franţa, numeroasă în Belgia, printre catolicii din Provinciile Unite, pretutindeni, mai ales acolo unde catolicismul se găseşte plasat în situaţia de frontieră în faţa Bisericilor născute din Reforma protestantă; puţin numeroasă în Italia, şi mai puţin în Spania, pretutindeni unde a triumfat prima Reformă catolică, esenţial Contrareformă.

Valurile succesive ale Reformei catolice se puteau despărţi în legătură cu unele chestiuni relativ secundare: gradul de severitate faţă

de simplii credincioşi, poziţiile aproximative ale puterii episcopale şi pontificale, concesiile concrete mai mari sau mai mici faţă de stat şi pretenţiile machiavelice ale politicii – nimic esenţial înainte de conceptul revelator al Mân-iuirii, în acest secol obsedat de problema Mântuirii individuale. Lumea catolică are sinodul ei de la Dordrecht. El se numeşte Auguatinus. Da, dintre cele trei mari nume care se află în punctul de plecare a ceea ce, prin simplificare, numim jansenism, Saint-Cyran, cel mai strălucitor (1581 – 1643), Jansen, Jansenius (1585 – 1638) cel mai profund, Antoine Arnauld (1612 – 1696) cel mai fecund, Jansenius este de departe cel mai important pentru că el a intrat cu uşurinţă în miezul problemei. Saint-Cyran se fixează la problema centrului de autoritate în Biserică, Antoine Arnauld, care pătrunde în marele public prin celebrul trate* despre Frequente Communion (1643) şi 3/oroi-pratique des iezuites, dezvoltă, în mai mult 80 de volume impozante in-folio consecm.

214

cor te ale rigorismului moral, dar Janseniu. i icre < centru; Mântuirea, Graţia divină.

află

56 A – est olandez minoritar, acest catolic per

— Edinţa sa din ţii tor cu pasiune să convertească ţara sa

Acest uit".

secutat pentru credinţa sa

Scl: „– „–, ci mnvprvp;

tinereţe, dori-trecută îor Reforma protestantă, cunoaşte prea bine lu-la clavinistă pentru a nu înţelege ceea ce con-i-e ireversibil Reforma calvinistă în anumite manete. Catolicismul pe care el îl trăieşte f; i care-l oferă încearcă să se constituie într-o depăşire dialectică a Reformei calviniste, revoluţie teocentrică a suveranităţii şi atotputerniciei divine şi continuitate a Bisericii vizibile, adevărata Biserică a cărei misiune este să continue în lume misiunea lui Hristos". Jan-senius, ca om al frontierei, din suspiciune faţa de primejdia schismelor, este un partizan hotărât al puterii pontificale, un catolic intransigent departe de episcopalismul galican al lui Saint-Cyran, al tânărului magistrat al parlamentului, Antoine Arnauld, anti-iezuit

pătimaş.

Totuşi, punctul de plecare al jansenismului nu este Augustinus ci publicarea la Lisabona, în 1538, a lucrării Concordia de scânteietorul Molina, iezuit spaniol. Molina* înseamnă forţa umanismului Renaşterii, pătruns în interiorul Bisericii Contrareformei, dar şi, împins la extrem, antiprotestantismul de pe o poziţie falsă, adică modalitatea cea mai sigură de a deveni manipulat de adversar, în timp ce teologia tradiţională se mărginise să ridice problema antinomiei dintre atotputernicia lui Dumnezeu şi liberul arbitru al omului, insistând când pe un termen când pe altul, Molina vrea să rezolve contradicţia. Sfântul Augustin accentuează puterea absolută a Graţiei, iar reforma-nâruther şi Calvin-Sfântul Toma şi Zwingli G ilberul arbitru. Molina desfiinţează, practic, raţia. Distribuită proporţional cu strădaniile şi avoinţa Domului, ea nu mai este Graţie. Ea unzU întrestrează ca o bandă magnetică. U mal este activă. Sunt două inconveniente:

21S

a".

contradicţia formală între aceste afirmată de o parte, şi Biblia, tradiţia străveche şi diţia modernă a Bisericii pe de alta; i în această perspectivă, a întrupării. În instanţă, Molina este pentru catolicism este Socin pentru Reformă – propria sa gaţie. Dar există şi o diferenţă: Socin a fQ6 – respins de toate Bisericile Reformei, Aloii/1 a fost tolerat în interiorul catolicismului ca i 9 extremist admisibil. Justificarea lui Molinu a reprezintă predestinarismul dur al unui profesor din Louvain, Baius, condamnat de Plus al V-lea în 1567 pentru a fi căzut, implicit în capcana reprobării pozitive. Cum se explică oare îndelungata răbdare a Romei faţă de acest curent umanist modernist? Într-adevăr poziţia lui Molina pare să rezume concepţiile unei părţi importante din Compania lui Iisus. Montemayor la Salamanca (1581), Valencia şi ingolstadt (1584) şi Hamelius la Louvain în 1586, condamnat de ilustra universitate, în 1587, au susţinut teze similare, doar formulate ceva mai abil. În plus, Molina are în spatele lui o bună parte a Bisericii spaniole care este pusă în mişcare de un dublu tropism convergent: ura faţă de Reforma protestantă şi ura tot mai

intensă faţă de iudeo-creştini. Tot ceea ce reaminteşte, în interiorul creştinismului, Biblia, aşadar originile sale ebraice, este înconjurat cu o dublă suspiciune; tot ceea ce este creştin poate fi, în ultimă instanţă, suspectat de iudaism sau de protestantism. Umanismul păgân este liniştitor. Molina aparţine unui ordin care a avut meritul şi curajul rar să reziste în faţa antisemitismului latent al poporului mărunt din Peninsula Iberică, dar prin aceasta el nu este mai puţin o victimă a acelei pureza. Cu atât mai mult cu cât, desigur. Compania este vulnerabilă. Concordia va fi o modalitate inconştientă de a potoli nesăţioasa suspiciune a complexului „vechi creştin".

Ceea ce se explică în atmosfera foarte Particulară a Peninsulei Iberice nu poate decât în altă parte. Cum oare să uităm con – erile categorice din secolul al IV-lea înl13 lui Pelagius, nefericitul adversar al Augustin? Această doctrină care nu fi disociată de antropocentrismul primitiv Pi imanismului creştin condamna Biserica creş-3 – la înfrângere tocmai la frontierele sale cu un testantismul. Nicăieri nu se înţelege mai bine st lucru ca la Louvain, acest vârf de lance afeeuropei catolice îndreptat împotriva Olandei şi tocmai acolo se organizează rezistenţa împotriva molinismului. Clement al VIII-lea se lăsase convins de Louvain. Totul este pregătit în 1605 pentru o condamnare a Concordiei când, în 1607, Paul al V-lea renunţă să publice bula. Îi repugnă să pronunţe o dezminţire împotriva Companiei care lucrează pretutindeni cu folos pentru Biserică, îi repugnă, mai ales, să rănească şi să îndepărteze Spania. Ul-tramodernismul molinist este deci circumscris şi tolerat ca o concesie extremă şi întrucâtva vinovată făcută catolicismului spaniol, tot aşa cum în interiorul Bisericii reformate, calviniste există: „preocuparea de a circumscrie prin toleranţă şi de a restrânge prin neutralizare curentele zwingliene, sacramentare, moştenire stânjenitoare lăsată de Reforma umanistă şi chiar de Renaşterea italiană. Socin virtual al catolicismului; Molina, datorită îngăduinţei Sfântului Scaun, nu este decât un Zwingli. Fiecare frântură de Creştinătate este incomodată de propria-i Renaştere. Acel modus vivendi din 1607 nu poate plăcea, întregii lumi. La Louvain, mai ales; Creştinătatea este şocată de diferenţa de măsură: faţă de.o., formulare

pur şi simplu stângace, la Baius, a doctrinei tradiţionale a GraPei condamnarea este severă, în schimb, formularea scandalos de eretică a lui Molina, în are această piesă fundamentală a dogmaticei eştme este practic abolită, trece neobser

— ce poate fi îngăduit înainte de Dor-mtre 1607 şi 1619, nu mai poate fi după.

217

Cum să te arăţi indulgent în Ţările-de-Jos f de o erezie comună tuturor frânturilor desn se din Creştinătate când Biserica reformat-Olandei tocmai s-a arătat atât de fermă în i-a gâtură cu o chestiune din dogmatica creştin. -care-i privea încă pe toţi? Este ceea ce gândeşta fără s-o spună, Jansenius şi din această r» 6 spectivă de „frontieră a catolicităţii", pentru" nu rămâne în urmă faţă de adversarul protes9 tant din nord, el pregăteşte minuţios o întoarcere la doctrina tradiţională străveche a Bisericii: un dosar foarte important destinat să obţină condamnarea Concordiei, întemeiat, în esenţă, pe o compilare meticuloasă a doctrinei Sfântului Augustin. Jansenius moare în 1638 la 53 de ani, de ciumă, iar dosarul este publicat după moartea sa, acoperit de toate autorizaţiile canonice sub titlul de Augustinus ou doctrine de saint Augustin sur la Grace… la Louvain, în 1640. Succesul acestui impozant volum latin in-folio este considerabil: trei ediţii în trei ani, una la Louvain în 1640, alta la Paris în 1641 şi a treia la Rouen în 1643.

Datorită subtilităţii scolastice a distincţiei între Graţia suficientă (suficientă nu pentru a mântui, ci pentru a justifica damnarea) şi Graţia eficace (cea în faţa căreia nu se poate rezista, Graţia oricărei experienţe religioase, Graţia Bibliei) Jansenius reuşea, formal, să nu cadă în cursa reprobării pozitive, condamnată explicit. Totodată el restabilea esenţialul libertăţii absolute a lui Dumnezeu, acea predestinare la Mântuire fără de care întruparea încetează să mai constituie partea centrală a Revelaţiei, într-adevăr, doctrina lui Jansenius nu avea nici dreptul, nici pretenţia că e originală. Ea era, doar puţin schematizată, doctrina Sfântului Augustin…

În jurul lui Augustinus, această noutate antică, totul se organizează şi apoi se decantează, la fel ca în secolul al IV-lea şi ca în

anii – ai secolului al XVI-lea. Creştinătatea catolicaavut în privinţa fundamentelor ei doctrina

218

„Ui său sinod de la Dordrecht. Ea îi are, pe°Prum încolo, pe gomarieni în jurul lui Au-ae ţinus şi pe arminieni în jurul Companiei

us Dar în timp ce Europa protestantă este, im Ocolul al XVII-lea, goinariană în propor-H1 jfi ggo/o – căci ea nu poate fi arminiană te îl cu preţul unei autodistrugeri – Europa tolică este gomariană în proporţie de 20% şi arminiană, 80%. Că poziţiile liberale care triumfă prin constrângere au, pe termen lung, efecte dizolvante este un fapt neîndoielnic. Ele conduc, după 1680, la revenirea antropocentrismului şi umanismului creştin. Cea mai rea dintre poziţii, cea mai slabă şi mai contestabilă, menită să răspundă gravelor probleme ale agnosticismului pozitiv s-a născut la stânga lui Descartes, din reflecţia viguroasă a lui Spinoza. Totuşi poziţia umanistă şi liberală în legătură cu problema centrală a Mântuirii este mai puţin primejdioasă, în perspectiva catolică a unei îndelungate evoluţii istorice, treptate, decât poziţia protestantă a evenimentului unic şi central. Iată de ce catolicismul a putut parcurge opţiunea molinistă, fără a fi distrus de ea, în timp ce toate comunităţile reformate care au refuzat predestinarismul strict al lui Calvin şi al sinodului de la Dordrecht au fost rapid dizolvate şi măturate de vântul istoriei. Dar pe moment singurul lucru care are importanţă este identitatea profundă a opţiunilor şi preocupărilor de o parte şi de alta a unei graniţe care pare, în multe privinţe, de netrecut.

O singură carte nu ne-ar fi îndeajuns pentru apovesti continuarea. Mai întâi, cu deosebire în Franţa, succesul unui mod de a trăi şi a simţi care corespunde profund geniului secolului, succesul unui creştinism dur, ce porneşte de la faptul de netăgăduit al Revelaţiei, are pretinde mult din partea omului şi îi mă-8 este orgoliul, totodată umilindu-l. Acest astion, ngOrist a sedus „roba" şi burghezia fune-60 – 7ESGĂ franceză raliată în proporţie de >°-Augustiilismul nu duce la activismul

Z19

economic al calvinismului, el preconizează o tragere meditativă

din lume, care se potrivei perfect cu atitudinea socială a magistraţilor a slujbaşilor. El se acomodează cât se poate bine, mult mai mult decât vechiul umanis* fermecător al scolasticii thomiste, cu o filosof carteziană. Sensibilitatea religioasă augustini6 ană a unui Dumnezeu sever, inaccesibil „pe cairaţională, neexprimat prin aspectul sensibil al universului şi apropiat prin Graţie şi Spirit de sufletul şi inteligenţa celor aleşi, corespunde pe deplin cosmologiei unei ştiinţe a naturii scrise în limbaj matematic, a unei lumi infinite sau indefinite, cea a lui Bruno, Descartes şi apoi a lui Borelli şi Newton. Ordinea Graţiei se opună ordinii naturale aşa cum în filosofia lui Descartes sufletul se opune materiei.

Augustinismul are meterezele sale. La început, Port-Royal, abaţia cisterciană, feminină, a „robei" pariziene, pe care tânăra Maică Angélique Arnauld a reformat-o în 1609, începând cu faimoasa zi a confesionalului. Ea are la dispoziţie elita din Les Petites Écoles şi totodată majoritatea înaltei burghezii funcţionăreşti pariziene, Antoine Le Maître, Lancelot, Nicole*, Wallon, de Beaupuis, Antoine Arnauld însuşi... în curând şi Pascal va căuta aici adăpost. Besoigne numără 69 de profesori, în curând augustinismul va cuprinde o fracţiune importantă a episcopatului şi cea mai mare parte din infrastructura monastică; vechile ordine savante, în primul rând benedictinii, dar şi călugării Sfântului Norbert sunt atraşi uneori în proporţie de 100%

Familia Arnauld* are sufletul bătăios şi cultivă cu plăcere multe adversităţi. Cea dintâi, din partea Companiei lui Iisus. E vorba despre vechi opţiuni politice şi despre probleme personale. Neamul Arnauld, originar din Auvergne, este o familie de protestanţi convertiţi la stirşitul secolului al XV-lea. Atacul lui Antoii-Arnauld împotriva iezuiţilor în 1643 este ne drept, întrucât el extrapolează fără indulgen.

O

— Măsură câteva cazuri limită. Nicolas Cor – ara apropiat al iezuiţilor, care nu este un net „i chiar atât de important la Sorbona, personaj prOpOZiţii din cartea lui Jansenius eXtrKHne prin intermediul lor, pe sub mână, şi damnarea acesteia la 2 august 1649, în tim-oul armistiţiului de la Rueil în plină Frondă. naraţiunea este ingenioasa, dar lipsită de franhete Cele 5 propoziţii nu-i aparţin lui

Jan-qpniu's Nimeni nu a putut să i-o regăsească vreodată în cartea lui. Jansenişti, spre deosebire de adversarii lor, mânuiesc tară violenţă, de la lucrările lui Saint-Cyran şi Jansenius la Câmp de Prats, toate regulile erudiţiei, care vor fi codificate la întretăierea secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, de către profesorii de istorie, benedictinii din Saint-Maur, jansenişti. Dacă am minţi grosolan afirmând că ele se află în lucrarea lui Jansenius, am dovedi în schimb o anumită rea-credinţă dacă am nega că, mai mult sau mai puţin, ele se află totuşi în concepţia lui Jansenius, împinsă până la ultimele consecinţei.

După care operaţiunea este simplă. Obţinerea într-un prim moment (1653) a condamnării pontificale, ceea ce era relativ uşor pentru că propoziţiile au fost confecţionate special pentru a le face condamnabile; obţinerea, în al doilea rând, a unei redactări a Formularului (1655), a cărui semnare va fi impusă tuturor preoţilor. Este o urzeală admirabilă. Dar esenţialul se produce ceva mai târziu. Pierzând prima bătălie, aripa augustiniană, aripa dinamică a reformei catolice, acceptă în marea sa majoritate să condamne propoziţiile al căror unic autor este un oarecare Nicolas Cornet, simpatizant al Companiei lui Iisus. În 1656, apar primele Provinciale, care explică lumii U a, întâmplat de fapt – teologie oferită în hotă3 – ează marelui public cultivat; în mod lei TJ i ref Orma catolică se angajează pe ca-Kpf" protestante.

Iată că în 1656, Formularul devine într devăr proba ortodoxiei. S-o numim oare – avalentul acelei Contramustrări – Coiij montrance – ratificate prin sinodul de Dordrecht? încunoştinţat de majoritatea C] larului francez, papa Alexandru al VII-lea* ră<T punde prin bula din 16 octombrie 1656 la che<f ţiunea de fond, şi anume că cele 5 propoziţii ale lui Nicolas Cornet se află chiar în Aîegu's ţinus şi că trebuie condamnate în sensul care le-a fost acordat de Jansenius. Este o denaturare absurdă în privinţa esenţialului. Dar esenţialul aici nu este Graţia. Proba pe marginea lui Augustinus corespundea, eventual, probei de la Dordrecht. Esenţialul doctrinei catolice nu constă în planurile divine legate de om, ci în fundamentul autorităţii în Biserică. Oricine poate confirma că papa s-a înşelat şi că el emite despre o chestiune infimă de erudiţie – există oare 5 propoziţii scurte într-o

carte apărută la Louvain în 1640 sub numele lui Jansenius, episcop de Ypres? – un neadevăr izbitor. Problema autorităţii papei este pusă de trecerea la absurd, cu o rece duritate, a probei de ortodoxie. Ubicuismul este o probă referitoare la misterul întrupării; reprobarea pozitivă este un test despre planul lui Dumnezeu în privinţa omului; semnul crucii făcut cu două sau trei degete este o probă despre valoarea ritului, despre tradiţie şi, de asemenea, despre sfera de simboluri a Sfintei Treimi, o probă de al doilea fel a celor 5 propoziţii, referitoare la misterul Bisericii. Plecată de la marea problema a Mântuirii, preocuparea unui întreg secol, Be-forma catolică este îndrumată către tema fundamentală a autorităţii în Biserică: limită sursă supremă a autorităţii, problema, într-un cuvânt, a Magisteriumului.

De acum încolo, timp de peste un Formularul otrăveşte viaţa Bisericii francezel?

chiar a unei părţi importante a Bisericii catolice din afara Franţei. Câte drame, câte ca7 1 de conştiinţă insolubile, precum cel al mare

TvHlebranche însuşi! Formularul va uscarea continua a vieţii sale şi

*... v –,! e însemna nimic nu realumar mişcător decât retractarea pe care avea semneze la 15 iulie 1673 cu preţul, ne irna-S: n-lm atâtor suferinţe: „... mărturisesc astăzi – am semnat împotriva domnului Jansenius T ruri de care nu sunt convins de fel şi care-mi r cel puţin foarte îndoielnice şi foarte nesi-eure Protestez că nu am subscris la Formul r simplu şi necondiţionat" (Formularul care a fost pretins în cele din urmă pentru a limita portiţele de scăpare şi subterfugiile nenumărate imaginate de adversarii toleranţei şi ai constrângerilor la nivelul conştiinţei cu scopul ca da-ul lor să fie nu) „mai cu seamă ultima oară, ci numai cu o silă foarte mare şi dintr-o supunere oarbă faţă de superiorii mei, din imitaţie şi din alte motive omeneşti care au precumpănit asupra silei mele; că astfel, clin slăbiciune, am semnat noua formulă cum s-a dorit, fără a lăsa deoparte lucrurile pe care ea le a-firmă în contra acestui autor, deşi nu eram convins că ele sunt adevărate. Dacă nu pot întări acest act în faţa unui notar din pricina

declaraţiilor Regelui, înţeleg, în schimb, ca el să fie considerat drept principala şi cea mai însemnată parte a voinţei mele ultime şi? n acest scop îl scriu şi îl semnez cu mâna-mea proprie, aşa încât cei care-l vor avea sub ochi, să nu poată lua subscrierile mele care se află în josul formularelor drept o dovadă a credinţei mele în lucrurile enunţate împotriva domnului Jansenius ci, din contră, să considere acest tir t „3 °a° anulare a răului pe care l-am făp-nrin memoriei unui mare episcop, atribuindu-i nu <TTatura mea Sre-eli în credinţă pe care u-socotesc că le-ar fi făptuit cu inat P ră

tund nYr”— le” ar fi IaPtult ™ toate că a – stinui nimic° din °artea intitulată cădea toţi cei în mâinile cărora mai sfântaere St inseris în numele a ceea ce este să fiu a se în religie> îl Povăţuiesc atât cât pot şit-H cnn în această împrejurare în sfăm] un stăruitor în toate felurile cu puf – rHră este necesar, pentru apăra. anta, să facă, dacdes luă) astfel încât a.

rea şi cinstea domnului rfect ceasta mărturie bil & trăda Luvru, sâmbătă doresc. Data iart sute şaptezeci şi trei, N.

15 iulie, una rmeja e r-uiu.

Malebranche, preot al…

Formularul îşi au b rdotaia pe augusdepârteze f gj-tm punct de vedere motiniem, să-i difeirus us şi ar fi semnat ral pe cei care spe termen lung, a

…–…”, m-tunW. preţ pentru ale crizei din anii ’60.

— x; ui

„— isecuţiile împotriva – e… sifică. De altfel şi pentru alţii umn, j… 1JUli, angajaţi tulburarea este la fel de profundă. După tratative îndelungate, se instituie un modus vivendi, pacea Bisericii este celebrată printr-o medalie. La 13 octombrie 1668, Arnauld este primit de rege şi la 31 octombrie, Lemaître de Saci, ilustrul traducător al ediţiei catolice a Bibliei în limba franceză, iese de la Bastiiia. Acest modus vivendi durează 11 ani, până în 1679. După această dată, situaţia se degradează din nou când regele găseşte în calea sa, dorind să-şi extindă puterea asupra Bisericii prin lărgirea dreptului numit regale* (ansamblul drepturilor pe care le exercită regele în unele eparhii la moartea episcopului, în timpul cât scaunul este vacant),

rămăşiţele episcopatului jansenist. Odată cu papa Inocent în al XI-lea*, ale cărui simpatii augustiniene sunt evidente, conflictul ajunge foarte departe: în 1682, Declaration des quatre articles (care afirmă larga autonomică Bisericii galicane şi ataşamentul său la doctrina conciliară); în 1688, Franţa se află în pragw schismei. Persecutarea protestanţilor francez şi Revocarea Edictului din Nantes au reprezentat garanţia oferită ca mărturie pentru or doua regelui…

Bineînţeles, curentul jansenist nu însearnij" întreaga Biserică. În raport cu Formularul.

12

din într-adevăr, şi uvnigre, precum şi anunţe „™ ultramojuains, susţinătorii puterii altoaute a papei, încântaţi de această afirmare Maeisterium-ului pontifical în Biserică. Un a, t grup este favorabil Formularului din motive de oportunism politic şi se compune din oameni mediocri, lipsiţi de o ideologie precisă şi din oameni – ai Curţii. Un al treilea grup (abatele Le Roy şi prietenii săi), influenţat de Bar-cos nepotul lui Saint-Cyran, „ar fi dorit simultan supunerea totală şi refuzul absolut de a semna un Formular care obliga la o minciună personală…". Dar Barcos face deosebire între ecleziasticii care au datoria să-l respingă, deci să se excludă de la orice funcţie de răspundere în Biserică (atitudine care merge în sensul dorinţelor moliniştilor, promotori ai Formularului) şi călugăriţele cărora el le neagă dreptul de a judeca: „ele aveau să se supună şi să semneze din supunere textul, oricare ar fi fost acesta, propus de superiorii lor" (atitudine paradoxală, pentru că la femei rezistenţa a fost mai mare decât la bărbaţi), „toţi, prin abţinere sau prin supunere, văd cum adevărul este lovit de moarte şi gem, dar refuză să ostenească pentru el în lume şi în Biserică".

Atitudinea lui Barcos era cea mai tipică dintre atitudinile janseniste: ea îngăduia o evidenţiere clară a diferenţei fundamentale care u separă pe jansenişti de calvinisti, în pofida anuităţilor lor profunde în problema Mântuirii.

Al patrulea grup îl constituie. oritatea partidului jansenist condus de Antoine Arnauia? i Nicole, cel care, în fapt, este un partid neutru. „El încearcă să obţină de la Roma şi de ia Curte cel…). ™ «: ihi1

între llicl „*””.

urte cel mai folositor compromis posibil între supunere şi apărarea adevărului”. Formula compromisului se învârte în jurul distincţiei v tre’ de fapt şi de drept. Partidul „încearcă1*l-se introducă în Biserică şi în lume prinţ Sa acţiune umană”. El încearcă să-i atragă pe e-f-° copi de partea sa, dar se întâlneşte cu atitud4}1 Slui Barcos cel puţin în legătură cu un punct anume în refuzul său antifeminist de a recif noastre călugăriţelor dreptul de a judeca. pa „titlul arnaldist, jansenismul episcopalian din secolul al XVII-lea, aparţine restului rămtvs din marele partid, odinioară unit, al Reformei catolice. La sfârşitul secolului al XVII-lea, el’s» află în ruină şi cedează locul unui al cincilea grup care făgăduieşte un jansenism radical diferit, jansenismul secolului al XVIII-lea, tot atât de negativ şi de distrugător pe cât a fost primul de pozitiv şi de constructiv în ansamblu.

Grupul al cincilea, acela pe care Lucien Goldmann îl numeşte „extremist intramondain”, schiţează, încă din 1661 ceea ce va însemna jansenismul din secolul al XVIII-lea, de după 1713. În secolul al XVII-lea sunt două nume importante: Le Roy şi Jacqueline Pascal. Grupul este ostil oricărui compromis în privinţa adevărului. „Ei consideră că orice creştin trebuie să judece, să acţioneze la maximum pentru adevăr în Biserică şi în lume: la maximum echivalează cu a spune că, implicit sau explicit, el luptă pentru înfrângerea schismei în lume şi în Biserică”, adică, mai exact, că aceşti jan – senişti extremişti, la fel ca întreaga Reforma catolică augustiniană, are credinţă numai în unul Dumnezeu pentru triumful escatologic a cauzei Sale şi pentru lărgirea împărăţiei LU

George Namer a sesizat perfect tendinţa inversare a centrului de greutate care se conturează încă din anii ’60: extremismul gruplui Barcos, adică al grupului în care s-a v cut ideologia jansenistă… extremismul ’n mondain, grupul care asigură difuziunea în prezintă startul jansenismului din seco XVIII-lea.

Augustinismul transformat în jansenism ă a/Vă probei de ortodoxie a celui de al doilea \nular pivotează, într-adevăr, în propriile-i De la problema centrală a secolului al a, secol de măreţie, de la problema Grabei el alunecă, în chip hotărâtor, pornind de l bula

Uniyenitus* (1713) la problema, relativ secundară, a Magisterium-ului suprem în Biserică. Jansenismul secolului al XVIII-lea, confundat cu Fronda unui cler mărunt richerist1 este un element de slăbire a rezistenţei Europei creştine. Uar bula Unigeiiitus datează din 1713 – Ea vine după marea criză a conştiinţei europene. De altfel, jansenismul nu este decât un aspect al profundei angoase religioase din secolul al XVII-lea. Lui Pierre Pascal, în admirabilul studiu pe care l-a consacrat odinioară lui Avvakum şi începutului mişcării raskolnice, îi plăcea să pună în evidenţă tot ceea ce îi apropie pe jansenişti de raskolnici. Mişcarea ras-kolnică înseamnă, în acelaşi timp, ceva mai mult şi ceva mai puţin. Aşa cum jansenismul nu reprezintă întregul catolicism din secolul al XVII-lea, nici ea nu înseamnă întreaga ortodoxie. Dar şi jansenismul, şi mişcarea raskolnică dezvăluie o lume aflată la intersecţia cu esenţialul.

lumea creştina orientala religioasă a Europei creştine nu se o-d5 ââffontierele Occidentului divizat, dar rusp dr Mal rămâne şi istoria Bisericii ortodoxe nuntrr – aproximativ 12.000.000 de suflete, Pricini.1 continuă creştere. Nimic nu este mai r a RAIL? rerarii Rusiei în Europa decât istopascal „e f „Secolul al XVII-lea-Pierre Pentru a «– t, urmzat tf) ale elementele necesare. a° întreprinde.

— C/ – % *

asw-îSf (Nal, galican Edmond Richer

f înainte de a observa identitatea dă, trebuie oare să reamintim câteva dintre" r, Un" ticularităţile acestei Biserici? Ultima nasc t „dintre marile Biserici autocefale ale Creştin" taţii orientale este de departe cea mai nun &" roasă. Sub raportul numărului de credincio-Bisericile ortodoxe alcătuiesc o masă compar 1 bilă cu Bisericile Reformei. Din totalul cel & – 18 – 20 de milioane de suflete, în secolul i XVII-lea, ortodoxia rusă cuprindea circa două treimi. Treimea rămasă, precum şi cea mai mare parte a ereziei monofizite erau plasate sub autoritatea unui stat musulman. Mult timn această regiune colonială a nordului nu a avut de suferit de pe urma lentei degradări a prestigioaselor patriarhii din Ierusalim, Alexandria şi apoi Antiohia. Sprijinită pe Bizanţ, ea era B obişnuită, în timp ce-şi dezvolta sistemul li-° turgic şi credinţa potrivit geniului propriu, să primească de aici orientări

generale, să solicite asistenţă şi solidaritate, în dispute. Secolul al XV-lea, când statul rus începe să iasă din îndelungata perioadă a invaziilor, privează cu brutalitate Biserica rusă de acest sprijin tutelar. Separarea între ortodoxia rusă şi ortodoxia grecească – de aici decurge întreaga criză a secolului al XVII-lea – se plasează nu atât în momentul căderii Constantinopo Mui, în 1453, cât în timpul penibilului Conciliu de la Florenţa din 1439. Compromisul negociat în g grabă şi sub teroare, din pricina perspectivelor esenţial politice, între Biserica din Constantinopol şi Occident, negociat în metropola de grecii obişnuiţi să decidă ei pentru coloniile lor spirituale din nord, conduce la o ruptură P care anularea lui aproape imediată nu reuşeş s-o înlăture. Biserica rusă a fost scandaliza-3 de uşurinţa cu care Constantinopolul cedachiar şi parţial, în punctul, pentru ea esteţial, referitor la Sfântul Duh. Gândirea din secolul al XV-lea nu era pregătită Pf tor depăşirile dialectice. Ei i s-a părut revo faptul că se poate admite, fie şi pentru

228

bivalenta formulei tradiţionale, aceea a ăl Iliului de la Niceea-Constantinopol, „Sfânt Duh purcede din Tatăl prin Fiu" cu f oria latină, mai recentă, „purcede din Tatăl „rf n Fiu". Acest punct de plecare este esen-i. ÎVân lipsa lui, cum să înţelegem întreaga dramă a conflictului Nicon-Avvakum din secolul l XVIII-lea în legătură cu semnul crucii făcut 3 două sau cu trei degete? Într-adevăr, motivele politice care impuseseră Constantinopolului ultimele concesii, împingeau Rusia, aflată în raporturi dificile cu vestul, cu Polonia cea latinizată, către intransigenţă. Faptul era grav: Constantinopolul a suferit la Florenţa o prăbuşire ireparabilă de prestigiu. De acum încolo, Moscova, noul Ierusalim (după căderile succesive ale Ierusalimului, Romei antice şi a Constantinopolului, urmate de meritata lor pedepsire) se consideră drept singura garantă a credinţei adevărate. Este o reprezentare profund înrădăcinată în poporul umil, motorul complex al mişcării raskolnice. La ieşirea din groaznicele suferinţe ale Vremii Tulburărilor „atribuite, într-o manieră simplistă, la nivelul mentalităţii populare, duşmanului polonez, acest complex se consolidează şi mai tare.

După trecerea tulburărilor, situaţia Bisericii ruse o sugerează pe

cea a Bisericii occidentale de la mijlocul secolului al XV-lea, poate chiar Pe aceea din secolul al X-lea, căci Rusiei i-a lipsit totdeauna o reformă gregoriană care să-i asigure o Biserică relativ independentă faţă de puterea seniorială.

La începutul secolului al XVII-lea, complexul de superioritate al ortodoxiei ruse poate pă P! reînerneiat-Clerul mirean este primitiv şi noult, Clerul monahal este compromis prin bonen6 f desfrâu' episcopatul seamănă cu imagiwfului monahal de unde, prin forţa lu-se recrutează. Geniul credinţei ruse se a se prin icoane şi prin sistemul litur-urrnează o evoluţie rapidă a aces-urmă care n-a întârziat să ia progic. teia

529

I f if porţii monstruoase. O revărsare a iuuirmului, cu ceremonii aproape cotidiene de n-până la cinci ore şi cu practici ascetice de o veritate extraordinară, în viaţa cotidian1 unui popor incult conduce la superstiţie sdescurajare. Pentru că pretinde prea mult serică, de fapt, nu mai pretinde nimic, şi rusească, în secolul al XVII-lea, se desfăşou într-o atmosferă de indiferenţă, învăluită svi\l o mulţime de gesturi de neînţeles şi superstit oase care amintesc atmosfera bisericilor i) A" mande de la sfârşitul secolului al XV-lea. Circumstanţă agravantă, prelungirea supărătoare a ritualului este camuflată de o recitare pe mai multe voci care îl face total de neînţeles nu numai pentru credincioşii care asistă la derularea lui, ceea ce se presupune cu uşurinţa dar chiar şi pentru oficianţii lui.

În acest moment apare o elită ale cărei prime concepţii şi demersuri amintesc concepţiile şi demersurile din Occidentul creştin de la sâir-situl secolului al XV-lea în faţa unei situaţii care nu este lipsită ele unele analogii intime. Cu atât mai mult cu cât Rusia nu este chiar atât de izolată pe cât avem tendinţa, prea exagerat, să ne-o imaginăm. Grecii urcă până aici cu regularitate, adevăraţi călugări savanţi şi, de foarte multe ori, haimanale veritabile, venind din întregul fost imperiu bizantin, aflat i; în totalitate de acum încolo sub controlul mu-S sulman, în căutare de posibilităţi de trai şi de locuri în care să se stabilească precum acel Arsenie Grecul, geniul rău al patriarhului Ni «con. Dar nu numai ei. În realitate, secolul al XVII-lea reprezintă o

perioadă de intensificare a legăturilor. Niciodată ele n-au fost atât ele strânse pe acea axă nord-sud devenită, din secolul al XV-lea, tradiţională. Căci Rusia întuneste tot mai mult lumea occidentală. Ep «ca Petru cel Mare nu apare brusc, fără o Pregătire prealabilă, de pe o zi pe alta. Occic* tul tradiţional, adică detestaţii polonezi, pâni ai Bielorusiei şi suzerani ai celei mai

23

— Ţi din Malorusia, duşmani vechi, sunt cato

nesuferiţi. Din 1595 tuturor crimelor lor li s-a adăugat oare şi cea a Bisericii unite»

reastă contopire impusă prin forţă ortodocsi-i r ruşi victime ale opresiunii în Malorusia şi 1" Ucraina? Patriarhul Filaret* (1616 – 1633), acest boier bine intenţionat, tatăl ţarului („... fericită coincidenţă şi originală diarhie a unui pontif judicios şi autoritar şi a unui monarh, fiul său, blând şi supus") nutreşte o ură pătimaşă pentru erezia latină. „Suferind în Polonia opt ani îndelungaţi, Filaret adusese cu sine din captivitate o ură extraordinară faţă de catolicism, o neîncredere faţă de tot ceea ce putea transpune la Moscova o influenţă latină. Graţie lui, resentimentele create sau aţâţate din Vremea Tulburărilor se vor afirma în acţiuni care ulterior vor fi dificil de anulat fără a şoca opinia generală". De exemplu, noua hotărâre de a-i reboteza pe catolicii convertiţi la ortodoxie. Mai mult, „pentru a distruge orice bănuială de influenţă latină, rubrica din Canoane din 1602 şi din 1616 care îngăduia, în caz de boală, să se cufunde copilul în cristelniţă până la gât şi să fie udat pe cap cu apă din cristelniţă de trei ori cu mâna dreaptă a fost suprimatăcei care primiseră acest botez mincinos trebuiau să fie rebotezaţi prin irnersiune". Preocupare sporită faţă de rit, valoare sacralizata conferită gestului – ura pentru polonezi contribuie la consolidarea acestui punct esenţial al credinţei ortodoxe.

Şi totuşi, în părţile occidentale şi meridio-ale ale Rusiei supuse Poloniei, în interiorul te lpnllirmte sau al Bisericii ortodoxe nealipizare r. fal, Jzează un e-rt important de modernicoviti L? aprofundare... „Dacă pioşii mos-nutreau bănuieli faţă de ortodoxia ruşilor şi poloneze, ei nu puteau, eu să nu fie atraşi de strălucirea Qln sud p rară a confreriilor din vest şi ele recre, Ucând lupta împotriva uniţilor, rera

înaintea tuturor o teologie ortotoate doxă, deschiseseră şcoli, întemeiaseră fii, publicaseră opere mai mult sau mai" p, e originale. Desigur, în toată această activât – se observau influenţele latine, dar într-o en – în care se simţea acut ceea ce lipsea BiseH mari-ruseşti, trebuia să te înclini în faţa i? 1 tor semne de superioritate. Oamenii învaţă*" din Occident şi cărţile lor erau deci întăm r/nate cu bucurie. Erau acceptate chiar clacă Vei T tru a îi criticate în timpul utilizării lor". AST fel sunt predicile sfântului Ioan Hrisostoniul de-pre Epistolele Sfântului Pavel şi Actele Anos tolilor, amândouă cărţile in-folio, 1623 – 1624 ia Kiev în 1626 tipărite la Lavra, un Apocalips comentat, catehismul lui Lavrentie Ziganiov un in-folio de 395 de file… Ar rezulta o listă prea lungă dacă am reproduce cărţile din Kiev care aduc la Moscova vântul unei ortodoxii îmbogăţite, devenită într-o oarecare măsură flexibilă şi latinizată.

Dar Rusia nu înfruntă doar Occidentul catolic, ci şi Suedia, la nord, lumea protestantă cea mai autentică, episcopalismul luteran scandinav, lumea calvinistă prin negustorii englezi din Arhanghelsk, bastionul raţionalist al socinieiilor din Rakow.

„Filaret reprima erezia când se manifesta. Dar în timp ce prigonea sistematic influenţele catolice până la obârşia lor posibilă, el nu lua niciodată măsuri radicale împotriva influenţelor protestante".

Pentru a păstra Polonia, trebuia menajată Suedia. Este oare acest fapt atât de surprinzător? între ortodoxie şi luteranismul din nord exista mai multe afinităţi decât presupunea Pierre Pascal. Pericolul maior este, evident, focaru

— X 4 – 11

din Rakow. Raţionalismul socinian, în Polonia occidentală de raţionalismul prezenţa comunităţilor askenazim, în câtorva cazuri izolate, nu avea totuşi i şanse să pătrundă profund în Rusia orientala.

Încă de la început apar două tendinţe. le mai atentă la aspectul intelectual, cealaltă i

232

as

cetica niv mai preocupată de o acţiune prae-lucrurilor şi al nefericirii cotit). – a oamenilor.

oieii, „.”! este introdus în Moscovia în pricu a

de un secol şi jumătate întârziere. O dată proel apar toate problemele Occidentului creşi? decenii ale secolului al XVII-lea, iâll-L i … – i, j„ jr—”. – i

36

ai în”.

al umanismului, precum şi toate tin din ajunul Reformei propice „m., nkmului.

când sună momentul progermana… „… minunate, colorate, desigur, dar mea puţin strunită de realităţile aspre ale rigorii impuse de tehnica tiparului, o limbă încă puţin scrisă, a unui popor în plină transformare, o limbă aflată într-o evoluţie generală. Cită invenţie liturgică de la începutul secolului al XV-lea până la începutul secolului al XVII-lea, câte variante… câtă bogăţie verbală, dar şi ce riscuri în direcţia unor evoluţii pe cât de de/ordonate, tot pe atât de puţin controlate! La nivelul anilor 1610, în timpul îndelungatului patriarhat al lui Filaret este întreprins un efort considerabil de revizuire, un efort care duce însă la eşecul recenzorilor.

În favoarea acestui efort se află un om remarcabil, totuşi, prin inteligenţă şi credinţă, arhimandritul mănăstirii Sfânta Treime-Sfântul Serghei, de la vreo 15 leghe, la nord de Moscova, Dionisie din Zobrino. Născut la Rjev pe volga superioară, acest fiu al unui ţăran înstărit, intrat în mănăstire după moartea soţiei şi a celor doi fii ai săi, după ce fusese paroh wnp de şase ani într-un sat mare aproape de jev, „este primul dintre acei preoţi de ţară xvnvior «uca n r01 atât de mare în secolul al din i-3 arce*° evoluţie care porneşte veni? nourile cele mai demne de preţuit ale xech.ni”, pământ rusege

ti împotriva beţiei, a dezmăţului şi a un s” sa dai Bisericii ruse cărţi demne de

01 mai învăţat… Dionisie găsise în bi-233

folioteca Sfintei Treimi, unde zăceau de 7R ani „manuscrisele lui Maxim Grecul, acel lugăr învăţat de la Muntele Athos care, che să traducă Psaltirea, comentată şi falsificată-l trei eretici iudaizanţi, şi însărcinat apoi să.ro vizuiască Triodul, Omiliile, Cartea de at

Apostolul, fusese acuzat că-i compromite: sfinţii ruşi care erau

sărbătoriţi după cărţi? 6 vechi, condamnat apoi ca eretic, închis, tortu" rât, pentru ca în cele din urmă să moară în mănăstirea Sfânta Treime la 21 ianuarie 1555" Dionisie intenţionează să-i continue opera' Este, poate, o tentativă necesară dar primei – dionsă, aceeaşi cu a tuturor recenzorilor de „3 relua firul tradiţiei greceşti şi de a depăşi totodată un zid de ură şi de prejudecăţi.

Ceea ce uimeşte în activitatea lui Dionisie şi a micii echipe din jurul său este zelul, priceperea, modestia şi seriozitatea. Câtă deosebire faţă de opera lui Nicon şi Arsenie Grecul de peste 30 de ani! Dionisie şi recenzorii lui Filaret iau în discuţie Cartea ele rugăciuni spre a reface ediţia din 1602, epuizată şi cu atât de multe greşeli. Editorii din 1602 prevăzuseră oare caracterul sacru pe care tipărirea avea s-o confere erorilor lor? Era nevoie ele mult curaj pentru a schimba cuvântul scris şi atât de greu descifrat de oameni care intrau pe dibuite în universul nou şi minunat al cărţii. „Recenzorii vor confrunta ediţia din 1602 cu mai mult de 20 de manuscrise slavone, vechi uneori de 150 până la 200 de ani, printre care şi cu o copie sigură a faimoasei Cărţi de rugăciuni tradusă din greceşte în 1387 de mitropolitul Ci-prian. Ediţia din 1618 prezenta corectări şi modificări.

Cea mai importantă chestiune, care era cât pe ce să-l coste viaţa pe Dionisie şi care anunţă încă de pe acum întreaga violenţa confruntării de la jumătatea secolului din Nicon şi apărătorii zeloşi ai Vechii Credinţ" reprezintă formula de binecuvântare a ap din ajunul Bobotezei, una dintre cele trei fundamentale ale Bisericii ortodoxe, cea baton, unei fixată în sufletul poporului rus. mai. Prejjn 1602 purta, ne amintim, formula: iapastă zi, Doamne, sfinţeşte apa prin Du-" ÎII Tău sfânt'şi prin foc". Cuvintele „şi prin h u erau. În mod evident o interpolare a seco—°CIXVI-lea a cărei geneză putea fi urmă—" şi a curei istorie putea fi refăcută fără prea mare efort.

Logica şi ştiinţa teologică grecească a re-orilor ajungeau să se desfete din plin în nădurea luxuriantă a imaginaţiei liturgice ve-Hco-ruseşti. Ca întotdeauna, în credinţa ortodoxă fascinant este „misterul Sfintei Treimi". Recenzorii remarcaseră că unele rugăciuni adresate uneia dintre persoanele Sfintei Treimi se terminau printr-o doxologie care le îmbrăţişa pe toate: „şi-ţi aducem mulţumire Tată şi

Fiu şi Duh Sfânt". Era o simplă interferenţă de planuri la nivelul invocaţiei finale ce nu crea nicio dificultate într-o gândire preocupată de ansamblu şi naivă. Altfel stau lucrurile cu învăţaţii şi cunoscătorii: „Erezia lui Sabellius", izbucneşte corul celor docţi, care amestecă persoanele. Aşadar se va scrie: „şi îţi aducem mulţumire cu prea sfântul, prea bunul şi dătătorul de viaţă Sfânt Duh". Iată o adevărată hecatombă de omisiuni. Pentru această logică bizantină, „acele greşeli în aparenţă neînsemnate", încărcate, toate, de o simplă şi sinceră spontaneitate, „puneau în primejdie ortodoxia"; «e insinuau fie „maniheismul care-l separă pe

lu' de Dumnezeu şi pe Fiu de Maria", fie „erezia lui Arius" cu cele trei substanţe aflate în winta Treime", fie, pentru alţii, „amestecul şi

«ordinea celor două naturi în Hristos" sau tem „erezia lui pirus, Serghei şi Pavel, ana-Ec, de către cel de al Şaselea Conciliu adinmenic ţinut sub Constantin cel Bărbos, adică monotelismul".

ale su Srf1 Câm aici pe grămăticul care era Arse-liturgic PS teol°Sul Nasiod, pe cunoscătorul care era Dionisie. Dar prin această 235

r; i.

manie de a suspecta totul, prin aceste în utăţiri numeroase, prin aceste reproşuri Ulsate, dincolo de cei în viaţă, înaintaşilor ernită profund sensibilitatea poporului rus îşi exprimase odinioară în mod spontan şi rugăciunea către Dumnezeu – Hristos, Tat Sfânt Duh – pe care îl iubea atât de adânc's* simplu, cu geniul instinctiv al Evangheliei de

Dionisie a obţinut convocarea unui conciliu al Bisericii ruse la 4 iulie 1618; protestele fost generale, mânia – surdă şi profundă „adunarea reflecta opinia generală a Bisericii „ruse" ea a considerat că era prea îndrăzneţ să fii o atinse, pentru motive de logică şi interpretare literală, un mare număr de texte deja consacrate, concomitent, prin folosire şi prin tipărire. /În apărarea obiceiurilor vechi, se ridică teologi improvizaţi care, la rândul lor, „ăsesc explicaţii şi o semnificaţie profundă pentru gesturile instinctive ale unui trecut naţional apropiat. Prin Sfântul Duh şi prin Foc spunea Vechiul Ritual, dar Luca, III. 16, nu spune oare şi el: «Acela vă va boteza prin Duhul

Sfânt şi prin foc?»".

În 1618, spiritul mişcării raskolnice triumfă. Condamnat, Dionisie este torturat în mod o-dios „prin foame, sete şi fum. expus loviturilor şi injuriilor". Va fi nevoie de acţiunea personală a lui Teofan, patriarhul Ierusalimului, în 1619, pentru a se pune capăt suferinţelor sale şi ale discipolilor lui.

Se petrecuse, „în 1618, un conflict între raţiune şi tradiţie, între concepţia intelectualilor care opreau Biserica rusă la un anium stadiu sau o aduceau din nou la spiritul unei surse cu faima de a fi pură, în fond la surs-greacă, şi sentimentul general al credincio. lor că Biserica rusă, dimpotrivă, avea drep să-şi dezvolte, să-şi îmbogăţească şi să-şi & a teze cărţile de cult la viaţa proprie". Con unei Reforme savante, de sus, de tip enă se va spune, dar cu mai puţin tact şi cu

„— „tpiepere în masa credincioşilor se va

? L o revoltă a tradiţiei. pe identul premonitoriu din 1618 nu împie

— Voluţia lucrurilor. Reforma este lansată.

A G instituie un front comun, mai preocupat – relvăratul ascetism şi de cucerirea moi în straturile profunde ale poporului. GânA] tpoartă la Reforma franceză a anilor 1660

1690 Oameni precum Nerohov sau acel păs-7" stiritual umil, acel fiu de popă care este Avvakum* (1620 – 1682) par să conducă în sate înconjuraţi de mujicii oprimaţi împotriva insolenţei boierilor şi a reprezentanţilor ţarului o luptă pe care, la un nivel mult superior o conduc Ştefan, confesorul ţarului A-lexe-i, Ratiscev şi Nicon*, episcopul Novgorodului. Cei care sunt numiţi „prietenii Domnului" conduc Biserica. Sarcina ce-i aşteaptă este imensă. Alegerea în 1652 a lui Nicon ca patriarh al Moscovei putea, superficial, să semnifice victoria frontului unit al Reformei. Era începutul unei drame care va dezbina ortodoxia rusă timp de două secole şi jumătate. Extraordinar de orgolios, extrem de influenţabil, Nicon este jucăria grecilor. Ceea ce Dionisie şi primii recenzenţi încercaseră cu moderaţie şi prudenţă, Nicon şi a doua generaţie de recenzenţi o fac cu violenţă, uşurătate, mânie şi rea-voinţă. Schimbarea pentru schimbare. Acest rus moscovit din secolul al XVII-lea suferă de un complex manifestat pe două faţete:

dispreţ şi admiraţie pătimaşă faţă de străin. Nicon îl anunţă pe Petru cel Mare, cu diferenţa «străinul pe care el îl imită în chip primitiv este grecul dispreţuit şi nu forţele tinere, prestab iT6 din n°UI Occident-S°cul este inevi-tp; /: „°, U at! * mai necruţător cu cât în frun-i din partea tradiţiei se află, în majoritatea frontului, unit cândva, al secţii ai clerului ţărănesc din vum se distinge drept cea mai şi mai nobilă figură.

237

tea

Ref, tre' în graba lor de a schimba totul dată, Nicon şi Arsenie Grecul renunţă \il cauţiile elementare. Orice este mai bun f-ctradiţia rusă, prin definiţie chiar suspecta puţind să adune suficiente manuscrise K ei se mulţumesc de foarte multe ori cu UNE mai mediocre ediţii veneţiene ale cZiasporeâob todoxe greceşti. °N

Între 1654 şi 1656, aspectul exterior al TV sericii ruse este transformat profund. Cred" – cioşii simpli nu se mai recunosc în ea, iar înv taţii sunt consternaţi de uşurinţa cu care au fră luate atâtea zeci de hoturări: „... încă de i jumătatea anului 1656, aspectul Bisericii ruse este vizibil răvăşit. Lovitură după lovitură în aproximativ doi ani fuseseră atacate elemente religioase atât de esenţiale, de evidente şi de cotidiene precum seninul crucii, Crezul, numele lui Iisus" (adăugarea unui i), desenul care figura pe ostii (crucea latină în locul crucii cu opt ramuri), ceremonialul slujbei; se distrugeau galeriile dintre naos şi cor, era interzisă construirea acelor acoperişuri de biserici în formă de piramidă, atât de preţuite şi de iubite. Fuseseră schimbate forma şi îmbrăcămintea altarelor, se introduseseră, mai pe faţă sau mai pe furiş, idei teologice noi despre natura Maicii Domnului, despre religia latinilor (re-botezarea nu se mai practică: este o revalorizare care şochează sentimentul naţional rusesc), despre importanţa ofrandei pentru slujbă. Chiar şi astăzi, în oricare ţară şi chiar pentru credincioşii obişnuiţi să stabilească toate distincţiile necesare între rituri şi dogme o asemenea ava lansă de reforme ar produce nelinişte şi sca dai

Conflictul începe încă din 1653; în 1656J: produce ruptura, iar în 1666 este confirm J schisma. Mişcarea raskolnică s-a născut. «kol", termen de dispreţ, este preluat ca un de adepţii „Vechii Credinţe". as T

& – aproape întreaga bogăţie spirituala

RUSle1

avatar curios, dar logic, aceşti revoltaţi mele Bisericii, al tradiţiei în continuitate, °U de Biserici şi incapabili să-şi întemeieze de lălăită protestul anarhic al „nebunilor întru Hristos". Este un superjansenism, raportat la ascetism şi la izolarea de lume.

În spatele tuturor rezistenţelor faţă de inovări, împotriva lui Petru I, împotriva Eca-terinei a II-a, se află partizanii Vechii Credinţe. Sânge şi lacrimi.

Ortodoxia rusă a străbătut în secolul al XVII-lea cel puţin două secole şi jumătate de istorie religioasă occidentală. Iat-o, în linii mari, sincronizată cu vestul Europei, menţinându-şi totodată originalitatea profundă, cu o Biserică oficială a Reformei intelectuale şi cu protestantismul său de partea tradiţiei; ortodoxia rusă va fi mai puţin capabilă decât Bisericile occidentale catolice sau reformate, să propună în secolul al XVIII-lea un mesaj creştin adaptat unei lumi în transformare bruscă.

Capitolul XV

CRIZA DE CONŞTIINŢĂ PRELUDIUL EPOCII LUMINILOR

În 1687, Principia Philosophiae Naturalis reprezenta carta lumii moderne. Totul a început pe planul cosmologiei; totul se termină prin ea. În spaţiul infinit al geometriei euclidiene un spaţiu care şi-a pierdut însuşirea de întindere inseparabilă de materie şi în care piosul Newton întrezăreşte Senzoriuni Dei, o singură formulă matematică include toate fenomenele: proporţionalitatea cu masa. proporţionalitatea inversă cu pătratul distanţei. Vreme de două secole conceptul de atracţie universală este suficient pentru a explica totul. „Ea salvează aparenţele". Desigur, filosofii mecanicist! neo-scolasticii de felul lui Fontenelie, idolatrii iconoclastului Descartes regretă vârtejurile, fizica extensiunii şi a universului plin. Spaţiul acesta îi stânjeneşte. Pentru un raţionalism care începe să uite utila operaţiune carteziană de punere între paranteze a politicii şi religia cest spaţiu teologic înseamnă o constrânge; Apoi, cum ei sunt mai puţin filosofi ton, se vor obişnui cu el. Pentru ţiul vid va rămâne acel Senzorium pe care nezeu îl domină şi îl transcende; Pen-rH îilalţi, transferul atributelor ontologice,

Dumnezeul creştin către spaţiul.in. ou-rOape vers se va opera lent, imperceptibil, ţi inconştient. Demonstraţia lui Koyre escient de convingătoare, anul 1687 mă sfârşitul marii aventuri a spiritului, în „" S] i nivelul elitei, totul s-a încheiat. Ur-j"-5". etapa de extindere şi de difuzare. niec-tindere, difuzare: aceasta este, în mare, ina. imensă a celor două generaţii care se sdin fruntea Europei nutrite de concep*] Cedin Principia la jumătatea secolului al RTTT le-a în primul rând, mai multă extin –, re decât difuzare. Din 1715 până în 1750, di-fizarea rămâne limitată strict la un strat so-al subţire a cărui îndrăzneală în atâtea priC, jr, te este pe măsura uimitoarei timidităţi în atâtea altele. Difuzarea nu aparţine celei de a două perioade a Europei clasice, ci PZuropei revoluţionare şi la nivelul lucrurilor ea reprezintă acompaniamentul ideologici al marii transformări economice. Această a doua Europă clasică, alunecând imperceptibil de la marea tulburare a crizei de conştiinţă – n-ar fi oare preferabil s-o numim criză a conştiinţelor – scumpă lui Paul Fazard, până la primele „lumini" timide, lumini de felul celor ale lui Watteau, pline încă de afectare şi de mici îndrăzneli ştrengăreşti ar merita, ea singură, o carte. Este nedrept s-o sacrificăm, cum facem astăzi, deoarece efortul pe care ea îl reclamă, dacă este diferit, cu siguranţă nu este mai mic. În ansamblu, sunt mult mai multe eforturi, eforturi de oameni mărunţi, căci generaţia constructorilor universului se epuizează. Ar fi o carte uşor de scris căci de la Mauzi la Ehrard, de la Ro-ger la Proust şi la Foucault ce mănunchi minu-at de studii convergente avem numai în Franonf ni S-a îmbştit oare, chiar şi recent, nu/01" 1 P? care° aveam prin tradiţie asupra u-săracâe; – 31 XVIII" le-a care nu mai este o rudă fel pao. t – e drept să nu mai fie considerat ast să reven8 într-o bună zi Vom & cea Posibilitatea istoria E1 „asupra acestei a doua perioade din de conclor – OPei clasice Pentru moment, în loc linii din Zle ne vOm margini să trasăm câteva a ce ar Putea să-i fie o schiţă.

„[modi.

afara valorii şi…

Criza de conştiinţa

Criza conştiinţei europene a fost studiat fect ele Paul Hazard. Şi iată, după treia ani, există puţine lucruri care ar trebui iicate într-o

carte care, în afara valori formale, îşi păstrează şi forţa şi adevărul sul efort întreprins de constructorii lun-derne presupunea, s-a spus, de multe or" MJpunere între paranteze. Ea a fost condiţia s-o cesului, a unui succes care a depăşit tot e imaginabil. „Stelele fixe sunt tot atâţia sdintre care fiecare luminează o lume", scrie fruntea celei de a cincea seri Fontenelle* % cest vulgarizator mediocru, în lucrarea sa W tretiens sur la pluralite des morules, a cărei cincea ediţie, încă de pe acum, apare la Am ster dam în 1719. Un asemenea succes comportă, cu necesitate, distrugerea condiţiilor care i-au dat viaţă. Distorsiunea între universul geometric şi algebric al ştiinţei noi, pe de o parte, şi reprezentările întemeiate pe calităţi, şi ierarhizate, ale universului social şi religios, pe de alta – ea ne-a apărut drept una dintre condiţiile depăşirii tragice a esteticii clasice – această distorsiune trebuia, în mod fatal, şi sfârşească prin a şoca. Ea contribuie, cu începere din 1690 – 1700, la o reconsiderare în gândire a societăţii pe ranguri. Tractatua theologico-politicus datează din 1670, Eseul fundamental al lui Locke*, din 1690. Chiar dacă trebuie să aşteptăm magnifica traducere a lui Pierre Coste, acest hughenot din Refugiu, adică 1700 (şi poate şi mai mult căci a doua ediţie apare la Amsterdam în 1728) pentru ca An essay conceming Human Understanding, de\e" nit Essai philosophique concernant l'ente Mement humain să-şi înceapă drumul spre cuc

rirea lumii, a unei societăţi bazate pe contra

fi M T) n".

În care sursa ultimă a suveranităţii se au p delegaţie, în strâmta fracţiune a P°P° responsabil şi conştient, acea fracţiune a

24»

cucerirea bogăţiei, prestigiu – n cssay concerning Human reprezintă formularea iiloso – Qlorious Revolution, o mare carte fiică Pent „nf –, la fel ca Tractatus care zboară A* drcunistanu.

pornite la

Ţp-u. – lui de Cirlu uterii ameninţarea în spnimul Jean. din Qlandamarilor burceva şi mai grav: apariţia

= public D, r „se petrece

1685 şi 1715 a unui raţionalism necreş-între i bine ar fi să-l numim anticreştin. Se-ilr rt™l XVIII-lea, „acest secol pătimaş anti-°° ţin"

cum îl numea recent Jean Ehrard, s-a C1 ut în întregul lui din perioada cuprinsă în" să 1685 şi 1715 – Toată ura, toată amărăciunea unei neînţelegeri radicale, dragostea decepţio-mfi oraba de a reuşi – într-un sector cu cât mai important! – ceea ce ştiinţa numărului a permis în ordinea aparenţelor... totul se află în acest interval dinaintea sfârşitului secolului al XVII-lea. Îndelungatul secol al XVIII-lea, flecar împrăştiat şi de cele mai multe ori conştient de incapacitatea, sa de a reconstrui calmează îndrăznelile tânărului şi voracelui raţionalism în momentul plenitudinii sale când, în marea sa carte Etica, Spinoza propune matematizarea totală a (universului moral.

Revocarea Edictului din Nantes

Şi progresele indiferenţei faţă de religie j „sfârşit, ce se petrece fundamental nou la J veiul anilor '80? Raţionalism, lipsă de cremiirtspiştea viziunii creştine asupra lu-Sau' V °are această situaţie ceva inedit?

Import6 P, etrecuse cumva o creştere bruscă şi Creştirrt t a numărului celor pe care pioasa borând? U nume? te, cu voce scăzută şi ce-cu totul în P" virile ««tei"? Este o problemă altceva. china-Criza de conştiinţă înseamnă

Ea este mai întâi criza gândirii crestu început este vorba despre o scădere nati 6 – marilor ape religioase care, pe alocuri u frământat fără întrerupere clin 152 n V» 3-au

1520

1680. Apele religioase sunt scăzute adesea în secolul al XIV-lea ca f0

m arte adesea în secolul al XIV-lea şi ca la în ce e secolului al XV-lea, după creşterea din pul Mediu strălucitor. U'u

Scolastica creştină purta în sine propr-negaţie, scolastica anticreştină a lui Avem? patristica, de asemenea în epoca lui Oriaţ – era în relaţie cu rezistenţa filosofiei pî –, simbolizată de ironia usturătoare a lui ce-s, Renaşterea a fost martora reapariţiei aenos ticismului tradiţional. Raţionalismul lui Henr" Buisson este un raţionalism bătrân, aidoma la mii antice, fără vigoare şi originalitate. Cât despre liber-cugetătorii*, despre care vorbeşte René Pintard, din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ei sunt lipsiţi de noutate, de

geniu şi de importanţă. Faţă în faţă cu apele umflate ale unei noi primăveri a Bisericii ei nu sunt în stare de mare lucru, decât cel mult să se bucure de libertatea de a nu crede, de scurta fericire de a ricana în tihnă pe care, într-adevăr, nimeni, cu condiţia respectării de către ei a unor convenienţe nu le-o contestă în mod eficace.

Dar iată că vine anul 1680 şi totul se schimbă: apare un nou raţionalism, viguros şi cuceritor, cu atât mai fascinant cu cât atacă Bisericile vlăguite de revărsarea propriilor bogaţi-Rabies theologica este preţul plătit de intelectuali pentru seriozitatea preocupării lor. Se cunoaşte la ce excese, la ce renegări a condus & în Europa creştină. Violenţa ţăranilor rascv laţi sub pretextul devotamentului faţă de chea Credinţă, chinurile, mutilările inunven, impuse de ţar, care acţionează în numele i zorilor, elitei şi şefilor spirituali ai nu; carii. -ell-kolnice în Rusia. Dar aceste cruzimi sunt, tale. Înverşunarea de la Dordrecht ac. un de asemenea, departe: nicio tortura.

„Schimb exilul cu necazurile, depril… – lui Europa rezervă tori ** rugurile, am văzut, enormului val de n care se sparge cu zgomot. 30.000, poasata A de victime, din 1570 până în 1630, apoi te, «. intră în ordine. Rugurile se sting. Ele tot ard aproape deloc între 1670 şi 1680.

„U – sporadic în câteva zone periferice din nor-i leuropei, în America puritană a vrăjitoare din Salem. Mai scandalizează oare aceste intiri dintr-un trecut apropiat la sfârşitul Bolului? După toate aparenţele, nu. Nu cumva ele răspundeau unei necesităţi de apărare socială? Şi vrăjitoarele arse nu se află, pe planul concepţiilor, mult mai departe decât judecătorii lor sceptici din secolul al XVIII-lea? Filosofii ar fi trebuit să evite, desigur, arderea ne rug a acestor asociaţi, dar nu şi moartea. Exterminarea lor este o experienţă pe care nimeni nu o regretă.

Dar revenind la Dordrecht, în Spania iudeo-creştină şi la revocarea Edictului din Nan-tes, cei umili nu mai sunt singurii care au de suferit. Şi memoria conservă mai bine suferinţa mai ascuţită, poate, şi mai puţin obişnuită a celor inteligenţi.

Dordrecht. Fără această patimă pentru un lucru imposibil – ar trebui oare să spunem acest păcat împotriva Sf în tu lui Duh, de a intra cu forţa, ca prin efracţie, în Consiliul Sfintei Treimi? – fără această

alternativă brutală j» gratuităţii necesare, pentru Mântuirea omu-ul şi slava lui Dumnezeu şi a reprobării pozi „ve revoltătoare faţu de judecata dreaptă şi de absof t Ult pentru res Pectul datorat bunătăţii ment-” + – a lui Dumnezeu, arminienii virtuali, devenit-şI spriâinit-i de Bisericile lor, ar fi iniţii L61 – Ctea ce au devenit şi anume hăr-Wifletit Unare care Pretutindeni, au re-ll-i? Soci aoea lamentabilă cauză a socinismu-colului al v\? Urât şi a reînviat la sfârşitul se-arminiene! –le-a prin intermediul diasporei aornice să marcheze distanta fată de 2.

ortodoxia gomariană, furioasă şi mu – în gura rea a prea bine intenţionatului ” X care nu iartă pe nimeni, nici pe bunul p „eu prea zeflemitor, nici pe slabii persecut-i” interiorul Franţei protestante az. vârliţi! „titudinea morţii eterne pentru că au’cei? C6 rmoment, într-o clipă de neputinţă. Socin – UA mana sa divinitate, limitată de „posibile” i\SUT” nezeul său mărunt ca şi cel al molinista UITL” Jurieu nu iartă, ca altă dată Hristos lui pe minutul de oboseală a cărnii, a sângelm VU lumii. „a

— I

Revocarea, Spania, Portugalia –lia întruchipează, cu meschinărie iberică – Inchiziţia… Inchiziţia neşte să prigonească şi să inventeze evrei, dui, ce a prigonit, a inventat şi a aprins atâtea ru guri, nu renunţă la a-i fabrica, împreună cu cei mai autentici „Vechi Creştini” şi la mania sa de a descoperi peste tot cea mai neînsemnată urmă de heterodoxie, de a cenzura totul, chiar şi pe papă şi curia papală, ca să nu mai vorbim de totalitatea gândirii religioase franceze, totalitatea sau în orice caz aproape totalitatea. Spania – ce vânat râvnit! Cu începere din 1700, Europa nu mai hotărăşte nimic. Spania arhaică a devenit conştiinţa sa normală şi comodă. Părintele Las Casas, sfântul şi apostolul, este justificarea, mai curând involuntară, a negustorilor de sclavi negri.

Niciun act totuşi nu a subminat atât de profund imaginea creştină asupra lumii, precum revocarea Edictului din Nantes; pentru că era vorba de Franţa şi pentru că faţă în fa/ se găseau două elite inegale în pondere, nu J; valoare: pentru că hughenoţii din pat r M Calvin şi bisericile lor înfipte cu mândrie. pre, sobre şi puternice populează întructiv-rusalimul Reformei. Istoria revocării – află la

îndemâna oricărui cititor – e deoarece este târzie. Să fi lovit în l – restrâns de hughenoţi, ca o pedepsiţ. le fi revolta lor nedreaptă, n-ar fi ca grav:! TUPU;

jalizat.

j, tiva Războiului de Treizeci de ani, pe oers. Pe. e – p-j. după ce fusese gâtuită între 1665 şi un pentru t o acum lovită cu sânge rece, când paie potoliseră. Rău informată, Europa nu sau nu vrea să înţeleagă. Revocarea A o crimă de neiertat – puţin contează urma urmei, ea a fost puţin sângeroasă u că este crima celui drept odinioară Franţa care revocă edictul, Franţa… gO este Franţa Reformei catolice triumfă-fre Aşa apare ea din afară; în realitate, ea încetat să fie ca atare deoarece însăşi elita Reformei catolice este persecutată acum. Şi elita autentică, marele Le Camus din Grenoble, dezaprobă crima comisă în numele său. Crima din 1685 este de neiertat pentru că este reli-oioasă. Morala timpului ar fi acceptat expulzarea. Convertitorii prin dragonadă fac parte din familia unor Ananias şi Saphira. Ei înşele» să-i aducă ofrandă lui Dumnezeu fără să cheltuiască nimic, de unde rezultă păcatul dragonadelor împotriva Sfântului Duh la împărtăşanie. Protestanţii francezi, în cursul secolului al XVII-lea, se apropiaseră mult de catolicismul căruia augustinismul îi dăduse o înfăţişară nouă. Ceea ce-i dezgustă cel mai tare şi, în cele din urmă, ceea ce-i fascinează cel mai puternic în vechea credinţă reînnoită este tocmai această doctrină a Euharistiei pe care ei o înţeleg cu atâta greutate nu fără a o preţui. Controversa se ascute cu privire la Dumnezeul de aluat, idol, sau la împărtăşanie, rezultat miraculos al iubirii de nepătruns pentru Dumnezeu care se înstrăinează în Hristos la nesfârşit, în fiecare 7, 1, până la sfârşitul lumii, în sfinţenia tarului. Este, într-adevăr, o dimensiune pe care luteranismul ubicuist a ştiut s-o exprime vink felul său' dar Pe care Pudicul cal-aut d! Venerălii umile nu a ştiut s-o reţină se n r e când un calvinist se poticneşte, ei XVTT, neşte de Euharistie; când în secolul al

„V H-lo-i –.

dificultatea, el o face în christici, mai concretă decât Cina. 217

O parte dintre protestanţii francezi seră în faţa constrângerii, aproape convin „slăbiciunea lor fusese calea aleasă de Dumn 1 Ctl

pentru a-i conduce către un adevăr sune-11 către o Biserică mai devotată faţă de prestioor şi continuitatea sa. împărtăşaniile forţate ttre' 1685 şi 1688 au spulberat iluziile care 1" „schiţau. Cum să crezi în sinceritatea unu; răe tolicism care printr-o bună organizare şi Hi, simplă preocupare statistică îi conducea cu f ţa pe păcătoşii săi şovăitori să primească pe fanându-l, trupul lui Hristos. Cei care au – jurat au comis, potrivit lui Jurieu. păcatul în potriva sufletului. Ei au fost cântăriţi şi judecaţi. Ei sunt damnaţii, condamnaţii efectiv, n «care nicio forţă omenească sau divină mi-i mai poate răscumpăra. Ei credeau că cedaseră în faţa argumentului părţii opuse şi a Graţiei. Dar întrucât cei care predicau cuminecarea prin ostie – substanţa trupului lui Hristos – acceptau, pentru a satisface vanitatea unei statistici, să profaneze acest trup mai grav decât o făcuseră, cum pretinde istoria, mercenarii germani luterani cu picioarele cailor lor în timpul devastării Romei, rezultă deci că ei erau înşelători şi că idolul lor nu era decât o cursă a Necuratului. Ei credeau că cedaseră în faţa Graţiei divine, dar o reexaminare de sine le-ar fi demonstrat limpede că nu cedaseră decât din frică şi din interes. Cântăriţi şi supuşi judecăţii, ei se ştiu condamnaţi. Aceasta este disperarea totală a lui Pelisson. O minoritate – elita unei elite – va fi de acord ci acest mod de a gândi extrem, dar majoritatea. adică cea mai mare parte dintre cei care ret zentaseră, într-o anumită măsură, o elită 1 îigioasă, răspunde printr-o respingere în b a insuportabilei suferinţe, în spiritul caii sate de Orcibal şi aducând în discuţie noţiu de praguri pe care am propus-o înlegătur cercetările Părintelui Reverend Louis asupra diocezei La Rochelle, se poate pornind de la revocarea Edictului din

248

umărul şi comportamentul minorităţilor de 1. Şi. Încorporate forţat, forme fără zdrobi jun organism viu, harta înaintării invir-artt Pi religioase, foarte de timpuriu, în S t secolului al XVIII-lea. Vechii hughenoţi, lici recenţi prin constrângere, „n-au întâr-CA°să se dea în vileag, precizează Orcibal, cum". Şi Fénelon* încă de la 8 martie 1616

! nţelegere tâme, ea nu egalează luciditatea cuoas-a a janseniştilor care este anterioară) „ca un germene de temut pentru o naţiune". Şi Dao-uessau avea dreptate să precizeze că „evenimentele

au arătat, mai devreme sau mai târzju cu cât este mai primejdios să nu existe nicio credinţă religioasă decât să existe una greşită", căci catolicii, care rezistaseră la apostolatul vecinilor lor reformaţi, au sfârşit prin a se îndepărta ca şi aceştia de practicile rituale. Fapt este că, prin superioritatea intelectuală pe care deja o tiveau, aceştia construiau acum teorii care flatau mult mai mult natura umană decât calvinismul. Harta religioasă a Franţei contemporane ar fi suficientă pentru a demonstra importanţa Edictului.

În momentul în care rabies theologica ascunde calculul josnic promovat de conjunctura, creştinismul teocentric revenea, aici prin intermediul molinismului, dincolo prin tentaţia ar-miniană, către grotesca parodie a unui umanism creştin, reţetă de mântuire. Întorsătura în dieceza La Rochelle este semnalată de Părintele Reverend Louis Perouas în 1701, în timpul episcopatului lui Étienne de Champfleur (1702

I 04). Întorsătura înseamnă totodată şi sărmana apologetică a secolului al XVIII-lea, an-n! \total în Problematica unei lumi pe ur-ea aleargă spre a căuta să placă, s-o combată, ea este deci incapabila

Propună depăşiri valabile. ar D; 1 Friria Revocării este întoarsă – pagina răni pansate – când se conturează

Şi nei i ortodoxie, la fel de generatoare înţelegere şi tulburări: bula Unicienitus".

Or PreFormularul folosit nu este suficient politici ai molinismului. Într-adevăr, sub textul religiei, este vorba de a zdrobi ţa celei mai independente fracţiuni augi., → un, a clerului din Franţa. Iarăşi Franţa. O cart i-e religioasă a cunoscut în Franţa secolului M XVII-lea şi în afara ei, în întreaga lume e\tâică, un succes enorm: Reflexiotr sur le ftQ" veau Testament, scrisă de un membru al Or" loriului, părintele Pasquier Quosnel (născut i-Paris la 14 iulie 1634); reeditată la nesfârşv sub prima sa formă, Abrec/e de la morale că „l'Evaluiile, cărţulia lui Quesnel datează dh 1671; este oare nevoie să precizăm că ea pr-i, mise toate aprobările canonice? Bula Unigenitu care o condamnă în maniera cea mai severă chtează din 8 septembrie 1713. Ea cea/. ureaxă 101 propoziţii ale lui Quesnel. Smulsă fără convingere Sfântului Scaun de autoritatea politică dj» la Yersailles,

proba de ortodoxie a bulei a fost elaborată în grabă, fără mult discernământ. S-a întâmplat ca în învălmăşeala unei redactări imperfecte, cenzura canonică să atingă un citat textual din Evanghelie. Şi mai mult decât Formularul, bula Unigenitus se foloseşte de dialectica împingerii la absurd. Este oare posibil în 1713 ca din pricina devotamentului faţă de Magisterium să se bare/e o tradiţie de 16 secole şi să se cenzureze Sfânta Scriptură? De data asta paharul s-a umplut. O parte a episcopatului se revoltă. Patru apeluri ale unor episcopi sunt înregistrate în 1717, plus nenumărate altele emanând din partea clerului de ordinul al doilea. Apelanţi, formalişti, constittiţii-nari, zelanţi... între cele două părţi ale clerului apare gama largă şi stânjenită a celor din afara clerului. Cei mai mari papi din sec. lui al XVIi-lea, în frunte cu Benedict XIV-lea*, şi-au dat seama de efectul nociv nefericitei bule. În ultimă instanţă, schisma ola Utrecht este un rău mai mic. Mult mai O-vă este schisma internă care, fără să se vreodată în vileag, otrăveşte totul şi da A

250

buni

, 1 unei Biserici în care cei mai semP111. spreţul când nu predică ura. Nepu ridica., J hiila. a doua jumătate a secolutând revyiij-lea catolic impută Companiei lui lui \Lri unei erori a cărei întreagă responsabilitate este departe de a saM ±f, l decisiv, faptul r forme respona fi numai a ei. În reprezintă cea mai deformare. Cea mai mare Biserici a mai numeroasă şi aflată la sfâr-nai bogate, sub raport spiritual, re-catolice, intră în secolul al XVII-lea nurtind în sân acest cancer care o roade. Şi în (MD ce filosofii îşi declanşează atacurile, revistele Nouvelles eclesiastiques şi Supplement je-suite schimbă lovituri tăioase spre marea bucu-le a adversarilor lor comuni, în locul Evangheliei „iubirii de Dumnezeu, rabzes theologica întârzie asupra soluţionării imposibilelor dispute de odinioară, asupra schiţării măştii comode a Infamei. Fericiţi sunt cei de felul lui Pierre Bavle* (1G47 – 1706), protestantul clin ţinutul Foix, mort în cetatea lui Erasmus, pyrrhonianu! autor al acelui ironic Dictionnaire, premergător, se pare, lui Voltaire, care pot recurge, îndepărtându-se de Bisericile ignorante, ele Bisericile ierarhi/aţe în ordinea impietăţii lor descrescânde, de

Biserica ignorantă, aflată în păcat faţă de Evanghelie, la Biserica invizibilă pe care, de la o epocă la alta, Sfântul Duh e reuneşte spre slava împărăţiei Domnului. Dar chiar protestanţii nu s-au înşelat oare, de la Turieu, victimă a mâniei sale, la „socinieni". lui, la deiştii care-i reproşează scep-şi până la catolicii din secolul al le-a, incapabili să sesizeze realităţile spidincolo de poncifele goale şi de institu-d „diculizate? Cât despre Bisericile Reformei e după 1700, ele par să fi atins culmea răcedeist „Tlalismului şi indiferenţei. Clergymen, nev; ăl în tamă, Pastori din moralizatoarea genabii» f? debitează lucruri întru totul conve

— „— v* i. i-iv» i. U

dis Pute vithT1 întârziaţi ca unii jansenişti, în popi inculţi, episcopi ortodocşi politici şi raskolnici torturaţi… „Trebuie trusă Infama", repetă Voltaire. Creştinii – sumă mai mult decât filosofii

…isiiu ne.

această a doua

Perioade demonstreze m

Un studiu al celei de Europei clasice ar trebui să clar că boala Bisericilor provine mai întâi trim rău intern. Tocmai pe seama deficient V" Bisericilor, capabile să ofere despre sine dfor o caricatură, trebuie puse, în mare parte °dr bânzile filosofiei, izbânzi, în general, de subxvtuire. Şi ce speranţă imensă a existat în an" 1670 – 1680, când aproape pretutindeni, la capătul unui drum lung, convergent, parcurs's de o parte şi de alta, catolicii sfârşind prin descoperi şi trăi o religie a Graţiei dumnezeieşti, iar protestanţii, prin a pătrunde mai mult în misterul Bisericii, când Leibniz şi Bossuet* conversau în linişte, se părea că între catolicii teocentrici şi protestanţi se apropie o unire a Bisericilor, în orice caz, o mai bună înţelegere viitoare. Rabies theologica şi mai ales tentaţia politică au destrămat amar această iluzie. După 1685, orice speranţă de înţelegere s-a îndepărtat pentru mai multe secole, survenind şi riscul unor evoluţii din nou divergente.

Şi totuşi această situaţie nu împiedică înregistrarea, ici şi colo, a unor progrese, în spiritul studiilor în curs, după excelentul model al studiului referitor la dioceza La Rochelle, aparţinând Părintelui Reverend Louis Perouas, se poate deduce că, în Franţa cel puţin, religia

progresează la sate până în jurul anilor ’20 y ’30 ai secolului al XVIII-lea; o religie mai sistematică, mai preocupată de morala practica, mai puţin superstiţioasă, mai bine clarificată în privinţa esenţialului. Accelerarea realizata ultima consecinţă pozitivă a marii mutaţii intrare în funcţie, aproape pretutindeni, preajma anului 1660 a unui cler format în – minării. Trupul este încă sănătos o vrefiU. capul este bolnav.

252

Noul ra în fatăţionali ism află noul raţionalism. Sunt două mouna mai conciliantă în nord şi în ţădalită (1„t-nte şi una mai radicală, în ostilirile. fsa încăpăţânată, în zona catolică.

Într-un cuvânt aristotelismul a murit, iar istic-i este substanţial depăşită. Ceea ce a – rut” în ea nu este revelaţia pe care ea de fărte multe ori o atenuase şi o slăbise, ci con-nt a antică despre un univers închis, explo-06 P-i silogistică a universului cu ajutorul cu-” \celor… Se face loc ordinii matematice. Distrufiind scolastica, avem impresia că se distruge universul creştin; din pricina ataşamentului unei părţi din lumea creştină faţă de triumful scolastic din secolul al XIII-lea, a somnolenţei, a lenii, a timorării fireşti de a o lua de la ca-folosind datele lumii moderne, cu noi şi provizorii sinteze. Iată de ce există două moduri de a filosofa, două moduri de a reacţiona faţă de curentul Luminilor. Mai eliberată de scolastica medievală, dar mai puţin decât se crede, lumea protestantă din nord, la fel de bolnavă pe dinăuntru ca şi lumea catolică din sud, a suferit ceva mai puţin impactul cu noile concepţii.

Este comod să distingem două direcţii; comod, dar artificial, căci întrepătrunderile se întâlnesc la tot pasul: un raţionalism critic care examinează mai mult ornamentele decât bazele universului creştin şi un raţionalism fundamental de substituire care propune, în locul perspectivelor creştine, perspective noi.

Raţionalism critic – să simplificăm şi să dramatizăm. Pierre Bayle deschide un drum, tăiere p Richard Simon V, desigur, de Vol-aul Hazard s-a amuzat cu acele Va-comete. Pierre Bayle în Journal întrebări „” °are sfori! e? Nuel W Pune

ÎS3

jouniaZ des savants, l ianuarie 1681

Toată lumea vorbeşte despre cometa „i oaia importanta nu care

Toată lumea vuj”. – e „cu siguranţă, cea mai importantă noutate, începutului acestui an. Astronomii u Ur

? a «Piil şi poporul prezice o mie de neca. rez (UNu l-eâuăm pe Paul Hazard, doar ne zuii… NU i cunoaşte urmarea. Dintr-o

raportam la ei g dep.u.

re? P ml Ha ard aşa crede. În numele astro-putm Paul Hazar raţionalismului cwţe

nomiei noi y n – urmează dărâmarea crey. ian aplicat L «. ton, Cerul nu este dinţei populai e ui & lamii sublunare în ocupat ce noi. e-ect e adey sgm cosmosul supei o nu e

universul g-l-ul simplu de spai. cartezian Sa elibera i

mele inutl-n1 păcatul idolatriei. Desigur, este echivalenta oi P e-parpa Hlotdin iată şi faţa tainica un păcat mai ÎSSVISSat-l nici chiar ateismul). Şi Paul Hazard face pasul he Ravle pornind de ia ru! la glorificarea ateismului „s-au comis în privinţa tor al Refugiului, omul

„În felul comete, ajun

„— atât de rar în lumea savan-le a *™ „Spo. Se fi acceptat Indis – hil încât nu mai P dreptate, de a „t, beth Labri L mivinta fondn la ea de mai îi aspru luptfi-ouvelles de! îi a-non-sen

S V privinţa fondului. Şi ori are dre Ptate – au p; ml Hazard în

— I evident are oamenii care nu îSvinţa a-fieo. Se între nimburile falsu ca el «a iaca stotelice populare asue ale repetaţii. D Mul prea în” 1» le. rtir. Revelaţiei, pentru aceia pen«necendent Jfvehemarea de la Bisericile CT Tate-n ordinea necredinţei lor des-informate „V. nevăzută pe care Sfm – dnf6; asnăă, Pierre Bayle a fost tui buh° tor acest mult prea autentic m-am Pnr – primul şi cel mai înv-al dintre raţionalist, GLoria îndoielnică-l”.

chiar şi uui m.

cabila teză propusă de Eusaucuj. «-astăzi din nou lucrurile la punct. Pierre este un protestant; aflăm că el nu elib lumea de falsul ei nimb aristotelic decât pentru a face mai bine loc esenţialului din Re\laţie. Dumnezeul său nu este Dumnezeuli Socin şi deiştii îi reproşează aces1 lui „— i; – i”, cu ateismul să

Stăe-TIXVH-1».»

T, alllol – porec „* ««… «» l>

lui Richard Simon este

Gloria maoieiun «îl

O glorie uzurpată. La întretăierea celor două secole, Jean de Launoy, Mabillon* şi Fleury, marea şi minunata congregaţie a benedictin! – lor din Saint-Maur curăţiseră credinţa populară de o mare cantitate de superstiţii parazite. Dar reformatorii umanişti din secolul al XVI-lea nu procedaseră altfel pentru a îngădui să sune, pură şi clară, vocea Cuvântului divin, într-un anumit sens, Richard Simon, rău-credinciosul, este omul care face pasul hotărâtor. L'Histoire critique du terţe du Nouveau Testament (1689), L'Histoire critique des fier. sio Hs du Nouveau Testament (1690), L'Hzs-toii-e critique du commentaire du Nouveau lextament (1693) deschideau calea pentru cri-nca raţionalistă pur ştiinţifică şi sociologică a om v Scri Pturică Richard Simon a fost un c.", de credinţă, este un fapt de crezare;, e a, întrezărit, privitor la condiţiile istorice alcătuirii corpului de texte canonice care; ţ Revelaţia biblică, o parte din ceea a stabilit a secolului al n legătură cu acest punct ca atâtea altele el a avut pre

— A Spi. Pentru a

Santei tot el d inimii/ «– " iinat de el mai înainte mult mai radical. Se n ca secolul al XVIII-lea, care sale, să fie cuprins de spaimă

L-a precedat Spinoza. Nu noza* ar avea argumente ştiinţifice prefera interpretarea raţionaliştii a Scripturi; demersul său, ca demers i: ţin, porneşte de la un a priori sau de la un contra a priori.

Baruch de Spinoza este un om mă ceea ce a murmurat secolul al XYUl-fg. formulat mai înainte, tot ceea ce a fosv minat de secolul al XVIII-lea a fost subnyUD

„Se întâmpt are timidităţile în laţ; i părinte

lui sau spiritual şi să-l renege pe cel care dus la capăt concepţiile sale. La fel ca Pasc i „cu care are ceva comun în profil şi în privii – Spinoza a, murit tânăr, la 44 de ani.

S-a născut la Amsterdam în 1 (132 dintr-o familie de negustori evrei bogaţi portughezi aproape de sinagogă, într-un mediu de afaceri import-export. Îşi face studiile la şcoala evreiască hispanofonă din

Amsterdam, între 1639 şi 1650. Profesorii săi sunt Manasses Ben-Israil şi tradiţionalistul înverşunat Saul IMorteira. În aprilie 1647, Spinoza a fost nevoit să asiste h flagelaţia publică a lui Uriel da Costa şi la sinuciderea acestuia. Viitorul rabin este atras de mediile sociniene. Îşi pierde vocaţia şi frecventează şcoala latină a ex-iezuitului Van den Emden. La întâlnirea dintre toate tipurile de raţionalism, dintre raţionalismul evreiesc şi raţionalismul socinian-arminian şi în contact cu ideile devenite curente ale lui Descartes, Spinoza reprezintă punctul de cristalizare şi confluenţă al tuturor acestor concepţii. În l sinagoga îl excomunică. Din acea clipă* sa este în primejdie, învaţă optica, traie… iubire, fără îndoială nefericită, în 1660, s la Rijnsburg, la marginea oraşului Le\cu. cepe să devină celebru şi înnoadă reia, „manente cu Henri Oldenburg, secretau.

— I – e – „c-tinătO

numeulc LLL îi…1 – 4. – r – unr îl oval Society din Londra. Sustmato al politicii fraţilor de \Vitt. În spUJI of.

ros

1677 la unui ui Haga

Opera son

1670 Tractatus theologico-politicus? activ de raţionalişti militanţi, ţi-a el moare la 21 februarie la prietenii săi creştini. La 23> pastorul Cordas, din cartier, citeşte rugăciunile la capă-sau. Şase trăsuri însoţesc sicriul comună.

lui este deosebit de redusă, scrisă „limba latină (cu excepţia câtorim seri-olandeză). Din timpul vieţii datează doar două cărţi, Principii ale filosofiei lui Des-notes urmată de Gânduri metafizice şi mai les de Tractatus care nu numai că înglobează, dar şi depăşeşte întregul secol al XVIII-lea. Înainte de a muri, îşi distruge majoritatea manuscriselor şi îi ordonă lui Louis Mayer, executorul său' testamentar, să publice anonim operele pe care le-a lăsat intacte: Etica, Tratatul politic, Tratatul despre reformarea înţelegerii, unele scrisori (mai ales către Oldenburg) „un Manual de gramatică ebraică.

Lumea creştină a înţeles imediat, dar îşi pierde calmul şi răspunde greşit. Greşit şi pe lângă miezul problemei. Bunul pastor Jean Co-lerus din Biserica Confesiunii de la Augsburg „care publică în 1706

despre Baruch (nume pe care el îl creştinează în Benedict) Spinoza o biografie simpatică şi relativ critică faţă de legenda întunecată ca şi faţă de cea tranda „de consacră mai multe pagini pentru a enumera, celebra şi stimula abundenta literatura anti-spinozistă, de douăzeci-treizeci de ori voluminoasă decât opera redusă a stral1 Personaj.

Inoza constă mai întâi în ase-a lui Descartes în paranteza rnde Des rttacelui a Priori cartezian acolo de conştient f preocu Pat de esenţial şi prea Descartes în înscendentă îl exclude. Aşadar Cartes> ci nr. J3" aranteză înseamnă nu tot Deeparte a operei lui. Spinoza care-l reînvie pe Aristotel.

DIN:

desigur, cel adevărat, nu cel al Sfântului ci Aristotel cel grec, bine înţeles de AV Spiritul de geometrie în filosofie. Se până unde duce el în Etica: axiome şcolii, cinci cărţi: I. Despre Dumnezeu-pre natura spiritului; III. Despre or natura sentimentelor; IV. Despre crser inană şi despre puterea sentimentelorv T\ pre capacitatea de înţelegere sem despre l } tatea umană. Este o prezentare calchiată Tratatul lui Euclid. Etica înseamnă Adovă T „Ironia sa amuzată când bravul Boxei îi demonstrează că spectrele nu pot fi de ser f? nin, devine muşcătoare când un oarecare AI" bert de Burgh, convertit la catolicism, Opun° măreţiei Bisericii romane slăbiciunea raţiunii umane. Cum ştiţi că filosofia dumneavoastră e bună? întreabă noul convertit, „căiţi-vă filosof fiind, recunoaşteţi că înţelepciunea dumneavoastră este nesăbuinţă, nesocotita dumneavoastră înţelepciune…". Atunci Spinozi răspunde: „Nu pretind că filosofia mea este cea mai bună, dar ştiu că mă aflu în posesia adevărului". Este infailibilul demers cartezian. Spinoza nu caută, nu şovăie, el a găsit. Prin aceasta el aparţine secolului al

XVIII-lea.

Acest cartezian nu este matematician. Şi fi aceasta constă, poate, diferenţa esenţială. De>-cartes, Spinoza şi Newton, cei trei Constructori ai lumii moderne, care sunt şi ei, în e": lor, creştini au făcut să progreseze considera i instrumentul matematic, încrederea pe ea Spinoza o are în raţionamentul matic, în ordinea ontologică, matism

ce nu este decât o i formale, provine din faptul că, spre – de alţii, de cei mari, el nu are în acest niu un geniu inventiv, încrederea sa. ţionamentul geometric se înscrie în O-mistică, nu în ordinea cunoaşterii en se logice. Forţa distrugătoare a lui P1, j, rţi află însă în altă parte. Ea provine dni un cript" este decât o reînviere

dintre demersurile sale. Spino/u nu intern aspiraţiile iudeo-creştine, el le exa-respmă, ninterior şi le schimbă sensul. Cu-ff>inea Zflumnezeu revine de aproximativ două-VÂN HP ori pe pagina la acest părinte al ateis-zeli Deus sive Natura, Dumnezeu, adică Na-lllului Dumnezeu înseamnă natura profundă, dar tufonală a lucrurilor, Mântuirea înseamnă adera (1 viaţa veşnică înseamnă acceptarea or-Hvâii Sufletul este ideea trupului (formă a tru Tlui spunea filosoful aristotelic), dispare odată cu el, dar gândirea rămâne. Aceasta este viziunea sufletului colectiv de la Aristotel şi Averroes reînnoită. Spinoza înseamnă întreaga religie a Indiei, întreaga Revelaţie a unui Dumnezeu imanent, mascată de terminologia iudeo-creştină – cea mai demonică dintre capcane. Măreţia îi este totodată şi micimea, forţa, totodată şi slăbiciunea ei. Roger Caillois scrie nu fără temei: „... nu se poate nega acestei extraordinare opere o măreţie care nu aparţine decât unor foarte mari filosofi, un elan foarte pur, aproape insuportabil către ceea ce nu a încetat să farmece sufletul: contemplarea a ceea ce se află în necesitatea fiinţei sale. Virtutea înseamnă a înţelege şi a înţelege înseamnă a trăi în eternitate".

„Astfel, tragedia omului este încă de pe acum atenuată. Pentru că, într-adevăr, în transparenţa lumii spiritului ea n-ar fi început niciodată, înţelepciunea eternă a epuizat deja, cu anticipaţie, fantasmagoria conflictului omului şi ale oamenilor, ea le-a fixat ca pe fiinţe incoruptibile pe cerul veşniciei.'5, Iată de ce închizând cartea nemuritoare Spinoza şi aruncând o privire în jurul alw nă întrebăm dacă Dumnezeul din Etică lui". ca Pab11 să demonstreze existenţa omulfei om sfârşitul vizunii tragice asupra condi de fecvi111 Sfârşitul tensiunii dramatice, atât coluluini ve" tru Spirit – al? adar sfârşitul se-XVII-lea şi, încă de pe acum, în

tru totul sfârşitul celui de al XVIII-lea. * fierul integral, mai cu seamă, al caractere?”5” ontologice ale Dumnezeului creştin către tură, acest mit vechi înveşmântat oriental te ier care anunţă transferul final al cosmolo – lui Laplace în beneficiul universului vid J1 metric şi stupid. ge?”

Drama lui Spinoza constă în cvasi-ieşirea l un timp. Acest cartezian reînnoadă firul U1

din cu cel mai autentic spirit aristotelic. El depăşeşte cu un secol cursul evoluţiei extrem de rapide a ideilor. Şi totuşi acest mare burghez al mercantilei Olande aparţine temeinic secolului; XVII-lea. Din punct de vedere politic el est? aproape un contemporan al „doctrinarilor”, n îi un contemporan al lui Johan de Witt. Acest evreu portughez al republicii spiritului este mai olandez decât pare.

Monismul său mecanicist poate, într-adevăr, să fie atrăgător pentru secolul al XVIII-lea. El este prea inuman, prea jalnic şi, de asemenea, prea radical fals deoarece minte în privinţa esenţialului: tensiunea dramatică a fiinţei umane, profunda destrămare a omului, marea suferinţă a scânteii în noroi fără care n-ar fi existat Olanda, n-ar fi existat aventură a spiritului şi, mai ales, n-ar fi existat Spinoza care în 1672 se pasiona suficient de intens de încăierările de păianjeni ale oamenilor, era gata chiar să moară spre a-l răzbuna pe Johan de Witt, mort pentru că a supraapreciat, tragic, raţiunea semenilor săi.

Miturile de substituire: natură şi fericire

— I al Dintr-o anumită perspectivă, secoau

XVIII-lea apare ca un dialog încordat cu noza. Oare până la a ceda în faţa tentaţiei! noziene?

Nu s-a ajuns chiar atât de departe.

260

Iată jg ce secolul al XVIII-lea păstrează îndelungat estetica perioadei clasice. Iar tilT1? L debarasează de ea se debarasează…

C /rât? Secolul al XVII-lea ne-a apărut clasicism între două barocuri; secolul cu ea al

U-VTTI le-a este, oarecum, un baroc între două clasicisme. Menţinerea – idealului clasic al for

«— ip r i liniile sale cele mai generale, în policía icturale făcute

curbei urcă mult mei în unor concesii p…".

H im 175°Atunci se manifesta primele ezitări. le secolului al XVIII-lea. El va pătrunde mult mai prudent decât s-ar zice în paranteza carteziană.

În sfârşit, secolul al XVIII-lea s-a acoperit, prudent, cu mituri de substituire.

Dens sive Natura. Buna natură*, desigur. Citiţi-l pe Ehrard. Veţi întâlni o veche natura vrăjită tare evită să se despartă brusc de animismul tradiţional; cu mai mult miraculos creştin, dar în care supravieţuieşte şi celălalt tip de miraculos. O natură animistă aruncă un pod între vrăjitoarele din Salem care ardeau nu cu mult timp în urmă şi scamatoriile lui Cagliostro şi Mesmer.

În acest sens nu este oare bine să reamintim întreaga istorie a francmasoneriei? Francmasoneria s-a născut în Anglia la începutul secolului al XVIII-lea, în acele medii unitariene care după ce contribuiseră la golirea Bisericii oficiale de substanţă, erau îngrozite de prăbuşirea ei. Să ne gândim la De-snguhers, acest hughenot din Refugiu, vulgarizator al lui Newton şi care lucrează la naşerea şi apoi la trecerea pe continent a unei religioase de substituire. Socinismul are. i mister Francmasoneria* reprezintăent de mister al unitarianismului: pe con-lurtn – 6 a va fi în curând un instrument de lupta împotriva Infamei.

runvdura-înimistă este° natură Pentru mă – ira niera. anacronici-Ea conduce către na-Pe contin-018" 1 a generaţiei lui Fontenelle. nent'între 1720 şi 1740, oamenii sc. 261

r, p., y-i cu înverşunare, pe urmele lui cramponează JUQ i p. erdută

* *,.i untrim if\ii-4—i r untenelle, într-o m^2 u* i-x „…"

potriva lui Newton. Această natură mişte '1 Ulsă a lui Newton atât de matematiciană, atât°— greu de înţeles, care îngrozeşte şi atrage, ţii bă ia locul expansiunii şi vârtejurilor care prevestesc nimic, dar care sunt liniştitoare maniera lor puerilă de a se manifesta.

Natura care se creează ca natură sau n care este creată. Deus nive Natura sau natur auxiliară, natura epură a Marelui Creator! Universului, Dumnezeul atât de ocupat al le Newton să ungă rotiţele

imensului său orologiu încât te întrebi dacă mai are timp să se ocupe şi de om. În ce-l priveşte, Newton nu are nicio îndoială. Dumnezeul său răsplăteşte şi răzbună. Voltaire voia mai curând să creadă sau să-i convingă pe alţii să creadă. Este totuşi mai liniştitor decât marea gaură neagra a Dumnezeului absent al lui Spinoza. Natura creată ca natură, aşadar natura newtoniană este tot mai copleşitoare… Către 1770 ea devine stăpână în palatul unui Dumnezeu oţios pe care Laplace îl înlătură deoarece într-adevăr nu vede ce nevoie mai are de el.

Dar iată primele licăriri ale evoluţionismului: Buffon*, împotriva fixismului lui Lin-i. e, Venus physique de Maupertuis (publicata în 1745) şi negrul său alb (consideraţii asupra unităţii de origine a raselor pe care i le inspiră un fapt divers, naşterea la Paris, în 1744, a unui băiat alb din doi părinţi negri). Prin scrierile ateului Maupertuis renaşte o nouă natură animistă, o „natură care se creea-" – K dar mai puţin exclusu în HS = S: Îi?

sunt toate

Spinoza ar fi avut n –., îl bănuit, cum încep s-o facă, ceva oamenii de care ne ocupăm, din seco XVIII-lea, cât de complicate tea…

Pentru a concepe „Aversul.

II-lea are nevoie de al în a i BLUI se creează putem imagini ră de un Dumnezeu în ce ca „constituţional, sau natură care caz culi ca natură, natura neospinoziştilor, dar pe unmai puţinrşros geometrică decât a-l! tjcă – lumea biologică începe să CC «ereze complexităţi stânjenitoare. SU§mr mitul naturii slujeşte mai ales pentru tine conceperea unei ordini sociale şi n-a *" g în afara tiparelor creştine. Natura şi-i Trăiască morala naturală! Natura şi-i Trăiască religia naturală! Nu ne mai a un om lipsit de religie natu—… – i în afara unui honnete homme* închistat în superstiţii.

Mult prea fericită natură! Ea permite dărâmarea în linişte a edificiului creştin şi păstrarea din el a exact atât cât trebuie pentru a continua să fie… ca înainte.

Prea fericită natură şi prea fericită fericire*! Citiţi-l pe Robert Mauzi. Este exact ce trebuie pentru a concepe ordinea socială. Secolul al XVIII-lea va merge la a înscrie, prin Jefferson, la 4 iulie 1776, în fruntea constituţiei americane, the pursuit nf happiness, căutarea

fericirii. Proprietarii de sclavi din Virginia prevăd în scris acest drept natural, alături de dreptul la libertate şi proprietate printre drepturile pe care Maker, Ziditorul Universului, le acordă omului. Aceasta este nelf evident în natura lucrurilor. Dintr-odată „natura care se creează pe sine ca natură" şi „natura creată"... apar împreună. Le aveţi şi pe una şi pe cealaltă, la alegere pentru cândidaul cetăţean al liberei Americi. Sclavii care pl, păe din natura realităţilor sociale din!! C olul al XVIII-lea nu au fost consultaţi. Se ei se află încă – dar nu-i adela stadiul de Negro spirituals, de imigioase negre, adică la Renaşterea unor du toarte vechi.

— „creştini ce 6 Ste faPtul ca §îndi

mi extre H – SecOlul al XVIn-lea. ace5 n de neînsemnaţi care se numesc, în

2*3

Franţa, Ambroise de Lombez, M-me A Avrillon – Robert Mauzi enumera * „* plăcerea sa, numai în Franţa 42 – n ca şi mituri. Religia este mijlocul sigliacumula fericirea pe pământ şi în CCr prezentată într-un asemenea mod încât nicio dorinţă să fii fericit prin ei.

a şi n-ai 1 „tor mediul

Redeşteptare şi muzică

Şi totuşi jumătatea secolului al XVIII-lea n-s-a încheiat, adevărata vulgarizare a universului filosofic n-a început – trebuie să astei)

tăm Enciclopedia, aşadar anul 1748 cărui în nordul Europei, în Europa protestantă, cei dintâi secătuită, se anunţă o nouă primăvară a spiritului, o primăvară modestă.

E de mică importanţă, privind dintr-o perspectivă protestantă, faptul că această renaştere se realizează în afara Bisericilor oficiale. În Germania, romantismul se îmbină cu Auf-klarung. Şi romantismul înseamnă deja predeşteptare. Culmea niciodată atinsă de arta muzicală se plasează în Germania din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, şi această muzică este aproape în întregime o muzică religioasă, o muzică luterană.

Heinrich Schutz* (1585 – 1672), cantorul electorului de Saxa la Dresda, îşi petrece zilele între lectura Bibliei şi punerea pe note a

Cuvântului lui Dumnezeu, a Patimilor după Sfântul Matei şi după Sfântul Ioan. a căror temă se amplifică în coralele lui Bacii. toriu de Crăciun, Cele Şapte Pilde ale lui „tos, Psalmii".

În Mesia de Friederich Haendel* 0683, se exprimă întreaga atmosferă a P'ietipll! lllii, german. Totul se desfăşoară în jurul, totul în jurul săvârşirii unice… Aş 1>re, a, jilj – „în vinerea sfântă, cu nădejdea de a-l în ci Dumnezeul meu cel milostiv, blândul

Mântuitor, în ziua înviem sale". Rugă-pân şi 1V unei vieţi întregi, rugăciune satisfăciune a Friederich Haendel a murit în sâmcută, cât 17 în ajunul paştelui.

Johann-Sebastian Bach* (1685 – „RAN care îşi începea toate paginile de muzică 17} şi s-a S.D.G., Soli De-o Gloria, Albert Schweitzer scrie: „La oricare altul, aceste de-i raţii de credinţă, semănate la tot pasul şi împrejurările cele mai neînsemnate, ar pă a exagerate, dacă nu pretenţioase. La Bach e simte că totul este natural în ele… credinţa are la el un aer de sinceritate. El nu şi-o tăinuia…" Pentru acest patriarh binecuvântat de o familie biblică pentru care se spetea curajos ca s-o hrănească, credinţa „făcea parte integrantă din natura sa de artist. Dacă el nota toate partiturile cu S.D.G., cauza era că el îşi făcea o idee esenţial religioasă despre muzică. Ea reprezenta, înainte de orice, cel mai puternic mijloc de a-l slăvi pe Dumnezeu".

Bach este un pietist al Bisericii luterane. Ucis de rabies theologica al filosofarzilor despre Dumnezeu din secolul al XVII-lea, protestantismul a fost salvat de simpla rugăciune adresată persoanei Mântuitorului. Era normal, era drept ca salvarea să-i vină prin Luther, mistocentricul, şi nu prin Calvin, teocentricul. Mişcarea Renaşterii pietiste porneşte foarte de timpuriu din Alsacia prin Philippe Jacques stener (născut la Ribeauville, la 25 iulie, Pe această cale merg şi Gottfried Arnold

<n1666) ™, merg şi Gottfried Arnold 1738). InhH F™neke de Halle (1663

1738), Johann Tu: rranc Ke de Halle (1663 – rteze nAlbert Bengel (1687 – 1751) din

0688-i772 t. * Emmanuel Swedenborg ţine în le; nafst Buddha al nordului, se menal

— Jest C? Unui CTE? tinism autentic, fap-Xv «I-lea a goarea' la Jumătatea secolului Dar evdd P16 tlămului scandinav. îfrte a Renasăă C63 mai incontestabilă reali-VeSl?" – Nicu fi ESte P1 blarea lui John LUT a 17 iunie 1703 în prezbiteriul Epworth, Wesley străbate întregul secol al XVIII-lea întrucât moare în 1791. Conversiunea sa, el o plasează la 24 mai 1738, la Ora 20 45 cu o precizie întru totul pascaliană care va deveni principala caracteristica a conversiunilor metodiste. Se poate spune, fără exagerare că predicile lui lansează, în 1739, Renaşterea engleză. Dezacordul sau cu Biserica anglicană are o mică importanţa. Viaţa spirituală engleză îi datorează, în interiorul ca şi în exteriorul „melodismului", redescoperirea Mântuirii prin Credinţă, iară obstacolul teologico-filosofic, elanul misionar care pula atunci însea cumplit Bisericilor Reformei, „activismul «social practic în slujba marilor cauze. Pe calea trasată, Wilberforce angaja împotriva comerţului cu negri, apoi împotriva sclavajului o luptă făţişă şi, într-o zi îndepărtata, victorioasă.

Concluzie moaşe… în Mipip în jurul într-adevăr, nimic nu se încheie i J g lui 1750, totul abia începe După re.

şi jumătate suntem departe de a i&

totul din miracolul am. lolon1°tunenţială a pulor 1620 constă în creşterea exponen. terii omului asupra gerurilor. R e nependentă, trială este, desigur V" tffti fă & el /t firește, de miracolul ştiinţific clar fi. dat mult timp dezvoltarea Matei iala Snapol. u fundamenj

Mereu mai bogata şi „rercă> din 162" 1 la fel de săracă, umanitatea alearg după împlinirea sa sufletească.

SUOOWHC*

Prezentarea unei bibliografii complete a Europei clasice nu ar fi posibilă în cel mai bun caz, nu poate fi vorba decât de o orientare asupra temelor pe care ni le-am propus.

CADRUL ISTORIC.

RELAŢII INTERNAŢIONALE.

PROBLEME DE FRONTIERĂ.

ARMATE.

OCUPAREA PĂMÂNTURILOR.

POPULAŢIE. DEMOGRAFIE ISTORICĂ.

ISTORIE soc i ALĂ.
ISTORIE ECONOMICĂ.
ISTORIA MENTALITĂŢILOR.
ISTORIA GÂNDIRII, A ŞTIINŢEI ŞI A
TEHNICII.
ISTORIA LITERARĂ ŞI PARALITERARĂ.
ISTORIA ARTEI. ISTORIA VIEŢII RELIGIOASE. BIBLIOGRAFIE ŞI SURSE DE INSPIRAŢIE.
I. II.
III.
IV.
V.
VI.
VII.
VIII. IX.
x.
XI.
;
Cadrul istoric
ISSP°eput manuajele cunoscute, de la vechiul Guerr şi, RAMfiAUD mereu actual [tomul V, es de religion (1559 – 1648); tomul VI, r /W
Louis XIV (1648 – 1715); tomul VII le v, siicle (1715 – 1788)] trecând prin colectă ** le XVIIe siècle (1680 – 1715), de Edmomi „CLIN şi Victor Lucien TAPIE, LII-8 Î6 format inl6 jesus, ediţia a doua; le XVIirf (1715 – 1788) de aceiaşi autori, 2 voi în VIII-574 şi VIII-422 p. Colecţia Halphen's gnac, „Peuples et Civilisations" din care c – „prea lui HENRI HAUSER, iucomparobila iIC °" Preponderance espagnole, tomul IX 59 > p °, r. are a doua, 1940; t. X la Preponderance fi amn-Louis XIV (1661 – 1715), de Philippe S/VGNAR ŞI A. de SAINT-LEGER, 693 p; t. XI, fo' pe ponderance anglaise (1715 – 1763), de Pierre MIT" RET, în colaborare cu Philippe SAGNAC/684 p.; la Fin de UAntien Regime et la reuolution americaine (1163 – 2 l Ş9), de Philippe SAGNAC, 614 p. La P.U.F. Istoria generală a civilizaţiilor sub îndrumarea lui Maurice CROUZET, concepută după exigenţele unei istorii globale, apărută în

două minunate volume: t. 4, le XV / «et le X VII siècle, de Roland MOUSNIER, 671 p., ediţia a treia, 1961, şi tomul 5, le XVIIIe siècle, de Ro-land MOUSNIER şi Ernest LABROUSSE, în colaborare cu Marc BOULOISEAU, 573 p „ediţia a treia, 1959.

În Bell Modern History Ser ies, volumul lui P.J. HELM, History of Europe, U50 – 1660, 384 p., şi cele două volume ale lui Leonard W. COWIE, Seventeenth Century Europe, 384 p., şi Eighteenth Centuri; Europe, 397 p. Minunata lucrare Cambridge Modern History, în curs de reactualizare sub titlul The New Cambridge History: t. 4, tomul D (The Ascendancy of France, 164S-168S); tomul b; tomul 7 (The Old Regime 1113 – 1163).

În curs de apariţie, „la Nouvelle Clio, 1 histo! îi et şes problèmes" P.U.F., sub îndrumarea Robert BOUTRUCHE şi Paul LEMERLE, no volume prevăzute pentru perioada care ne wsează: 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35; patru rute: VExpansion européenne (1600 – 1 îţi» de le XV siècle europeen. Aspects economi?" * /fi Frederic MAURO; Naissance et afirmatwn

248

Jean DELUMEAU; la France aux

1, YV/// «siecics, de Robert MANDROU. O el A-i—*

aţe acestea trebuie adăugate manie istorii la i Pentru Franţa, clasica lucrare a lui paţionaie. Ue VI VII, (VIII din l'Histoire

LAVE**" de MARIEJOL (1598 – 1G43), Ernest de zE el însuşi (1643 – 1715) şi respectiv Henri k m? (1715 – 1/74) tomuri care încă nu au fost

Pentru Anglia, lucrarea O.r/brrf Jiislory of End de preferat tradiţionalei Politicul History rr nland Excepţională England under the Stuaris Enqland under the Queen Ann de G.M. TREVELYAN. Ediţia a doua a tomurilor IX, X, XI, XII din Oxford History of England tipărită la Clarendon Press din Oxford: t. IX, The earhi Sluarts, 1603 – 1660, 1959, reed. şi corectată 1961, XXIII – 453 p –, de Godfrey DAVIES; t. X, The later Stuaris, 1660 – 1714, 1955. reed. şi corectată în 1961, X111 – 479 p., hărţi de George CLARK; t. XI, The Whig Supremacy 1714 – 1760, ediţia a doua revăzută, 1961, XXX-304 p., hărţi de Basil WILLIAMS, revăzută de C.M. STUART; t. XII, The Reign of George III, 1160 – 1815,

1960, XVIII-637 p., hărţi de J. Steven WATSON. Clic HA-LEVY (l flistoire du peuple anrjlah: tomul I, l'An-gleterre en 1815, ediţia I 1913, VIII-G20 p., Ha-chette, Paris) acoperă o parte din secolul al XVIII-lea.

Pentru Olanda, Algemene Geschiedenis der Ne-derlanden, lucrare scrisă în colectiv; în traducere engleză, The Revolt of the Netherlands (1555 – «M>), de strălucitul Pieter GEYL, ediţia a doua, O P –, Ernest Benn, Londra, 1958. The Neiher-lanas in the Seventeenth Centuri; – 1609 – 1648, 291 P –, 1961. The Nelherlands in the Seven-Lentury 1648 – 1715, 399 p., 1964. de fântru Beşa. tomurile 4, 5 şi G din l'Histoire gique de incomparabilul Henri PIRENNE. „– n ru Jtnt; din admirabila lucrare Storia ta, apărută la editura Arnoldo cele două mari volume ale lui Alessan-269

Şi la dro VISCONTI, l'Italia neW epoca della r reforma dai 1516 al 1113, 1958, şi de Franr x SECCHI, V Italia nel Settecenlo (nu 1961; şi pentru Neapole, Storia del Reqno, / poli, de Benedetto CROCE, 1944.

Pentru Portugalia, tomurile 3, 4 şi 5 <!}" Ilistoria de Portagal, de Damião PERES Historia da expansă o portugucsa no M unde Lisabona, 1937 – 1942.

Pentru Spania, aşteptând ca marea Historia de España, sub îndrumarea lui Don r-ir MENENDEZ PIDAL să ajungă la secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea (ultimele tomuri ap? mt sunt: XIV (secolul al XIV-lea), XV (secolul al XV-lea), XIX, l şi XIX, 2 (Filip al II-lea) l dj Antonio BALLESTEROS BERETTA, Historia de España y su influencia, tomurile 3, 4, 5, şi Rafael ALTÂMIRA Y GREVE A, tomurile 2 şi 3. Practice, tomurile 2 şi 3 din Manual de Historia de España de Antonio AGUADO BLEYE, în numeroase edilii, Madrid, Espasa Calpe; şi de Roger B. MERRI-MAN, The Risc of the Spanish Empire, 4 vol., Macmillan, New York, 1918 – 1934. Dar, în principal, tomurile 3 şi 4 din incomparabila Historia Social Economică de España y America, redactată în 1957 de Juan REGLA, Guillermo CESPEDES DEL CASTILLO, Juan MERCADOR RIBA, Antonio DOMINGUEZ ORTIZ şi Mario 1IERNAN-DEZ SANCHEZ BARBA, sub îndrumarea lui Jaime VICENS VIVES, Editorial Teide, apoi Editorial Vicens Vives, Barcelona.

Pentru Germania, Aligemeinc Slaaten Geschichte sub îndrumarea lui Karl LAMPRECHT, şi P o bibliograf le mai amănunţită,

de J. IIASHAG – bij. Das Zeitalter der Gegenreformaiion und der. gions Kriege, Handbuch der deutschen Geschic p.v. L. Just, t. 2/2, 1956. s.

Dar şi o serie de studii franceze, de w. LAVISSE, Étudessur l'histoirede la Pnisse, r< 1879; Georges PAGES, le Grand ledeuret.

h – on vvvl-6/2 P – inn is/y; vieoiyca – XIV, Paris, 1905, gr. m-8U, PAGES, la Guerre de Trente ZELLER, l'Annexion de Melz

V.L

În t de la France eile de Trente Ans; Georges LIVET.

192G) ht nuerre de Trente Ans; ueoiges debut dfrf>tadel Trente Ans, P.U.F., Paris, 1963

„Jyiusă ET (Ies Peuples scandinaves au, Paris, P.U.F., 1951) furnizează punc – T'nâecare al unei bibliografii (pp. 323 sqq.) tu' h scandinave, în alte limbi decât cele scan-i, i hm» i JEANNIN, Histoire des p ai] s scandinave pUF Paris, 1956; Ingvar ANDERS – NSwedische Geschichte, München, 1950; Ludi' R\BBE Histoire du Danemark, Copenhaga, a fk 1950; Karen LARSEN, A History of Nor-l, a „Princeton, 1948; Jalmari JAAKKOLA, „Histoire du peuple finlandais, Lausanne, 1942 şi Tean MEUVRET, Histoire des pays baltiques, A.

Colin, Paris, 1934.

Pentru lumea slava, un ghid iară egal: Roger PORTAL, Ies Slaves, peuples et nalions, 520 p., 40 planşe, 87 ilustraţii, 27 hărţi, A. Colin, „Destins du monde", Paris, 1965, şi marea Histoire de la Russie, în franceză, sub îndrumarea lui MÂLIOU-KOV, SEIGNOBOS et EISEMNANN, Ernest Leroux, Paris, 1932, primele două tomuri: tomul I, Des origines à la mort de Pierre le Grand, XIX-458 p.; tomul II, Ies Snccesscurs de Pierre le Grand. De l'autocralie appuyee sur la noblesse à l'autocraţie bureaucratique, pp. 439 – 830. Culegerea Readinqs în Russian History, tomul I, F rom Ancient Times to the aboliiion of Ser f dom, New York, Sidney Harcave Harper Collège, 1962. J. BLUM, Lord and Peasant în Russia f rom the ninth to the ™n «eenţA century, 656 p., Princeton Un Press, M. CONFINO, Domaines et Seigneurs cu i fin du XVIII*, Institutul de studii B. GILLE, Histoire économique et

HAUMANT, Rue. Payot> Paris 1949 – E-Mav P Russie «„XVIII* siècle, L.H. – * fans 1904. Baronul DE HAXTHAUSEN, e/ai matérieur de la Russie, 3 tomuri, 184 – 1852. V.O. KLATCHEVSKI, 1956 s iv; *™ssie,

tomul I, Gallimard, Paris, ’953. A r? „Grand et son ceuvre, Payot, Paris.

Russie slave.

— V, mi VIO l/JIU. U f J t

LEROY-BEAULIEU, des txars et les Russes, 3 vol., Ilathelle, Paris B DE, la Formation de l’Empire russe, 2 tomiir” T tulul de studii slave. Paris, 1952 – iov-l „ti

—… – … * – «J U. Pir.

La

PASCAL, Avvukum ci les debuls du portantă fundamentală), Istina, Paris Wsv” 1111” a doua, XXV-G23 p., Moutou et Ci e, Pari Ilaye, 1963; şi Histoire de la Russie, P. (] p p n”. PORTAL, rourai an xvnie, (de”.

fundamentală), Institutul de studii slav e p „1950, şi Pierre le Graiul, 312 p., Club francai/? livre, Paris, 19G1. Zinaâda SCHAKOVSKOY / Vie quolidienne a Moscou au XV//e siccic Sll n „Hachette, Paris, 1963. D. STREMOOUKHOFF „Moscow Lhe third Rome. Sources of the Doctrine” Speculum, 1953. Les Cahiers du monde russe el s-viétique, Paris, Mouton, secţia a VI-a a E.P.H.E. Începând din mai 1959, şi Revue des eludes slaves serie continuă pe o perioadă de aproape cincizeci de ani.

The Cambridge History of Polarul, 2 vol., Cambridge University Press, 1950 – 1951. A. GIEYSZTOR, S. HERBST, B. LESNODORSKI, Mille ans de l’histoire polonaisc, Editura Polonia, Varşovia, 1959. A. JOBERT, Histoire de la Pologne, P.U.F., Paris, 1953. Tot de JOBERT, o întreagă serie de articole şi studii despre Polonia în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în special „l’état polonais, la libertereligieuse etl Église ortliodoxe au XVirsiecle”, din Revii e internaţionale d’histoire politique el constitutionnelle, nr. 19 – 20, Paris, 1955. La Commission d’education nationale en Pologne (n73-n9 il), Les Belles Lettres, Pa” j. 1941. L. KONOPCZYŃSKI, le Liberam veto, f „sur le développement du principe majoritaire, pion, Paris, 1930. B. LESNODORSKI, le

lutions polonaises au siècle des Lumières, L-d étudespolonaises, Paris, 1963. J. RUTKO” J Histoire économique de la Pologne, LE. S. –, 1937… d”.

Pentru Boem ia, lucrări de importanţa i mentală de Ernest

DENIS şi Victor L. if Ernest DENIS, Huss et la gnerre des Huăă, 50G p., Leroux, Paris. La Fin de l'indepu

272

Georges de Podiebrad, Ies Jagiełłons, VI – r es premiers Plabsbourgs. La defenestra-433 P: prea (? ul) 563 p. La Boheme depuis la Montagne

664 tcheque

rdoue, j „v –" – I Le Triomphe de l'Église. Le centralisme, Leroux, Paris, 1903; II. La Renaissance Vers le fedefausme, 675 p. J.V. POLI-Hisiorij of Czechoslovakia în outline, 1948. Numeroase articole de Victor L. mai ales în Revae historique, şi lucrarea lise tcheque au XVe siècle: U Unite des frères

XI-124 p., Leroux, Paris, 1934. T ANCEL, Peuples et nations des Balkans, ediţia a doua, A. Colin, Paris, 1930. A. BLANC, la Croaţie occidentale. Étude de geographie humaine, I K S Paris 1957. E. HAUMANT, la Forma Hon del a' YOUGOSLAVIE, I.E.S., Paris, 1930; Robert MANTRAN, Istanbul dans la seconde moiâie du XVIIIe siècle. Essai d'histaire institutionncile économique et sociale, 735 p. + hărţi şi grafice, Maisonneuve, Paris, 1962. J. MOUSSET, la Serbie etson Église, LE. S., Paris, 1938. N. Ş-AM IC, (es Voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle, Didier, Paris, 1960. STOYANOVIC, l'Agriculture au XVIIIe siècle dans les Balkans, Paris, 1954.

II. Relaţii internaţionale. Probleme de frontieră. Armate

BOURGEOIS, Manuel historique de poli-etrangere: t. I, les Origines (1610 – 1789), Bel în Paris, 1896; ediţia numeroase retipăriri. Histoire des, sub îndrumarea lui Pierre II-1, 11 – 2, de Gaston ZEL-H-327 p., Hachette, Paris, 377 p., Paris, 1955. Un model constituie lucrarea

ations

REN (

LER.

LAPEY!

eunpeennes du XVI» siècle ele Henri

FEYRP – l „J" A» ce «nes au vie siècle ele Henri rjs 1967 o l P→» Nouvelle Clio", P.U.F., Palucrare echivalentă pentru secolul al

XVII-lea nu a fost încă scrisă. HIRSCHAUER, Ies lllals d'Arlois de leurs origines a Voccupalion fra>i-taine (UIO-lGÂO), 1923. Christian PKISTER llisloire de Nancy, 3 vol., 1902 – 1903. R. REUSS! l'Alsace au XVIIe siècle, 2 vol., 1897; Histoire de Strasbourg, 1922. Gaslon ZELLER, le Rattache-inent de Melz à la France, 2 vol., op. cit., 1920. G. LIVET, rintendance d'Alsacesous Louis XIV – 164S – 1715 (lucrare de importanţă fundamentală), 1045 p., Belles Lettres, Paris/1956. Guy C V-ROURDIN – J.A. LESOURD, la Lorraine, S.L.E.L., Nancy, 1902. R. DION, Ies Frontiera de la France, Paris, 1947. O. LATTIMORE, „The t'rontier în history", Congres internaţional de scien-ces hist & riques, vol. L, Relazioni, Roma, 1955. José SANABRE, La acción de Frauda en Cataluña (1610 – 1659), gr. in8°, XVI-747 p., Sola Badal, Barcelona, 1950. J.M. ELLIOT, The Revolt of the Catalans, 1598 – 1640, XVI-623 p., University Press, Camljridge, 1963. L. ANDRÉ, Midiei Le Tellier ci l'organisation de l'armée monarchique, Montpellier, 1906; Michel La Tellier et Loiivois, Paris, 1942. Eric MURAISE, Introduction à l'hit-toire militaire (lucrare de importanţă fundamenia-ia), gr. in8°, 368 p., Charles-Lavauzelle et Cic, Paris, 1964. Marcchal de BERWICK, Mémoirea, Ilachette, CLAUSEWITZ, De la guerre, Editions de miiiuit, 1955. ELZE, le Graiul Frederic, N.R.F., GUIBERT, Essai general ac la tactique, Librairies associccs… Marechal de SAXE, Mes rêveries, Charles-Lavauzcile. André CORVISIER (lucrare de importanţă fundamentală, în sfârşit, o istorie socială a armatei), l'Armce française de la fin du XVIIe siècle au ministere de Choisciil, 2 vol., gr-in-8°, 1088 p., P.U.F., Paris, 196 – 1, pe o cale deschisă de E.G. LEONARD, „la Question sociale dans l'Arunce française au XVIIIe siècle", Annales E.S.C., 1948, pp. 135 – 149, şi l'Armec el şes problèmes au XVIII* siècle, in8°, Pion, Paris, 1958-Étienne THUAU, Raison d fitat et pensce politique à l'époque de Richelieu, 477 p., A. Colin, Paris, 1966.

274

Despre diferitele consecinţe ale războiului: J. ŢI. NEF, W a i „ana H uman progress: An eşuaţi on ine risc of industrial civilizulion, in8°, Cambridge /Mass.). 1930. Sir George CLARK, Vi ar and Sociely in the XVII-th century. in8°, Un Press, Cambridge. 1958. Ed. SILBENER, Ia Guerre dans la pensée économique da XVIE au XVIIIE surle, Paris,

1939. Marcel G IR AUD, „Ies Tendances! m-manitaires à la fin du regne de Louis XIV", Revue historique, aprilie-iunie 1953, pp. 217 – 233. B.T. OURLANIS, Ies Guerres el la popnlaiion de l'Europe. Les per les cu vies humaines (Pierderile în vieţi omeneşti) (în ruseşte), Moscova 1960 (C.R. În Popnhition, aprilie-iunie 1962). Iliibert VAN HOUTTE, Les occupalions etranc/crescu Belgiqiie sous l'Ancien Regiine, 3 volume, in8°, Louvain, 1930. Cf. tomul 7 (istorie militară) din Calalogne de l'histoire de France de la Bibliothèque nationale; trei reviste, cel puţin: Revue historique de l'Armec, le Carnet de la Sabrelache, revistă de istorie militară, şi, din 1952, Rev>le internaţionale d'histoire militaire du Comite internaţional des sciences historiques (commission d'histoire militaire comparée).

IU. Ocuparea pământurilor, Populaţie. Demografie istorica

Problema capitală a ocupării pământurilor, pentru a putea fi clarificată, a fost abordată prin intermediul „satelor părăsite", adică prin fluxul şi refluxul frontului de colonizare. Asupra acestei probleme esenţiale, bilanţul fundamental întocmit de secţia a VI-a a Şcolii practice de înalte studii, Villages desertes et histoire économique, SEVPEN, Paris, 1965. Les Hommes et la icrre, XI, pin-8°, 619 p., ilustraţii şi hărţi în afara textu-ui Pentru Franţa remarcabilul studiu de J. M.

şi E. LE ROY LA DUIUE (pp. 127 – 252); Partea care ne interesează direct i se datorează 111 Le Roy La duric. Un pas important pentru cu

&

27S

noaşlerea istorică a fost făcut odată cu pu rea lucrării lui Fernand BRAUDEL, Civ i terielle ei capiialisme, 460 p., A. Colin, 1967 (lucrare de importanţă fundamentală Emmanuel Le ROY LA DURIE, Histoire dn depuis l an nul, 380 p., Flammarion, Par! (lucrare de importanţă fundamentală). O de cercetare este furnizată de l'Au ormandie, tomul I, Carles des con d habitants. Generalites de Pouen Caen et 1636 – 1789, de Pierre GOUHIER, AS, e Jean-Marie VALLEZ. Prefaţă de Pierre în acest domeniu, mai puţin decât oriunde obişnuitele bariere nu pot fi păstrate. Medieviştii ş, specialiştii în

geografie umană îşi aduc din pli contribuţia. Marc BLOCH, bineînţeles, şi] Uc ă-rea sa Caractere* originaux de l'histoire rurale frânase, de consultat în noua ediţie din 1952 – S1

Cartea princi r, e „Fernand BRAUDEL, la M poque de Philippe II (lucrare de fundamentalfi) 1160 p., Armand on

1 949. Pierre BRUNET, Structures agraires et economie rurale des păteaux tertiaires entre la Seine et lOise Caen, 1963. Michel DEVEZE, la Vie de «fwtrMWeau XVI sicclevoi. 325 p. şi 473 p., SLVPEN, 1961. Georges DUBY, Economie rurale et la vie des campagnes dans U Occident

°L Aubier Paris 19°2. Guy FOUR-Ies Campagnes de la region parisienne à la e P'U-F" Pan'se 1964 – pelle nirale en S°I°f/» e aux XIV" et's, SEVPEN, Paris, 1960; L. MERLE, la Metaine etl evolution agraire de la Gâtine poi-Svorxr l<LJln du M°yen A«la Révolution, SEVPEN, Paris, 1958. Paul RAVEAU, l'Agriculture, Ies classes paysannes, la transformation de la proprie U dans le Poilou au XVI* siècle, Paris, 1926. Gaston ROUPNEL, Histoire de la Campagne Jrangaise, Paris, 1932. Therese SCLAFERT, Cullu

276

res cu haute Provence, SEVPEN, Paris, 1959. M. VENARD, Bourgeois e t paysans au XVIIE şi ceh, SEVPEN, Paris, 1958. În afară de Franţa: Henri I \PEYRE, la Geographie de l'Espagne morittque, 301 p., SEVPEN, Paris, 1959. Pierre CHAUNU, „Mineriţe et conjoncture", Îi. H., 1961, nr. 1, pp. 8" – 98. Noel SALOMON, la Campagnede Nouvelle-Castille à la fin du XVIE, d'après Ies „Relaciónes lopograficas", 379 p., SEVPEN, Paris, 1964. Pierre CHAUNU, „Un modele d'histoire sociale", Bulletin hispanique, ianuarie – iunie 1965, pp. 78 – 90. W. ABEL, Die Wiistungen des ausgehenden Miltelalters, ea. a 2-a, 1955. Maurice W. BERES-FORD, The lost Villages of England, ediţia întâi, 1954; ediţia a patra, 1963.

Nu există demografie istorică fără un studiu demografic riguros în prealabil, în primul rând, deci, Landy şi Sauvy. Pe primul loc, Adolphe, LANDRY, Trăite de Demographie (cu colaborarea lui H. BUNLE, P. DEPOID, M. HUBER, A. SAUVY), 658-XXXII p., Payot, Paris, 1945; 2" e'd., 1949. Alfred SAUVY, Theorie generale de la population

(lucrare de importanţă fundamentală), 2 vol., 370 p., 397 p., P.U.F., 1952 – 1954. O lucrare practică pentru analiza rezultatelor: Rola lui PRESSAT, l'Analyse démographique, method.es, resulials, applications, XII-402 p., I.N.E.D. şi P.U.F., Paris, 1961. Încă actuală, lucrarea Cours de demographie et de statistique sanitaire de Michel

HUBER, 6 vol., Heimenn şi Cie editori, Paris.

1938 – 1941.

În domeniul demografiei istorice, lucrarea de pionierat a lui Marcel REINHARD, l'Histoire. de la popula (ion mondiale – 1700 – 1948, Dom al-lontehrestien, Paris, 1949, reluată de curând şi

MP0" 15. Marcel RREINHARD şi André AR-HENGAUD, Histoire générale de la population mondiale (fundamentală), V – 597 p., ibicl., 1962, şi lucrarea monumentală a lui Roger MOLS, S.J., ntrodudien à la demographie historique des villes

Şi

277

d'Europe du XIVE au XVI IIE sie ele (lucrare de bază), 3 vol., 1800 p., Louvain, 1954 – 1951; Lucrarea sistematică a I.N.E.D. pe lângă revista Population, colecţiile I.N.E.D. şi un minunat mic tratat, Michel FLEURY şi Louis HENRY, Des registres paroissiauxă Vhisioire de la population. Manuel de depouillement et d'exploitaiion de l stat civil ancicn, 84 p., I.N.E.D., Paris. Refăcută şi retipărită, lucrarea Nouveau manuel de depouille-meni el. d'exploitaiion de l'elal civil ancien (de importanţă fundamentală), 182 p. + hors texte I.N.E.D., Paris, 1965. Louis HENRY, Manuel de demoţiraphie historique, gr. in8°, 150 p., Droz, Paris, Genève, 1967 (lucrare de importanţă capitală). De curând, în Franţa, publicaţia anuală (primul volum 1961, un al doilea volum în 1965). Kândes ci chroniques de demohraphie historique scos de Société de demographic historique. La fel de importantă ca şi cele scrise de Fleurv, Henry, Reinhard. şi Sauvy, lucrarea de pionierat a lui Pierre GOUBERT, Beauvais el le neauvaisis de 1660 a 1730 (fundamentală), 2 vol., LXXII-G53 p. + 120 p., SEVPEN, Paris, 1960. Caietele „Travaux et documenis", I.N.E.D. şi, în j) rimul rând, J. IIENRIPÂN. În Population canadienne au debut du XVI/7* siècle, XXXII-118 p., 1954. Ch. II. POUTHAS, la Population frangai.se pendant

la premiere moi tic. du XIXe siècle, 224 p., 1956. Louis HENRY, Anciennes famili es genevoises. Étude demographinue, XVP-XX6 siècles, 234 p., 1956. Economic et population. Les doctrines françaises avânt 1800, 680 p., 1956. Ayanori OKA-SAKI, Histoire du Japon. Economie et population, 168 p., 1958. Eiienne GAUTIER et Louis IIENRY, La Population de Crulai, paroisse normande. Étude historique, 272 p., 1958. Philippe ARIES, Hélène RERGUES, Eticnne HELÂN. Louis HENRY, R.P. RIQUET, Alfred SAUVY, Jean SUTTER, la Prevention des naissances dans la familie. origines dan: –; Ies Icmps modernes, 400 p., 19 59-J. P. NOONAN, Contracepiion et mariage, Evolution ou contradiction dans la pensie chrelienne-Trad.fr. Ed. du Cerf, Paris, 19G9. Jean GANIAGE.

278

Trois villages d'Île-de-France au XVIIIe siècle Étude démographique, 148 p., 19G3. Pierre VAL-AIARY, Familles paysannes au XV11JC en boa Quercij, 192 p., 1965. Édouard LIPINSKI, De O-pernic a Stanislas Leszczyński: la pensce economi-nuc et démographique polonaise, P.U.F., Paris, 1961

În afară de I.N.E.D., o întreagă serie de monografii şi studii mai mult sau mai puţin sistematice. Philippe Aries, face legătura între demografie şi psihologie. Philippe ARIES, Ies Traditions sociales dans les pays de France, 1943, Histoire des populations françaises et de leurs altitudes devenit la vie depuis le XVIIIe siècle, 545 p., SELF. Paris, 1948. Le Temps de U Histoire, 1954. L'en-fant et la vie familiale sous l'Aneicn Regime, IV-504 p., Pion, Paris, 1960. Monografii publicate de către secţia a VI-a a E.P. Îi. E, în afara incomparabilului Pierre Gotibert deja menţionat, Raymond ROUSSEAU, la Population de la Savoie jusquen 1S61, 264 p., 1900. Henri LAPEYRE, deja menţionat, 302 p., 1960. Georges NADAL şi Emile GIRALT, la Population catalane de 1553 u 1717, 354 p., 1960. Édouard BARATÂER, Iu Demographie provinciale du XIIIe an XVJe siècle, cu cifre de comparaţie pentru secolul al XVIII-lea. 255 p., 1961. René UAEHREL, Une croissance: la basse Province rurale, (fin du XVI – esiecle – T1 89), 842 p., + l atlas, 1961. În legătură cu această remarcabilă carte, contestată, analiza metodologică de Pierre ClâAUNU, „le XVIIe siècle. Probleme de conjonclurc.

Conjoncliire globale et conjonctures rurales françaises", Melanges Antoni/ Babei, II, pp. 337 – 345, Geneva, I'J63. Elizabeth CARPENTIER, Une ville devant la peste: Orviclo et lipeşte noire de 131S, 286 p., 1962.

Nenumărate articole în revista Population. Annales E.S.C., Annales du Midi, Annales de ormandie, şi, sub îndrumarea lui M. REINHARD Şi J. GODECHOT, în publicaţiile Comisiei de istorie economică şi socială a Revoluţiei franceze;

re altele, Ies Contributions a l h istoire c'cono-sociale de l «Revolution française de Bon-U. IBANES, LE MOIGNE, PERROT.

279

REINHARD, VOVELLE, Paris, 1962. Despre lepră, remarcabilul articol al doctorului Charles PETOURAUD, „Ies Leproseries lyonnaises au Moyen Âge et à la Renaissance", Cahiers d'histoire Lyon, 1962, nr. 4 şi 1963, nr. 1. Studiile pe care din 1960, le-am orientat în principal, în sudul Normandiei: Pierre GOUHIER, „Port-en-Bessin 1597 – 1792. Etucle d'histoire demograph ique", Cahiers des armales de Normandie, nr. 1, 119 p Caen (lucrare cu caracter original, datorat utilizării în premieră a efectivelor de marinari profesionişti, înregistraţi în „Inscriplion maritime", ca sursă de informaţie demografică). M. C\IJ-LARD, M. DUVAL, Ph. GUILLOT, M.C. GRI-COURT, P. CHAUNU, „A travers la Normandie des XVII" et XV1116 siècles", Cahiers des armales de Normandie, nr. 3, 565 p., Caen. M. BOUVET şi M.C. BOURDIN, P. CHAUNU, „A travers la Normandic…" (II), Cahicrs des armales de Normandie, nr. 5 (în curs de apariţie). Articolele de P. CHAUNU, Ph. PONSOT… în Annales de Normandie. În plus, douăzeci de monografii încă nepublicate sau aflate în lucru. Actes du Colloqae internaţional de demographie historique de Liège, 18 – 20 avri11963. Problèmes de mortalite: metâio-des, sonrces et bibliographie en demographie Iiisto-rique, 535 p., Paul Hârsin şi Étienne Ale l în editori. Bibi. Institut de sciences économiques (I.S.E.) din Liège, Paris, Genin, 1965. Ch. CAR-RIERE, M. COURDURIE. F. REBUFFAT, Mar-seille viile morte. La peste de 1720, M. Garçon, Marseille, 1968. Population in History. Essays în historical Demography, IX-692 p., publicată de

D. V. GLASS şi D.E.C. EVERSLEY, Edward Arnold, Londra, 1966. An introdiiclion io English Historical Demography from the XVIth to

the XIXth centary X11 – 283 p. D.E.C. EVERSLEY, Peter LASLETT, E.A. WRIGLEY, publicat ele

E. A. WRIGLEY, Cambridge Group for the History of Population and Social Structures, N. 1> Weidenfeld, Londra, 1966. Revista engleză Population. Antonio MEU IDE PARDO, La – cion gallega intrapeninsular en el siglo

280

B.

Mouton, ei in8", XIV-146 p., C.S.I.C... Madrid, 1%O. BERMASSAR, Valladolid un Siècle d'Or, Paris, 1967; Recherches sur les grundes dans le nord de l'Espagne ţi la fin du XVJ – esiecle, 3 vol., SEVPEN, Paris, 19G7. Pentru Danemarca, studiul recent al lui Aksel LASSEN, Fald og Fremgang Traek af befolkningsudviklingeiti Danmark – 1645, in8°, 565 p., Universitets forlageti Aarhus, 1965.

Karl Julius BELOCII, Bevölkerungs Geschichte Haliens, 3 vol.: VIII, 284 p., VIII, 312 p., XVI, 401 p –, Walter de Gruyter, Berlin, 1937 – 1965.

Cu titlu de comparaţie, pentru studiul populaţiei americane, lucrările Şcolii din Berkeley. Pentru o bibliografie de două sute de titluri, facem trimitere la studiul lui Pierre CIIAUNU, „Une histoire hispano-americaine pilote. En niarge de l'oeuvre de l'E-cole de Berkeley", R. PI., 1 9 (50, nr. 4, pp. 339 – 368, şi „la Population de l'aine-rique indienne (nou vei les recherches)", R. f L, 1964, nr. 3, pp. 111 – 118. C/", în plus, excelentul bilanţ, în roneotipie, al lui Henry F. DOBYNS, Estimating Aboriginal American Popnlalion, 109 p., Cornell University, Ithaca, octombrie 1964. Pentru China, cf. PING-TJIIO, Studiens ou the Population of China, 136S-1953, XVIII-341 + XXXII p., Harvard Universitj-Press. Cambridge (Mass), 1959.

IV. Istorie sociala

O bibliografie enormă – sute de titluri, numai pentru Franţa. Pentru un studiu la cel mai înalt nivel, lucrările lui Roland MOUSNIER şi a elevilor săi. Roland MOUSNIER, La Venali te des officessous Henri IV et Louis XIII, XXIX-618 p., Houen, 1945. Le Conseildu Roi de la mort de Henri IV ou gouvernement personnel de Louis XIV, Hatier, aris,

1947. Lettres et Mémoires adresses au

2 vol., 1277 p., P.U.F., Paris, 1964. p EI, J.P. LABATUT, Y. DURÂND, robiemes se stratification sociale. Deux cahiers ne noblesse (1649 – 1651), 184 p., P.U.F., Paris, 281

1965. R. MOUSNIER, Fureurs paysannes. Les paysans dans les revoltes du XVIIe siècle (France Russie, Chine), 354 p., Calmann-Levy, Paris, 1967.

O serie de articole sub condeiul autorilor P GOUBERT, G. LIVET, J. MEUVRET,], MOUSNIER… V.L. ŢAP IE, în indispensabilul buletin al Societăţii pentru studierea secolului al XVII-lea, le X\FIe siècle. Încă valabile, cărţile şi articolele lui Ed. ESMONIN, Henri IIAU-SER, Georges PAGES. Pentru opera foarte dispersată a lui ESMONIN (cf. la Taille en Nor-inandie, 560 p., Paris, 1913, şi Mémoire Vot/sân de La Noiraye, 183 p., Paris, 1913), o culegere practică Études sur la France des XVIIE et XVIII «siècles, 538 p., P.U.F., Paris, 1964. În privinţa lui PAGES, de preferat articolul „Autour du Grund Orage: Richelieu el, Marillac, deux poli-tiques", R. II., 1937, pe care studiul lui Georges MONGREDIEN nu-l face inutil, la Journee „des Dupes, XXIV-276 p., Galiimard, Paris, 1961.

De văzut şi Michel ANTOINE… François l'LUCHE, „Ies Magistrats du Parlement de Paris au XV1116 siècle (1715 – 1771)", Annales litte raires fie l'université de Besançon, vol. 35, 460 p., Les Belles Lettres, Paris, 1960; V Origine des magistruls du Parlement de Paris au X\ IIIE, 413 p., Klincksieck, Paris, 1956; Ies Honneurs de la Cour, 2 vol., 1957. DAUMARD şi FURET… Struclures et re-lalions sociales a Paris au milieu du XVIIIe siècle, 100 p., A. Colin, Paris, 1961. Hubert lu' THY".

În Banque protestante en France de la revocation de l'edit de Nantes à la Révolution, 2 vol., 450 şi «01 p., SEVPEN, Paris, 1959 – 1961. Victor Lucien TAPIE, la France de Louis XIII et de Richelieu, 500 p., Flammarion, Paris, 1952.

Dar din ce în ce mai mult istoria socială se scrie la stadiul atins de monografia regională-Model rămâne marea lucrare a lui Pierre GOIJ-BERT, Deauvais et le lieauvaisis de 1600 a 1730. Contribution a L'histoire, sociale de la France au XVIIe siècle (fundamentală), LXXII-653 pf atlas de 119 p., Paris, 1960. Am spus de ce (Pierre C HA UNU, „En marge du Beauvaisis exemplaire

282

probleme de fait et de méthode", Annales de Xormandie, 1960, nr. 4, pp. 337 – 365). Pierre (IOUBERT, din nou, Familles marchandes sous i' Anden Re gime. Les Danseet les Motledebeauvais, 192 p., SEVPEN, Paris, 1959. Louis XIV et vingt inillions de Franc ais, 252 p., Fayard, Paris, 1966. Cf., între altele, monografiile franceze ale lui Keiie BACHREL, Une croissance: la basse provence (fin XVP – 17S9) (discutabilă dar sugestivă), op. cit., Paris, 1961. Plenri FREVILLE, l'Intendance. de Breiagne, 3 vol., Paris, E. LE KOY LA DURIE, Ies Paijsans de Languedoc (lucrare de importanţă fundamentală), 2 vol., 1035 p., SEVPEN, Paris, '1966. Georges LEFEBVRE, Ies Paysans du Nord pendant la Révolution française, XXV-1020])., Lille, 1924; reeditată 1X-923 p., Bari, 1959, şi mai ales, Ies Études orleanaises. Contribution a L'étude des structures sociales à la fin de l'Ancien Reyime, 2 vol., 276 p. et 476 p., l. N., Paris, 1962 – 1963. Georges LIVET, l'Intendance d'Alsace (lucrare de bază), 1088 p., Paris, 1956. Jean MEYER, la Nobicsse bretonne an XVIIIE siecic, 2 vol., SEVPEN, Paris, 1966 (fundamentală). André PLAISSE, la Ilaronnie du Nouloiirg – 7 i\waz d'histoire agraire, économique e t sociale, LIX-759 p., P.U.F., Paris, 1961. Pierre C. HAUNU, „Le Neubourg, quatre siècles d'histoire normande", Annales E.S.C., 1962, nr. 6, pp. 1152 – 1168. A. POITRINEAU, la Vie rurale în nasse-Auvergne au XVIIIE sitele, 2 vol., P.U.F., Paris, 1965. Gaston ROUPNEL, la Ville et la campagne au XVII «sitele. Étude sur les populations des pays dijonnais, in8°, XXX 1 – 357 p., A. Colin, Paris. 1955. Boris PORCIINEV, Ies Soulevements populaires en France de 1623 a 1618, prima edilimba rusă 1948, ediţia în limba germană 6" 9 P" SEVPEN-Paris> 1963. Pierre de – JACOII, Ies Paysans de la Bouryogne du rd au dernier siècle de l'Ancien Régime (lucrare bază), XXXVIII-643 p., Les Belles Lettres, ar îs, 1960. M. COUTURIER, Recherches sur les soda! es de Chdtcaudun (1525 – 1789), Paris, 1968.

233

ţie în

Pierre VILAR, Ia Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les ţondemenis économiques des structuresnat wnales (lucrare de importanţă fundamentală), 3 vol., 717 p., 58G p. + 95 hărţi şi gra t'ice,

SEVPEN, Paris, 1962; şi, cu aceeaşi temă Pierre CIIAUNU, „Ies Espagnes périphériques dans le monde moderne, notes pour tine recherche" Revue d'histoire économique et sociale, 1963, nr. 2 pp. 145 – 182. Pierre Vilar ne introduce în domeniul privilegiat al istorici sociale spaniole, graţie eforturilor combinate ale şcolii franceze şi şcolii spaniole (cf. opera principală a marelui Jainii – VICENS VIVES, peste o sută de titluri Historiu social y economică, 5 vol. menţionate), a lui Fer-nanei BRAUDEL şi a orientării hispanice pe care a dat-o cercetării istorice franceze.

Miguel ARTOLA (în colaborare), La España d el Antiguo Regim en (primul fascicol apărut, Salamanca, de Dolores ARATEOS), Salamanca, 1966. Annie BERTRAND, „Segovic au XV1116 siècle", >refaţă de Pierre CIIAUNU, Caravcile, pp. 49 – 81, foulouse, 1965. DESDEVISES DU DESERT, l'Espaijne de l'Ancicn Keţ/ime, ediţia întâi, 3 vol., 1896 – 1899 – 1904; ediţia a doña adăugată, la Société espagnolc du XVHIe siècle, 3 vol., 1500 p., New York, 1925 – 1927 – 1928. Marcelin DEFOURNEAUX, Pablo de Olauide (1725 – 1S03), XI-500 p., P.U.F., Paris; l'Inqiiisition espagnole ei les livres français au XVIJIe siècle, 214 p., P.U.F., 1963; la Vie qiiotidienne dans l'Espagne da Siècle d'Or, 283 p., Hachelte, 1965. José DELEITO Y PINUELA, EI Rey se divierle… EI Pucblo tambien se diuier/e… La mujer, La mala vida… Solo Madrid es Corle etc… o serie de zece eseuri, de 250 până la 300 de pagini despre viaţa socială din Spania Secolului de aur, Espasa Caâpe, Madrid, 1935 – 1950. G. DEMER-SON, Melendez Valdés ei son temps, Klincksieck, Paris, 1962. Antonio DOMÂNGUEZ ORTIZ (lucrare fundamentală), Orto y Ocaso de Sevillo, Sevilla, 1946; la Sociedad española en elsiglo XVII> X11 – 375 p., C.S.I.C., Madrid, 1963; la Sociedad española en el siglo XVIII, 366 p., C.S.I.C. –, Ma

284

Hrid 1955 Politica y liacie. nda de Felipe IV, XH-394 p –, Madrid, 1960. J.H. ELLIOT, La Esnana imperial (1469 – 1716), 454 p., Barcelona, 1965 – Richard HERR, España y la revolución d'el siglo XVIII, XII-417 p., Águilar, Madrid, 1964. Hermaim KELLENBENZ, Sephardim an der unteren Elbe… vom Ende des 16. bis zum Beginn des ÎS-Jahrhunderis… XII-GOO p. – f hărţi, Wies-haden, 1958. Henri

LAPEYRE, Une familie de marchands – Les Rniz, 671 p., SEVPEN, Paris, 1955. John LYNCH, Spain under the Habsbourg, X-374 P –, Oxford, 1964. Mercedes MAULE6N ÎSLA, La Población de Bilbao cu ei Siglo XVIII, XLVIII-31S p., Valladolid, 1961. Albert SIL-BERT, Ies Strucfures agraires du Portugal du Sud, 2 vol., 1200 p., SEVPEN, 1966. Sub îndrumarea lui Carmelo VINAS Y MAY, remarcabila serie PIsludios de Jlisloria Social de España, 4 tomuri, 5 volume, 722 p., 741 p., 821 p., 288 p., 289 – 817 p., C.S.I.C., Madrid, 1949 – 1960. Jean DE-LUMEAU, Vie économique et sociale de Rome dans la denxieme moitié du XVIe siècle, 2 vol., 1038 p., de Boccard, Paris, 1957 – 1959.

V. istorie economică

Planul social şi planul economic se află într-o strânsă legătură, între istoria socială şi istoria economică cu privire la aceeaşi ternă, diferenţa rezidă în metodă şi spirit. Pe primul plan, bineînţeles, cei doi mari clasici: C.E. LABROUSSE, Esquisse de moiiuemenis des prix el des revenus en France au XVIIJe siècle, 2 vol., XXIX-306 p., pp. 307 – 697, Dalloz, Paris, 1933; la Crise de 1 economie française à la fin de l'Ancien Régime, t. l'LXXV-664 p., P.U.F., Paris, 1944. Sinteză capitală, Am întorc FANFANI, Sloria economică, omul I, XI-683 p., ediţia a doua în curs de apari-V>e, Unione Tipografico – Edilrice Torinese, 1965.

În crunte, mereu, istoria preţurilor, care a avut

Primi înaintaşi pe: Natalis DE WAILLY.

1 Contele D'AVENEL, în Franţa, 7 vol., 1894 – 285

192G; G. WIEBE, în Germania, Leipzig. isrj; Th. ROGERS, mai ales, hi Anglia. Apoi, MĂ YOLDI E FABRI, BARTOLINL Amintere FAN-FANI, PARENTI pentru Italia „îohann FALKF BAHLMANN, G. VON BELOW, DITTMANN FRIDERESBERG, liELFERICII, IIILDF-BRAND, KELLER, K INS, UNGER, ELSAS, PRYBRAM pentru Germania şi Austria, Pan! RAVEAU pentru Franţa, VAN IIOUTTE pentru Belgia. Mai recent, François SIMIAND, Recherches anciennes ci nuiivellts sur le monvement general des prix du XV Ie au XIXe siècle, 677 p. roneotipio, Domat-Montelirctien, Paris, 1932. Henri HAUSER. Recherches de documente sur l'histoire des prix en France de 1500 a 1800, Paris, 1930. Ernest LA-BROUSSE, bineînţeles, op. cit. Articolele pătrunzătoare ale lui Jean MEUVRE f în Melanges d'histoire sociale

(1944), Journal de la Societe de statistique de Paris (mai 1944), Popnlalion (1946) ... Revista da Economică (1951) ... Paris, Île-de-France (1950), etc. Micheline BAULANT şi Jean MEUVRET, Prix des cercales extrails de la mercuriale de Paris (1520 – 1698), 2 vol., 252 p. şi 165 p., SEVPEN, Paris, 19GO-19G2 (cf. Pierre CHAUNU... Sur le front de l'histoire des prix au XVP siècle 1, Annalese. S.C., 19G1, nr. 4, pp. 791 – 803; „An XV116 siècle, rythmes et roupures", Annaks E.S.C., 19G4, nr" G, pp. 1171 – 1181). Frank C-SPOONER, l'Économie mondialect les frappé. s monetaires en France (H93 – 16SO), 545 p., 29 de planşe şi pliante, SEVPEN. Paris, 1956 (şi Piern – CHAUNU, Revista de Ilisiuria de America, 1957. nr. 1, pp. 128 – 140). Earl J. IIAMILTON, American Treasure and the Price revolution in Spain (1501 – 1650), XXXV-428 p., Cainbridge (Mass.), 1934; W ar and Prices în Spain, XXVI-295 p. – ibid., 1947. Viterino MAGALIIAES GODINHO-Prix et monnaies au Jyorlue; al (1*50 – 1S50/-XVI-374 p., 1955. St. IIOSZOWSKI, l? s Pris a Lwów (XV I-XV11" siècle), 232 p., 1954. A-MANKOV, le Mouuement des prix dans Z'i" russedu XVIe siècle, 302 p., Paris, 1957. J. ELSAS, L'mriss einer Geschichte der Preisc und Lohne»!

286

noulschland, 3 vol., 19.16 – 1943. William II voRIDGE Prices and Wages în England; / „\IIlh to the XIXth centuri/, CXVIII-32 – (

1946. N. W.

II. BEfrom 660 p. POSTULLMUS. Inqmri]

L. planşa.

— the historţ/ of pricea în Hulland, 1609 – 1914,! vvilI-32 – 606 p. – planşe, 194G; t. II, 19G4, CXLH-830 p –, Bi ill, Loyda. Ch. VERLIXDEN, Ian CRAEYBECKK şi colaboratorii, Dokiiinc. nten voor de geschiedenis van Priizen cu Loonen în Vlanderen en Brabant (X e-XVIIIE cenw), XXXVIII-377 p., Gând, 1959, E. SCHOLLIERS iMonarbeid en Hanger. De Levens-standaard în Let \Ve cnXV16 CCLIW te Antiverpen, XXXII-284 p., Anvers, 1960. AstridFRllă şi Krislof GLAMANN, A History of Prices and Wages în Denmark, 1660 – 1SOO, in43, XV-350 p., Copenhaga. Longmans, Londra, 1964. Istoria preţurilor a i ucut o cotitură fundamentală graţie revoluţionarei

sinteze de istorie globală a lui Fernand BKAUDEL şi Frank C. SPOONER, Prices în Europe f rom U50 Io 1750, pp. 374 – 48G in The Cambridge Economic History of Europe, tomul 4, 1967.

Putem de asemenea concepe o istorie pe sectoare. Sectorul agricol, dominând, a fost analizat în toate monografiile de istorie socială menţionate de numeroase teze de geografie «mană. Micliel AUGER-LARIBE, la Revolniion agricole (XIC-435 p., A. Michel, Paris, 1955), lucrare indispensabilă dar mediocră. De A.J. BOURDE, Agronomie el agronomes cu France au XVIIe siècle, 3 vol., SEVPEN, Paris, 1967. Importanţa viilor şi a vinului, subliniată de E. LABROUSSE, face obiectul studiului lui Jan CRAEYBECKX, Ies \ins de France aux anciens Pays-Bas (XIII – Wle), XXXII-315 p., SEVPEN, Paris, 1958. ioger DIOX, Histoire de la vigne el da vin en i rance des origine. an XIX* siècle (lucrare fundamentală), XII-759 p., Paris, 1959. Pentru alte ecioare, G. şi H. BOURGIN, V Industrie metal

357 n „elen France au de bilt de t» Revolniion, XV-P – l-N., Paris, 1920. B. GILLE, Ies Oiicfmes

287

de la grande industrie metallurgique en France XXXI-212 p., Domat-Montehrestien, Paris, 1948* Pierre LEON, la Naissance de la grande industrie en Dauphineau XVIIIE, 2 vol., XVII-965 p., P.U.F., Paris; Ies Techniques metallurgiques dauphinoisel au XVIII, 217 p., Hermann, 1961. François DORNIC, l'Indus trie textile dans le Mâine (1650 – 1815), XXVI-318 p., Pierre Belon, Le Mans, 1955. Fără a omite vechile lucruri, care ram în utile, ale lui Germain MARTIN, la Grande. Industrie en France sous le regne de Louis XIV, Paris 1898; P. BOISSONNADE, Colbert. Le triomphe de l'elatisme, Paris, 1932; II. SEE, la Vie économique et les classes sociales en France, au XVIIIe siècle, Paris, 1924, şi Ch. BULLOT, l'Introduction da machinisme dans l'industrie française, Paris 1924.

Câteva sectoare geografice: Jorge de MACEDO, A situaqao economică no tempo de Pombal. Alguns aspectuos, in8°, 307 p., Livrăria Portuguesa, Porto, 1951. Jaime CARRERA PUJAL, Historia de la Economia Española, 5 vol., 3.000 p., Barcelona, 1943 sg; Historia politica y economică de Caiahina, 4 vol., 2460 p., Barcelona, 1940.

Manuel COL-MEIRO, Historia de la economia politica en España, reeditare prezentată, de Gonzalo ANES ALVA-REZ, 2 vol., 1186 p., Taurus, Madrid, 1965. De-cadenza economică veneziana n el scco to XV] I. Aţii del convegno 27 giugno – 2 luglio 1051, XXIII-317 p., Istituto por la collaborazione culturale, Veneţia, Roma, 1961. Cf. Ies Actes des Conferences internationales d'histoire économique: Stockholm, 1960; Paris, 1960, Mouton, 593 p. l'Aix-en-Provence, 1962; Paris, 1965, 2 vol., 863 p., şi 163 p.; München, 1965. Mu i multe volume (Villages desertes, Mouvemenis du profif en France) apărute şi în curs de apariţie-Marcel ROUFF, Ies Mines de charbon en France au XVIIIe siècle (NU-IIBI), 627 p., Rieder, Paris, 1922. P. DOCKES, VEspace dans la pen & économique du XVIE au XVIIIE sii de Flammarion» Paris, 1967.

Indici tic activitate şi probleme de dezvolture ecouomică: de la lucrarea de început Tabel Ier over Skibs far log care transport tjennem Oresand, 1497 – 17S3 de Nina ELLINGER BANG şi K nu d

— J – Ji vij j. A V 11 LI \.l

KORST, 7. voi. in4°, Copenhaga-Leipzig, 1906 – 1953 (de folosit, în paralel cu A „C. CHRISTEN-SEN, Dulcii (rade Io die Baltic uboiit 1600, in4°, Copenhaga – Haga, 1942); toată colecţia Ports-Roiites-Trafics a celei de a VI-a secţiuni a Şcolii practice de înalte studii din Paris, la SEVPEN, 19 lillnri. Între anii 1951 – 1963. F. BRAUDEL şi R. ROMANO, Livourne, 127 p., 19 ol. V. CHO-MEL şi J.-B. EBERSOLT, Jouque, 216 p., 1951. R. ROMANO, Naples, 96 p. M. MOLLAT, Dieppe, 1951 E. TROCME, M. DELAFOSSE, le Commerce rochelais, X-232 p., 1953. Îi şi P. CHAUNU, Seville et l'Allantiqiie (1104 – 1650), pârlea I, 7 tomuri, 8 volume, 3900 p., Paris, 1955 – 1957. P. CHAUNU, id., partea a doua, 4 volume, 3460 p., 1959 – 1960. P. CHAUNU, Ies Philippines ci le Paciţique. des Iberiques, 302 p., 1960 şi Atlas anexat in8°; 75 p., SEVPEN, Paris, 1966. Cf. articolelor de P. CHAUNU din V Information historique, nr. 5, 1960; Industrie, Bruxelles, iunie 1960, şi din Cahiers Vilfredo Parelo, nr. 3, Geneva, 1964. Jean TANGUY, Nantes, 1957. A. TENENTI, Venise, 1959. Jan CRAEYBECKX, op. cit. Frederic MAURO, le. Portugalel l'Atlantique, LX 11 – 550 p., Paris, 1960 (cf. articolului lui P. CHAUNU, Annales E.S.C.,

1961, nr. 6, pp. 1170 – 1207). R. LAURENT, J. DELUMEAU, V Alun de Rome, 352 p., Paris, 1963 (cf. articolului de P. CHAUNU, Annales E.S.C., 1964, nr. 4, pp. 761 – 767). J. DELUMEAU împreună cu colaboratorii, le Mou-vement du port de Saint-Malo, XXIV-297 p., Klmcksieck, Paris, 1966. R. DOEHAERD, Pierre UAEL, Paris, 787 p., Rouen, Le Havre, 1963. DERMIGNY, Ies Mcmoires de Ch. de Con-442 p., 1964 şi / «Chine et l'Occident au în siècle> 178° P→ Paris> 19 (11 John DAY Şi erto CARACCIOLO, Anedne, Paris, 1965. Cele Volume apărute din Colloque d'histoire mari-e> sub îndrumarea lui Michel MOLLAT (110 289

p., 220 p. – f hurii şi lit., 178 p., '181 p... 523

Phili ppe

330 p.). SEVPEN. Paris, 1957 – 1965. DOLLÂNGER, la Hanse (XIIe-XVII «559 p... Auber, Paris, 1964. Cf. În plus, V. j\< GALIIAES GODINHO, L'Économie de porţiigais în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, râs, 1969; mimeroasele lucrări ale lui CharU>s Ralph BOXER şi în mod special The Greul Shin from Amacon. XI-361 p... Lisabona, 1959 (cf. articolului lui P. CJIAUNU, Annales E.S.C., 1962, nr. 3, pp. 558 – 580); Kristof GLAMANN, Dulcii Asiatic Trude (1620 – 1740), X1 – 334 p., Marlinus Nijboff, Haga, 1958; M.A.P. MEILINK R () E LOFSZ, Aslan Trude nud Europenii Influence in the Indonesian Archipelago between fi>00 and about 1640, IX-471 p –, Marlinus Nijboff, Haga. 1963, şi P. CHAUNU, Annnte E.S.C., 1964, nr. 2, pp. 317 – 322.

Pentru un studiu asupra dezvoltării, a se porni de la volumele publicate sub îndrumarea lui Jeau MARcZEWSKI, Histoire qnantilalive de l'économie française, IWO-195S, Paris, ISEA: t. I, 1961, LIV-224 p.; t. II, 1961, 287 p.; t. III, 1963; t. X, 254 p.; şi t. IV, 1965. Producţia fizică a economici franceze între anii 1789 – 1913 (în comparaţie cu cea a Marii Britanii), şi industria franceză din anul 1789 până în anul 1964, CLIV-.240 p. (lucrare în curs). De WAV. ROSTOW, Ies Elapes de la crois-sance économique, 208 p., Ed. du Senil, Paris, 1963. Deosebii de interesant articolul lui François CROUZET, „Augicterre ci France au XVIIIC. Essai d'analyse comparée" (lucrare fundamentală). Annales E.S.C., 1966, nr. 2, pp. 251 – 291. P-DEANE şi W.A. GOLE, lirilish Economic Groivth, 16SS-19H9. Trends and Structure, Cambridge, 1962. B. GILLE, te Sources slatistiques de Vhis-toire de France (lucrare

de importanţă capitală), 288 p., Droz, Geneva Paris, 1964 (P. CHAUNU, P-GOUIIIER, G. DESERT, Annales de Normandie, 1965, nr. 1, pp. 3 – 52). Pentru producţia agricola, lucrările lui B.M. SLICHER VAN BATÂI şi admirabila colecţie de care se îngrijeşte ia A-A-"; Bijdragm, 13 volume apărute la sfârşitul anulu

290

Infi5 Afdeling, Agrarische Gescliiedenis Land-jjouwgeschool, Wageningen (Ţările de Jos).

Pentru un studiu al premiselor revoluţiei inrfusiriale, e/.: T-S. ASIITON. la Révolution indus-Irielle, introducere scrisă de EI. TOBLER, Pion, Paris 195; The Cambridyc Economic Ilistorij of Furope, t. VI, The Industrial Revohilion and A fler. /voi., XII-601 p. şi X11 – 603 – 1040 p... Cambridge Universily Press,]9 (55. François CROUZET, rficoiwniie brilannif/iie ci Icblocuscontinental (ISOO – 1S13), l Vrt 1953 P – l-U.K., Paris, l'J5S. E. GILLE, la Bunque e de. credit en France, 380 p., P.U.F., Paris, 1959; Uixioire de la Maison de Rol-schild, i-l. '193 p., Droz, (u-neva-Paris, 1965. Maurice LKVY-LEBOYE. H. Ies Banqnes européennes e. l Vândustrialisalion internaţionale dans la premiere moilie du XIXe siècle (lucrare de importanţă fundamentală), 813 p., P.U.F., Paris, 1964.

Vi. istoria mentalităţilor

Pe o cale deschisă de Lucien FEBYHE, prin lucrările Rabelais şi Probleme de l-incroi/ance, Paris, 1942, adâncită în mod strălucii de Alphonse DU-PRONT, le Mylhe de croisade (lucrare de importantă fundamentală), 4.000 de pagini dactilografiate, Paris, 195 (3. „Prollemes et nicihodes d'a ne histoire de la psychologie collecrive": Annalen J-l. S.C., 1961, nr. 1. pp. 3-]]. JI. – J. – 3IARTIN, Livre, pouvoirs et soci ele a Paris au XVII* sit cic (159S – 1101), 2 vol., Droz, Geneva, 19 (i9. DUPRONT. BOLLEME, EIIRARD, FUNT, ROCHE şi ROYER, Livres et sadele dans la France du XVIII" aude, 238 p., Mouton, Paris, Ha ga. 1965. L. FEB-VRE şi II. – j. MARTIN, l'Apparition du livre.

FOR 7, Pv A> Mic! u>! PE-ris 1958 – Nichel YT p AULT> Uisloire de la folie, à l'age classique – y-b/o p., pion; Pană) 196L Xaissance de la cu

„P rune archeologic du regard medical. XY-213

mer T'F" Paris> GS/ Robert MAXDROL*, nuf/ oasţ, articole şi Introduc Hm-a la France nwckssai de psychologie collective. 1 – 500 – 1610.

291

XXV-400 p., Albin Michel, Paris, 1901. De la a</-ture popnlaire aiix XVII" el XV/77" siècles. jj (l Biblio Incque. blene de Troyes, 222 p., Stock, Paris 1965. Louis TRENARD, Lyon, de l'Encyclope di e an Preromantisme, 2 vol., LXII-S21 p., P.r F Paris, 1958. J. QUENIART, l'Imprimerie el U, librairie a Roiien an XVIIIe siècle, Klincksk-ck" Paris, 1969. M. AGULHON, Penitenis ei înuicsma-cons de l'ancienne. Provence, Fayard, Paris, 19<; e H. şi P. CHAUNU, „le Climat des rapports l raneo-espagnols a Cad iz dans la seconde moitié du XII IIe siècle. Histoire serielle de psychologic colleclivp et probleme de melhode", Melanges diareii P>alail-lon, pp. 19 – 29. Feret, Bordeaux, 1962. O Calc fecundă a fost descinsă recent de Maurice AGUL-IION, la Sociabilite meridionale (confreries et axso-cialions dans la vie collective en Provence orientale u la fin du XVIHE sii-cle), 878 p., 2 vol., Publications des Annales de la Faeulle des Lettres. Aix-eii-Provence, 1966.

În acelaşi. spirit, studiile serializale de criminalitate întreprinse cam peste lot, şi în special la Caen sub îndrumarea lui P. CIIAUNL*: Irilxinalu! din Pont de l'Arche. tribunalul din Falaise (enormă scrie care continuă), secretele jandarmeriei. Ber-nadette BOUTELE1, cu introducere de Pierre CHAUNU, „EUicte par sondaje de la criminalile dans le bailliage du Pont de l'Arche (XVIIe-XVIIIe siècles). J) e la violence au voi: en marche vers l'escroqucrie", Annales de Normandic. 1962, nr. 4. pp. 235 – 2G2. În curs de apariţie: Articolele de GEGOT şi CREPILLON în An'nalex de Xor-mandie, 1966, nr. 2, 62 p., şi Cahierx den Annales de Normandie. Qitelquex proces criminels dea X\ He el XVIIIe siècles, prezentate de un grup de studenţi sub îndrumarea lui Jean IMBERT, VIII-206 p – P.U.F., Paris, 1964.

În strânsă legătură cu mentalităţile, civiliz" ţi-a materială şi obiceiurile alimentare, pe le" 13 „Vie materielle et comportements biologitU105 treisprezece buleline au apărut în Annales K-S—1 în anii 1961, 1962, 1963 şi 1964. De studiat.

r („ui că leva docuniente şi capodopera lui îl exandre KOYRE. Emile BRE111ER, JJisloire de îaPhilosophie, 4 vol., Alean, Paris, 1926 – 1938. Tomul II din V Histolre generale des sciences, sub îndrumarea lui René T ATON (lucrare de importanţă fundamentală), 800 p., P.U.F., Paris, 1958. Tomul II din l'Iiisloire generale des techniques, sub îndrumarea lui Maurice DAUMAS, XIX-75 () p P.U.F., Paris, 1965. Tomul II din marea lucrare History of Technology, Cambridge Universily Press, Cambridge, 1955. Leu Instriunenis scienti-fiques au x XVĂ le el XVIII» siicles, de Maurice DAUMAS (lucrare fundamentală), 417 p. – f 63 planşe, P.U.F., Paris, 1953. Culegerea Ades des Congres d'histoire des sciences. Colleclion des Tra-vaiix de r Academic internaţionale d'histoire des sciences, publicată la Paris, în editura ilennann. Cf. mai ales: Ades du Congres de Lausanne, 1917, 228 p.; Amsterdam, 1950, 2 vol., 424 p., 228 p.; Jerusalem, 1953. X 11 – 604]).; Florence-Milan, 1956, 3 vol., 1138 p.; Barcelone, Madrid, 1959, 732 p.; Ilhaca, 1962, 2 vol., 1058 p.; Varşovie, 1965, 2 vol., 211 şi 388 p. Ades du Syinposium internaţional des sciences phijsiques el inalhemaliqu.es dans la premiere moilic du XV118 siècle, Pisa-Vinci, 1958, 280 p. Ades da Sympnsium… Florenta-Vinci, 1960, 236 p.; Ades du Symposiiin… Tori-110.1961.

Câteva colocvii izolate: Leonard de Vinci el l'expérience scientifique au XV!" (1952), 250 p., 1 – U.F., Paris, 1953. Pierre Gassendi, să vie. d son Colloque internaţional de stmfhese, Paris „Michel. La Science au XV18 siècle. Col-uede Roijaumont, 1957, Hermaim, Paris, 1958. egeri şi antologii: Enstigmment d diffusion des TVrovfl" XVIIIE şi-o> «„b îndrumarea lui René GG1 V – Hormann, Paris, 1964. L'Aven-la science. Melanges Alexandre Koi/re, I, Hennanu, 1964. L'Aventure de l'esprit.

turc 661
l
(le
P.
293

Melanr/es Alexandre Koyre, II, o18 p… Hei 1961.

O operă, opera prodigioasă a lui Alexandre KOYRE (fundamentală). La cel mai înalt nivel o realizare, de excepţională valoare: Du monde ezof à l'univers în fini (prima ediţie în Iirul) a enoufi Fruni the closed World! o clic infinite Universe, J, Hopkins Un i vers i l v Press, Baltimore, 1957). >şo p., P.i:.F., Paris", 1962. Dintr-o bibliografie de optzeci şi cinci de titluri (volume şi articole de ni; are întindere) de reţinut: l'Idee de Dicu et li>s pn>.u. ves de son exi. stencc che: Desearles, E. Leronx. Paris 1923; hi Philosophie de Jaco b Boelime. J. Yrin Paris, 1929; Copernic. De Revoluţionibiis Orbium Ceeleslium, primaediţie Alean. Paris, 1933; Spinoia, De înlellcclus Emendalione. edilnra J. Vrin, Paris, 193G; Études ţ/dlileennes (lucrare de importanţă fundamentală): t. I, A Uanbe dv la scieuce classiqiic; i. II. l fi Loi de la chule des corps, Descartes et Galilee; t. III, Galilee et la Io i d'inerlie, 335]3., Hermann. Paris, 1939; Enirctiens sur /) «-cartes, Brentano, New York, 1944; Eludrssur l'histoire des ide es philosophiques en Jiussie „T. Vrin, Paris, 1950; I\Ti/siieiues, spirituels. alchimisles, Schwenckfeld, Scb. Franck, Weigel, Paracelse, XI-117 p., A. Colin, Paris, 1955; De Molii Graviiim Xaturaliter Cadenlium în Fii/polhesi Terrae Mnlae, American Philosophical Sociely, Philadelphia, 1955; la Révolution astronomique, Copernic. Kepler, lioreui.

Hermann, Paris, 1901; Eliules d'histoire de in penscc philosophiqne, 329])… A. Colin, Paris, 19 (51.

Yvon BELAYAL, Leibniz. Jnilialion îi să philosophie, 285 p… „rin, Paris, 1962; Leilmi: cruiquf de Descarles, 559 p., Gallimard, Paris –, 1960! BOUILLIER, Jlisloire de la plutosopliie carlesienne, ediţia a treia.

De la» rave, Paris.

BOUTROUX. la Philosophie allemande au X.siècle, 244 p… Yrin, Paris, 1948. Ricliard A. I OKS, Yoltaire, Letbniand the problem of Iheodicţirom „Oedipe" Io Candide", 217 p., N.Y. Coli11" b ia Un 1959, Pierre BRUNET, l'Inirmluclion des idecs de Newton en France au XVII!"; t. L „w" 7

294

S: „II. >35 p – Blanc hard, Paris. 1931; Ic* Pltţ/-liollandais ei la méthode experimentale en de

130 p... Blanchard, Paris, 1926; 2 voi... Blanchard, Paris. 1929; /i/ude sur în principe de la moindre action. 115 Ucrmaiin. Paris, 1938. L. HRUXSCHVICG, Minefi, Paris. 1937; Descartes et Pascal, lecleiirs onlaigne. Xeiichilcl. 1912;!?! o. se pascal, y II 1 – 248 p... \rrin, Paris. 1953; Spinoza et ses con-Icmporains, ediţia a 4-a. P.T.F., Paris, 1951. Pierre BURGELIX. Conunenlaire du, Discours de lamenta-phţ/sique" dele. iluuz. P.U.F., Paris; la Philosophie de l'existence de J.-J. liousseau, 599 p., P.U.F., Paris, 1952. E.A. El. RTT, The melaphi/sijrs of Sir Isaac Newinn, IX-349 p., Londra, 1925. Emile CALLOT, la Hmaissance des scienees de la vie au XVI" siccic, 201 p., P.U.F., Paris, 1951. F-mst CASSIBEK – Die Philo. tophie der Anfidarimij, 492 p., J.C.B. Molir. Tiil) ingt n, 1932; traducerea franceză: la Philosophie des Liimières, 19 (Hî. A. CASTI-GLIONI, Ilistaire de la inedecine, 781 p... Payot, Paris, 1931; Maurice CAULLERY, Histoire" des sciences bioloyiqiies, o21])... Pion, Paris, 1925. Pierre CLAIH, Louis Tlvnnasxin, 159 p... P. IT. F. Paris, 1964. Pierre COSTABEL, Leibniz et la dijnamiqne. Les icxies de Paul DEL A UN AY. XVI le, XVIII

1 H92, llennann, Uaris. la Vie

195S.

medicale aux XVI, 557 p., Paris. 1930; la Zoologic nu

XVI «fiicele, Ilermann, Paris, 1902. G. DREYFUS, la Volonic sclon Malebranche. 408 p... Vria, 1956. René DUGAS, la Mininique au XVII. 020 p., Nouchilel, 1951, G. FRIEDMAXX, Leibniz et Spinoza. ediţia a 2-a. 350 p., Gallimard, Paris, 1JIÂ2. François GIRBAL, /Bernard Lanu/ (W 40 – 1 1»), 194 p... P.U.F., Paris, 19 (14, II. GOUMIER, i (Lf, f>Cailon de MaMiranclie. 174 p... Vrin, Paris, n la ph-l osf>phie de Malebranche el son expe în e? li!) ieu! ieediţia" – a44°! Vri11 i aris, \mr" Ule Gl-YENO J/ «Scienci-s de la vie aux „5 7 el XVIIIe siècles. prima ediţie. XXI-lt, 2 SP / llche! Pai-is, 1957. Elizabetli (). LABROUS-SE /

Bin, j „enlairecrili (ilicde la correspondance de Pierre Jic 2 vol. – p., XVI-IÂ39 p., Martinus voi., X-280

Nijhoff, lângă, 1964. Pierre LAC111EZE-JUy les Originea carteziennes du Dicii de Spiiw a, t'din. a 2-a, X11 – 288 p... Vrin, 1950. J. LAPORTE. tides d'histoire de la philosophie française an \V7/e siècle, 272 p., Vrin, 1950; la Doctrine, de 7V/-Royal, 2 vol., 222 p. şi –

j64 p., Vrin, Paris.] <J5 i 1952. L. LEGHE VAL IER, la Morale de Leibni-226 p., Vrin, 1933. R. LENOBLE, Mersenne ou /, naisaance du mecanisme (lucrare de importanta fm\(lamentală). 634 p., Vrin, Paris. 19) 3. G.I.E\Yl. s rindh idiialile selon Descarles, 252 p... Vriu, a, → (i J.A. MARAVALL, la Philosophie polilique cspa-i/no l e au XVI l „dans sex rapporis avee la Mnire-n-forme, 336 p., editată de L. Cazas şi P. Mesnard, Vrin, 1955. Doctor Louis AIERLE, la Vie. < [Ies (e uvres du doc l eu r Jean Gabriel (Sallol (J 144 –], 04) XV-331 p., Poitiers, 1%2. Hélène MET/CER Ies Doctrines chimifjues en France du debut du XVII à la [în du XVIIIE, 4% p., P.U.F., Paris. 1923. Newton. Slalil, lioerhaave el la doctrine chimique, 332 p., Alean, Paris. 1930; Altraclion universetle el religion naturelle chez (/uelques rommentalciirs anc/lais de Xewlon, 3 vol., Hennann, Paris, 1938. Paul Henri MIC11EL, la Cosmologie de Gionluno Bruno, Hennann, Paris, 1963. Roland MOUSNIER, Progres se ientifiqne ei techniqiie au X\ IIIE aieele, 451 p... 24 planşe, Pion, Paris, 1958. P. – MOL Y, Ies Lois du choe des corps d'après Malebranche, Vrin, Paris, 1927; le Développement de la pliyaiijue carle-sienne. 350 p., Vrin. E. NAENT, Leibni: el la qur-relle du pur ainour, Vrin, 1959; Morale e. t con-science de soi selon J.cibni:. 170 p., Vrin, 1961. (îeor-ges PETIT şi Jean THEODORIDES. Jlisloire de la Zoologie des origine* a Linne; Hennann, Paris, 1962. Jacques ROGER. Ies Sciences de la vii dans la penscc française du XVJ111" siècle, 8-J2}): – Colin, Paris, 19C) 3. E. ROLLAND. le J) elennini-ntf monadif/ne et le probleme de J) ieii dans la philoxoprim de Leibni:, 168 p., Vrin, 1935. Pani VERNIHHE Spino: a ei la pensée / rangaise avani la Kei olul 011 2 voi... P.U.F., Paris, 1954. François VI.\L, f „" philosophic el une morale du sentiment, <lui>etitl gucs, 304 p., Droz, Paris, 1958. J.O. WAJ>K. '1".

296

...i-tine organiza Hon and diffnsion ofphilosophic –, ideas from 1700 Io 1750, XI-329 p., Priveeton – Press, 1938 – G. WEULERSSE, le Motivement cu France, 2 vol., F. Alean, Paris, WILLEY, Background studies on the

!

...3\J P", J – U_4It-li lt i «J» – * J'i – v VJVR, i v. –, + jăă (li

r l'histoire llllinaniK (în lui iun; iiciiniiicii iun.

1968. F. de DAIXVILLE, lelangage des geo-Basil
1010 Bas i…
Aen of \alure in the Ihoughl of inc Eighteenth Ce
„R” 302 p., Londra. 1940. S. MOSCOVICI, Ess
IU y f, /…1 T-ţi”.
Pans.
Picard, Paris, 1961.
VIII. Istoria literară şi paraliterară

Aflale. Într-o legătură din ce în ce mai st r însă cu istoria mentalităţilor, câteva importante volume recente, din care două remarcabile: Jean EHRAKD, [Idee de nature cu France dans la premiere moi ţie du XVIIIe siècle (lucrare de importanţă fundamentală), 8 (51 p., SEVPEN, Paris, 19 (53. liobert MAU-ZI, l'Idee du bonheni dans la lillerature ci la pensée fmncaise du XVIIIe siècle (lucrare fundamentală), 725 p., A. Colin, ediţia I, 1960, ediţia a II-a, 1965. Un loc aparte, şi de această dată mereu clasicului Paul HAZARD, la Crise de conscience europecnne (lucrare de bază), Boivin, Paris, 1935; la Pensée européenne de Montesquieu a Lessini), 3 vol., Boivin, Paris, 1946, şi operei atât de bogate a lui René PINTARD, le Libeiiinage erudit dans l «premiere moilie du X\7II «siècle (lucrare de importanţă fundamentală), 2 vol., X 1 – 7 (57 p., Boivin, 1913. Vom reţine ca punct de plecare pentru Franţa Antoine ADAM. Histoire de la Littérature française Ue sieciee 5 voj Domal-Montehrestien, 1949 – 1950. Louis ALTHUSSKR, A/on –, la poli li (tue el l'histoire, 120 p., P.U.F., ar's, 1959. Geoffroy ATKINSON, Ies Rdations

„Oyuge au XVIJE sii, ciect r-olution des idées.
TO; ampion-Paris 1924. The extraordinarii
J «ge in French lileraiure from 1100 Io 10.147 – «ampion, Paris, 1922. W.H. BARBER, 297
p”.
„”?”… S 5 «„X
S –!
— O
— L
— 2 s 3

I u
«C V3

r;
X
f, p – i-K g i
«„— <; – H – d
Îl – re S; X 12
03 fe.
— l re X „S în săiji-o – s” – x”.
„>* – S „X; „*
r-” – 7 – h’1J – 1

u
C, rU – e, C)
I\Ionlesquieu fi

Iradilion polilique an-1909; Montesquieu, ei laise 396 p… Gabalda, Paris, 1909; Montesquieu, VTTI J58 P Alean. 1913; Montesquieu, l’homme ei l aire, 204 p., Paris, 1943. J. DELYAILLE, finisuri histoire.de T idee de progres, 761 p., Alean, 1910 J. DELYOLYE, Essni. «ar 7>.

P râs 445 p. maphie

…

Alean, Paris, 1906. J. DEXIKER, Biblio (les travaux scientifiques (mathématiqiies, phijsique el sciences naturelles) publies par les socie-Iffsai antes de France de TU) o îi 1SSS. 2 voi… Paris. DERATIIE, le Ralionulisme de J.-J. 203., P.U.E., 1918. J.-J. Rousseau et 4 (i-tp., P.U.F… Paris, 19 f>O. M. X \ ///*.

1916. R-Roitsseau, 203 p la science polilique a…

DREANO, la Renommee de Montesquieu au X \ ///*, 589 p., Angers, 1952. R. ETIE. MBLE. l’Orient philosophique au XVIIIE, 2 voi… C.D. L… Paris, 1956, 1958. M. FOUCAULT, Ies Proces de sorcel-lerie dans l’andenne France, 3 (12 p… Paris, 1 907. Îi. filLLOT, la Querelle des Aciens el des Moderne*, XXXVIII-610 p., Champion, Paris. 1914. li. GONNARD, la Legende du bon sauvacic, 127 p., Medicis, 1946. J.L.

GORE, L'Itineraire de Fe ne-lon, 756 p., P.U.F... 1957. B. GROETIIL YSEN, Ies Oriaines de l'esprit bourgeois, 299 j), şi 30G p... P.U.F., Paris, 1927 – 1956. G/GRUA, jurisprudence universelle et theodicee selon Leibniz, 548 p... P.U.F., Paris, 1953; La Jiislice huma/ne sclon Leibniz, XII-416 p... P.U.F... Paris. 1956. Pierre HERMAND, Ies Idées morales de Diderot. 303 p... P.U.F., Paris, 1923. René HUBERT, Ies Sciences sfidales dans renci/clopedie, 368 p... Liile, 1923. R-ţi. JAMESON. Montesr/iiieu el l csclavage, 271 P –, Hachelle, Paris, 1911. Elsie JOHXSTON. lt Marquis d'Argens. 223 p., Champion, Paris, 9-in G LE110Y la Psi/chologie de Condillac. [>., Boivin, Paris, 1937. Jean-Pierre MARTIN, e ne academie savante au XVIIe siècle, l'Academie e des belles-letires de Caen (1105 – 1790). 145 lafiate D-E-Ssub îngrijirea lui Pierre i, Caen 19G5 Pierre MÂNINO. l'Orient J, i! târature fa Wise au XT// «et au XVIII* l<t? / P→ Hachette, Paris, 1906. Ph. MASSOX, Wujion de J.-J. Rousseau, 3 vol., Hachette.

299

Paris, J<J07. Jean MAYER, Diderol homuic. de ce. XIV-490 p., Renui's. 1960. Albert

De Pascal a Chatcanbriund. Les de'enseurs f r<no C. du duistianisinc, 1008])., Paris. Alean, 191 (5. \r t, S MORIZE, l'Apologie da luxe au XVIII", < „io / Didier, Paris, 1909. Daniel MORNET, Ies mici lecluellea de la Révolution rancaise, ediţia I 1933. ediţia a 5-a 1954. A. Colin Histoire de la lilleraturc frencaise classu/un, lin. Paris, Pierre NAVILLE, Paul Thinj

55 J, 3

Pari – \. c0.

bacii. 473

Galliinard, Paris.

191

Rnvinond

POLIN, la Polilique morale de John Locke;>20 p P.U.F., Paris, 1960. René PORNEAU, la Rdujicm de Yoltaire, Paris, Xizel, 1956, 516 p. Jacques PROUST, Diderot el l'Encyclopédie. 621 p. \ Colin, Paris, 1962. Daniel ROCHE, „la Dilâusion de S Lumicres. Un exemple. 1 Academie de (; hâlons-sur-jMarne", Aiwales E.S.C., 196 J, nr. 5, pp. 887 – 922. Henri

RODDIER, l'Abbé Prévost. 200 p... Hat ier. Paris, 1955. L.C. ROSENFIELD, From Beast Machine Io Mân Machine, front Descartrs to La Meline. 353 p... X.Y. Oxl. Universily Press, 1941. ROL – erl SMACKLETON. llonlesqnicu. A criticai biography, XV-432 p., Oxl oi-d, 1901. Renée SIMON, Heiinj de Boulainvilliers, 702 p., Boivin, Paris, 1939. Pierre TRAHARD, Ies Mal-tres de la seiixibilile française au XVIIIe, 4 vol., Boivin, Paris, 1931 – 33". Paul VAN TIEGHEM. le Preromanlisme, 2 vol., Rieder, Paris, 1924 – 1930. Franco VENTURI, la Jeunesse de Diderol (de fi 13 a n-53), 417 p., Skira, Paris, 1939.

Cu privire la Spania, erudiţia lilerară es e deosebit de valoroasă într-o perspectivă de isloi le globală: Luis ASTRANA MARIN, Vida exemplar y heruica de Miguel de Cervantes Sauvedra, 5 volp 3.000 p., Ed. Reus, Madrid, 1948 – 1953... BARUZI, Saint Jean de la Croix el le prolli-l experience mystique, ediţia a dona, p., Paris, 1931. M" P.W. BOMLI, la

VEspagne du Siècle d'or, VIII-390 p... Martin» 5 Nijhoif, Haga, 1950, (şi P. CHAUXU, E.S.C., 1952, nr. 4, pp. 553 – 555). G. «Feijoo el l'esprit Europe en, Ilacbetle, Paris, f n „era imensă a lui MEXEXDEZ Y PELAYO, itioasa şi strălucita erudiţie a lui Francesco «Ar JRtGUES MARÂX1, Esludios Cerixtntinos, 656 Atlas, Madrid, 1947. Noel SALOMOX, Recher – i ăsur le t hi1 m e paysan dans la „Comedia" au temps e, ŢOR) e de Vega (lucrare de importanţă i undamen-îală), XXIV-946 p. r.

L'université, Bordeaux. 1965.

Jean SAR R AILH, l'Espagne c'clairec \I-77V p., Kl incksicck o«= i".

Paris, 1954.

IX. Istoria artei

Pe primul plan o singură carie: pălnmzătorul eseu al lui Vidor Lucien TAPIE, Baroque el classicisme (lucrare de importanţă fundamentală), 385 p. + – 15 ilushaţii „liors texte", Pion, Paris, 1957. Printre dociunentele preţioase, toinu! 3 din Ullisloire de l'arl de I'Encyclopédie de la Pléiade, Re. naissance, Baroqne, Romantisme, sub îndrumarea lui Jean BABELOX, de Jâicques VANUXElf, A n ci reviX-CEXT şi Midiei FLORISOCWE, X IM 686 p., Gallimard. Paris. 1965.

Tomul I clin l'Histoire de in miisique, Eneyelopedie de la Pleiade, Des ori-tfiiies a J can-Sebaslien Bach, sub îndruniarea lui Roland MANL EL, XVI-2238 p., (iallirnard, Paris. 1960… Ta ceai es CHAJLLEY, Ies Passions de Jfun-Sebuslien Bach. 456 p., P. l". F., Paris, 1963. L'Histoire des spectac. lex. Eneyelopedie de la Pleiade, sub îndrumarea lui Cu/DUMUR, XX 1 – 2010 P –, Galliinard. Paris. 1965. – Le Baroqne, de „ictor I-ŢAPII-:. 128 p… P.U.F… Paris, 1%1. Tomurile. O şi 8 din l'IIK – loire de l'Ari de André M. ICHEL; din l'Histoire universelle des Ar/s de Louis Volumul l'Art „infame din colecţia E/le; (o" 1"1 2 din l'Histoire de l'urbanisme de AX. şi volumele Moi/en Age şi Temps modin colecţia Clio. L'Art italien de André ASTEL (2 volume, 1956); (omul 3 din l'Art ci „om/ne sub îndiiirnarea lui René HFYGHE. THR nr. 7 1 dollă hihlio Sra1" Jeuşite, de Jacques 1959 – T» le XVHE şi Cele, nr. 45, decembrie Ş l'Information d'histoire de l'art, 1 961, nr. 2.301

A Fi \v-Mi f-i/în A
Bernard BERENSON.
son

le Caraimf/c. să r, [nire inconrjruite. Paris, 1959. Vicenzio GOL/în Seiccnlo e Scttcccnlo, Torino, 1950. Roberto P-\\r & Bernini Archiletlo, Veneţia, 1953. RuclolnviT-i KOWER, Ari and Archiledure în Hall/, f; QQ 1750, „Penguin Books", Londra, 1958.

Tean BABELON, Jacopo da Trezzo de la rom iruclinn de l' Escorial, Paris, 1922. Germain B \ ZIN, l'Archilecture baroque du Brésil, 2 voi} x, râs, 1950 – 1958. Yves BOTTINEAU, l'Art de colir dans VEspaanc de Philippe V, X-G8/ p… 134 planşe Feret, Bordeaux. Pierre CHAUNU, licvue d'/ii – tnire economism: el sociale, 1963, nr. 4, pp. 41, 470. A. CALDEIRA PIRES, Historia de Palaci? Nacionál de Quelu:. 2 vol., Coimbra, 1925-lţ) J (j Ayres de CARVALHO, Ascultura de Mafra, Lisa-bona, 1950; De João V e a arte de seu tempo.2 vol., Lisabona, 1900 – 02. José Augusto FRANCA, l'iie viile des Lumières, la Lisabonne de Pomi al, 259 p SEVPEN, Paris. Paul GUINARD, Zurbarun d les peintres cspaqnols de la vie monastique (lucrare de importantă i undameiilală), XI-291 p. – 98 planşe. Ies Editions du Temps. Enrique LAFUENTE FERRARI, Brève liistăria de la pinlura espann-la, ediţia a 4-a, 657 p., 270 planşe, Madrid, 1953. Marquis de LOZOYA, IIis (oria del Arie

Hispanica, tomul 4, Barcelona, 1931. Enrique MARCO DOR-TA, Diego ANGULO INIGUEZ, Historia del Arte hispano-americano, 3 vol., Barcelona, 1.950. François Georges PARISET, Georges de La Tour. Paris, 1948. Francisco PACHECO.): / Arte de la Pininra, Sevilla, 1649, Ed. F. SĂNCHEZ CANTON, 2 vol., XLVI 1 – 499 p. şi 482 p., C.S.I.C., Madrid, i-i f) – Antonio PONZ. Viaje de España, Madrid, 1772 – 1794, R.C. SM14TI, A Tâlha cm Portugal, Lisabona, 1961.

M.L. AIRS. Ies Peintres flamands de fleurs au XVIIe siècle. Paris, Bruxelles, 1955. Hubert COL-LEYRE, Ies Églises banques d'Anvers, Bruxelle5 1935. Hans Gerhard EVERS, Rubens und sein Werk, Bruxelles, 1943. Bruno GRIMSCHIT7-Wiener Baroci; Palăsic, Viena, 1951; Hildebran-Viena, 1958. Hans SEDLMAYR, Johann Bern Mra

302

or von Ei iach. 348 p. – f 336 planşe, îl urold, Viena, München. Numeroase articole de Jacques

VA\U.

CHATELET şi J. THCILUER, / «Plinlure neaisc de Fouqud a Fragonurd, 2 voi… Paris, françaisc de-l„ – 1064 Colloque Nicolas Poussin, 2 vol., C.2 în rk 1961. Georges ISARLO. la Peint Paris, 1961. Geoi j-nmce au ouqu

X. R.S., einlurc e n X7IIE, Paris, 1960. Pierre MOISY, /es

fquses desjesniies de l'amicnne assistance de France.) voi., Inslilufum Historietun, S. J… 1958. Pierre VERLET. Yersailles, Paris, 1961. Cataloage de expoziţii şi de muzee.

X. Istoria vieţii religioase

Pentru o bibliografie cât, mai amplă şi cleineulele unei problema l ici facem trimitere la studiile Pierre CHAUNU. „Re formes et Nalions", la Table Ronde, martie 1960, nr. 147, pp. 52 – 65: „Jansenisme et frontiere de catholicile (XV116 et XVIII «siècles), À-propos du Jansenisme lorrain", Revue hiniorique, ianuarie-martie 1962, fasciculul J61, plj. 361 – 376; „Reforme et Egli.se au X" Ie siècle". Revue historii/iie, aprilie – iunie 1962. pp. 115 – 138: „Ies Crises au XVII; de l'Europe reformee", ianuarie – martie 1965, fasciculul 473, pp. 23 – 60: „Uuc histoire religieuse serielle. Al) ropos du diocese de La Rochelle (1648 – 1724) et sur quelques exemples iionnancis", Rei iic d'histoire

moderne et contemporaine, 1965, ianuarie-martie, pp. 5 – 34; „la Correspondance de Beze", Revue suisse d'histoire, lomul 15, pp. 107 – 11 (5; „le XVIK siècle reljgieux, cflexions prealabics", Annales E.S.C., 1967, nr. 2> pp. 279 – 302; „Reflexions sur le loiiniant des ann Oes K530 – 1G40", Cahiers d'histoire. Eyon, 1J (i", nr. 3, pp. 249 – 268.

Pentru început marile eveiiimenle ale Biser» cu, Tomurile XVII, XVIII (Apresle. Concile de w7 î/1 To La Restauralion calholiqiic, de Leopold ILLAERT, S.J., lucrare excelentă, clin păcat mai prima parte a apărut, 494 p., 1960), XIXE „ulles doctrinales ci politiqnes aux XV11" et] 303

XVIIIe siècles (1648 – 1189), de E. JARRY.) VQ, lume] de l'Histoire de l'Église fondată de Auguăţi, FLICHE şi Victor MARTIN, sub îndrumavey Inl. – B. DUROSELLE şi Eugene JARRY, la O (ti, tura Bloud şi Gay; tomul II din reuşita lucrare Histoire du catolicisme en France. deLATREII I p DELARLELLE şi DELANQUE, Spes. p – 1963. Pentru o înţelegere în a i deplină a inşi i lui \\ (creştinătăţii, poate prezenta interes lomul XII Ies Inslilulions de la Chrelienic medievale, de d; u briei LE BRAS, 2 vol., 1959 – 1961.

Tomurile II şi III din l'Histoire generale du protestantisme, de Emile G. LEONARI). l'ElaliU sement (1564 – 1100), gr. in8". – 150 p., 32 pl. li. i şi hărţi, P.U.F., Paris. 1961. Declin el Renuaneai, (XVIIIC – XXe siècles), gr. in8", 786 p., 32 p l. h. \ şi hărţi cu postfaţă de lean BOISSET. P.C.F., Paris, 1965. Şi revistele ele specialitate. î) e reţinui Revue de l'histoire de l'Église de france, Hevae d'histoire el de philosophie religiease de la faculle de iheologie protestante de mniversile de Strasbaurti. Bulletin de la Sociale d'histoire da protestanlisme français şi Revue des clades juives (scria a l-a reluată de secţia a VI-a a E.P. II. E. şi clit uxală de editura Moulon et C io).

Înaintea oricărei liste, în mod necesar nivelatoare, am vrea să evidenţiem un impuls, cel dat ele Gabriel LE BRAS, creatorul sociologici religioase. Lui îi revine meritul unei istorii religioase în mai multe volume. Sociologia practicii religioase a împlinit treizeci şi cinci de ani. Primele articole ale lui Gabriel Le Bras sunt eşalonate între anii 1931 şi 1935, (Revue de l'histoire de l'Egusc de]-rance. Revue de folklore français), discursul asupra metodei sociologiei practicii

religioase datează din 1942 (introduction à l'histoire de la Praliqac religieusc en France, 128 p., E.P.H.E., 1912). Din „n" 1 1956, în st irşil adunate, studiile de sociologie i?" ligioasă constituie punctul de plecare ale cercetări mai ambiţioase: Gabriel LE BRAS, des de sociologie religieuse, 2 vol., X-819 p., 1955 – 1956. Cf. În plus, „l'Historiographie e poraine du catholicisme en France".

304

prn-6 Renouvin, W23 – 32, P.U.F., 1966. Un i în plus cel al lui Jean Orcibal. O sută de

„T îi. Vom reţine: Jean ORCIBAL, les Origines

I atisenisme (lucrare de importanţă fundamenta

„" Yrin, Louvain et Paris: tomul I, Correspon

de Jansemns, 548 p. + pl. h. t., 1947; tomul abbe de Sainthmcede Jansemns, TT Tean Duvergier de Hauranne, r «ran elsontemps (15 Sl-163S), 686 p. – Mplan-i fi. t... 19 – 17; tomul III. Appendices, 288 p.

UMS V0111111 W>l) es Origines du jansenisme. letires inedi ţes de J. Duvergier de Hauranne... este datorat lui \unie BARNES, 447 p., 1961); tomul V, la Spiritualité de Saint-Cţ/ran avec şes ecrils de piele inedils, 541 p., 1962; E l-ai present des recherches sur la repartilion géographique des „Xoitveaux Calholiques" a la fin du XVIIe siècle, Vrin, Paris, 1918; Louis XIV contre Innocent XI. Les appels au f u tur concile de 168S el l'opinwn françaisc, 108 p... Vrin, Paris, 1949; Autour de Racinela genese d'Esther etd Alhalie, 152 p., Vrin, Paris, 1950; Louis XIV d les protestanta, 192 p., Vrin, Paris. 1951; Pritr-Royal enire. lemiracle et [abeissance, I< lavie Passart et Angélique de Saint-Jean Arnaiild d'Andilli/, 198 p., Desclée de Brouwer, Paris, 1957; la Renconire du Cârmei theresien avec les mystiques dn Xord, 250 p., P.U.F., secţia a V-a a E.P.H.E., Paris, 1959; Saint-Cyran el le jansenisme, 192 p... Senil, Paris, 1961; le Cardinal de Berulle, Evolution d'une spiritualile, 163 p., editor du Cert, Paris, 1965; Saint Jean de la Croix et la mysliqne rheno-flam-mande, 250 p., Desclée de Brouwer, Paris, 1966.

Reforma catolică, îngustinismul, jansenismii l... marile linii de forţă ale Europei catolice în secolul al XVII-lea.

Pentru o înţelegere mai amplă, un studiu remarcabil de R.P.

Henri de LUBAC, Auguslinisme «theoloyie moderne, 338 p.Théologie () 3", Auber, a's, 1965. Paul ADAM, la Via paroissiale en nnccau XIVe siècle, 327 D… Sirey, Paris, 1964 ic" letodfO; E. APPOLIS, le Jansenisme dans le dio-Alb dl L" d-ve au XVIII «siècle, XXVIII-324 p.

* 192; Entre jansenistf. s el Zelanti. Le „T i cm 3 os Parii" caliw Hque un XV1111". XI-001 p., şi Picard, Paris, 1960.

JULIEX-EYMARD d'AXGERS, h Per? y (V de Paris ci son temps, 15SO – 16TS, 2 vol., l\\r 1910; rAj>olo (/étique en France de l-iSO A IG, O p. râs, 195 – 1. Charles BERTHELOT DU CHESXAy" Ies Misfiions de saint Jean Endes, LXXIV-Jo. > n Paris, 1%7. Henri BREMOND, Histoire li[raire da sentiment relif/ieux, 12 volume, «T. inft-Blond şi Cray, Paris, 191 (5 – 1936. Pierre BLI-V În Clerf/e de l-rance et l<t monarchie. f Aude sur le Axsemblees generales du Clergd de 7 (775 a 76 6 J. o. voi., 5.33 p… d () 8 p., Roma, 1959. Emile BRO-GLIE, I\Iabillon et la Société de Saint-Gernuiin, des-Preş, (1664 – llfO"), 2 vpl., Paris, 1888; Lucieii CEYSSEXS, Jansenistica. E îndes relative? a / /îi. v-toire du jansenixme! voi., Malines, 1950 – 1!) 57; Jumtenisticu inenora, 5 vol., lalines, 1950 – 195!); Fei nand CHAKPIN, Pralique relifiieuse et jornin-iion d nne e/rande viile (metodă), 332 p., Centurioii Paris, 190 l. Emeslo CODIGNOLA, Ilhiminişti, Giansenişti e G iacobini nell'Ilalia del Scticccnlo, IX-380 p., Floventa, 1947. P. COCHOIS, Bmilk et l ceole [rancaise, Senil, Paris, 1963. L. COGXET, le Crepuscule des mţ/sliques. Le conflit Fendon-7 Jo.s. s; (e/. Tournai, 1958. P. COSTE, le Grand Saint du e/rând sitele, 3 vol., Paris, 1932. J. DAGENS, Be. rulle el les oriţ/ines de la restauration cattwliqm (UI >— o 11), Paris, Bruges, 1952. F. de DAIN-VILL1-". Ies Jesiiites f t 1 education dans la sociale françaisc… Paris. 1910. Jeanne FIERTE, la Vie re-liţ/ieiise dans les campaqnes parisiennes (1622 – 1095) 453 p., Vria. Paris, 1962. Colocviul de istorie re-liţiioasă. de la Lyon, octombrie 1963, Cahiers d'His-toire. număr special, 156)., Lyon, 1903. Augustin GAZIF. R. Histoire f/encrale du nwiivement jansi-nisie depur şes orir/ines, 2 vol., inl6, E. Champion-Paris, 1922. Lucicn GOLDMANN, le. Dicu cache-E tude sur la vision trao ique dans les Pensces de! «cal el dans le theulre de Raciiic, 451 p… Gallimard. Paris. 1955; ediţia a 2-a, 1962; Correspondance Martin de ttarcos, abbe de Saint-Cyran, P Paris. 1956.

— Mario GOXGORA, „Estuclios
306
— „.

pejs [lio y la „ilustracimi" catolică cu AmeriC latina" Revista chilena de Historia; / geografia, °a 125, 1957,00 p. P. JANSEN, De lilaisc Pas-nf/ \-Henni Hammond, Les Provincia les en Anc/le-frre. 140 p., Vrin, Paris, 1951. Arturo Carlo JE-UOLO II giansenismo în Italia prima della Ri-polinidne, XL-437 p., Bari, 1928. Bruno XEVEU, r/? historien à l'École de Port-Roi/al. Sebaslieti Le Văzu de Tillenwnt (W31 – 169S), XIV-33G p., Martinus Nijhof, Haga, 19 (50. Christiane MAR-CÂLHACY, le Diocese d'Orléans sous l'episcopat de MS Dnpanloup, XXX-593 p., Paris, 1962, şi le procese d'Orléans au milieu dn XIXE (pentru me-iodă), XV-501 p., Sirey, Paris, 19G1. P. – Manuel F. MIGUELEZ, Jansenismo y regalismo en España, Gaviria, Valladolid, 1895. G. NAMER, l'Abbé Le Roy etses amis. Essai sur le jansenisme extremiste intramondain, 208 p., SEVPEN, Paris, 19 (54. Xuoue ricerche storiclie sul Giansenismo, Analecta gregoriană, t. LXXXI, Roma, 1951. VON PASTOR, geschichte der Păpiste seit dem Ausgany des Miltelalter, 16 vol., Freiburg-im-Breisgau, 1886 – 193.]. Louis PEROUAS, le Diocese de la Rochelle de 164S a i-i 2 ă. Sociologie et pastorale (lucrare de importanţă fundamentală), 532 p., SEVPEN, Paris, 19 (51. L. PEROUAS, editor al lui Pierre Fr. HACQUET, Mémoire des Missions des Monfortains, XXII-175 p., Poitiers, 1964. Edmond PRECLIN, Ies J însenisles du XVHIE et la constitution civile du clerge, '60 p., Paris, 1929. L.P. RAYBAUD, Pa paule et pouvoir temporel sous les ponţi f icats de Clement XII et Benoît XIV (1130 – 1158), 135 p., Vrin, Paris, 1963. Alfred REBELLIAU: numeroase articole despre Bossuet şi în legătură cu Bossuet, AAINTE-BEUVE, Port-Royal, 7 vol., ediţia a – a, Paris, 1912 – 1913. Therese-Jcan SCHIITT, Vrganisation ecclésiastique el la pralique relirzicuse uans i archidiaconie d'Aulun de 16-JO a 1750, X-i L111 P> + hartă, Autun, 1957. J.A.G. Bossuci et în Ilollande, 1949; Pasquier ed-ayS Bas VI-XXXVIII-040 p –, Vrin, Lom,}?; René TAVENEAUX, le Jansenisme en oine, 1640 – 1789 (lucrare de importanţă funda

30?

mentală), 759 p., Vrin, Paris, 1960. René T.\Vp NEAUX, Jansenisme et polilique, A. Colin pai 1966. Jacques TOUSSAERT, le Sentiment yieux en Flandre à la fin du Moyen Âge (pentru metodă), 886 p., Pion, Paris, 1963. Jean-Francoi – THOMAS, la Querelle de l'Unigenilus, 26 Y.P.U.F., Paris, 1951. Jacques TRUCHET, la Pre. clication de Bossuet, 2 vol., edit. du Cerf, Paris 1960; Bossuet panegi/risle, 1962 şi Polilique de Bossuet, A. Colin, Paris, 1966. L. WELTER... la P – forme ecclesiaslique du diocesc de Clermont; \L1 XVII* siècle", Mémoires de l'Academie des seicn-ccs... de Clermont-Ferrand, t. XLV, 288 p., Letou-zey el Ane, Paris, 1956. Leopold WILLAERT, S.J., Ies Origines du Jansenisme dans les Pays-Bas catholiques, 439 p., Gembloux, 1948; Bibliotheca jansenica belgica, 3 vol., Paris, Bruxelles, 1949 – 1951.

Pentru istoria profund sincronă a Europei protestante, E.G. LEONARD şi inepuizabilul tezaur reprezentat de Biilletin de la Société de l'histoire du protestantisme français.

André BIELER, la Pensée économique de Calvin, 400 p., Geneva, 1959. Corpus reformatonun din anul 1884 şi în continuare, peste o sută de volume.

Jean DELUMEAU, Naissance et afirmation de la Reforme, 417 p... P.U.F., Paris, 1965. L. FEB-VRE, Un destin: Martin Luther, Paris, 1929, ediţia a 4-a, 1951; Au coeur religieux du XVIe siècle, 400 p., SEVPEN, 1957. Paul F. GEISENUORF, Theodore de Be-e, X-456 p., Labor et Fides, Geneva, 1919. Henri IIAUSER, la Naissance du proteslanlisme, Paris, ediţia I 1940, ediţia a 2-a, VII-123 p., P.U.F., 19 () 3. S. KOT, le Motivement antilrinitaire. Humanisme et Renaissance, 1937. A de LA GORCE, Wesleii, mailred un peuple (1*03 – 1191), Paris, 1940. K.S. LATOURETTE, of the Expansion on Christianiliţ, 10 volume, York. Jacques PANNIER, l'Église reformee «Paris sous Henri IV (lucrare de importanţă mentală), 667 p., Champion, Paris, 1913; l rejorinee de Paris sous Louis XIII (1610 – 754 p., Puris, Strasbourg, 1922; l'Église.

308

pans şi 181 P la soui Louis XIII (1622 – 162!)), VIII-G35 p. Paris, 1931 – 1932. E. RODOCANACHI, je cu Italie, 2 vol., Paris 1921. Ernst „rmFFFR Beilrage zur Geschichte des spanischen Prolesianiimus... 3

vol., Giilersloh, 1902. René unFI T/EL V râie el fausse eglisc selon les theolo-wsfranc, ais du XVIIE siecic, 181 p., P.U.F., Pa – U" Vi55 Max WEBER, rfithique protestante et]* <, pril du'capitalisme, ediţia I, 1904 – 1905, şi ploll. Paris. 19 (51, 324 p

Pentru ortodoxism, lucrarea tundameulala a lui Pierre PASCAL, Ies Orif/ines du Raskol (op.

cât.) –

Pentru iudaism, ramura sefardită, o parte a operei lui l-S. REVAII (de importanţii fundamentală). Vom pieră de la articolul său „Ies Marranes", Reime des etitães jiii es, 1959 – 10 (50, seria a 3-a, lomul! (CXVIII). pp. 29 – 77. C.f. În plus şi printre alte studii, „la Reli» ion d'Uriel da Costa. Mar-ranc de Porto". Reinie de l'Iiistmrc. des relinions, ianuark-inari le 19 (52; „Au tobiographie d'un Marra-ne… João (Moseu) Pin! o Delgado", Revue des eludes jiiives, ianuarie-iunie 19 (51; „Spinoza el les liorétiques de la cominunaule jude o-porlugaise d'Amslerdam". Revue de l'histoire dis miţ/ions; „Un pamphlet contre l'Inquisit ion d'Antonio En-riquez Gomez: Ia seconde pârtie de la Politica Angelica, Roma 1 (547", Revue des eludes juh>es, ianuarie-iu n le 1962: „le Premier Elablissement, des Mar-ranes portugais a Roucn (1 (503 – 1 (507)", Mclanţ/es Isidore Levy, Bruxelles, 1955. „Pour l'histoire des Marranes d'Anvers. Recensemenfs de la «nat ion Portugaise» de 1571 a 1 (500", Revue des eludes jui-ves, ianuarie-iunie 19 (53; Spinoza el le docicur Juan «e Prado, 1 (53 p., Mouton, Paris, 1959; „Un p laici oyer en faveur des «Xouvcaux Chreliens» portu-§a's du licencic Martin Gonzales de Collorigo", wue des eludes juives, iulie-decembrie 1903… Xu – e oase studii în Revue des eludes juives, Iberida, ocle Janciro, Brésil, Revista da Universidade de Boldim Internacional de Bibliografia. Îi ira din Lisabona şi Aniwaire de la – °n de l'Ecolc pratique des haules eludes.

309

V.

José AMADOR DE LOS RIOS, Ilistori n politica y religioasa de los Jadios de España y p f/a/, edil ia I 1848. reeditată la Águilar 1960, XX-1109 p.; Julio CARE BARO –, Jadios en la Espaua moderna i/ contemporan °S 540 p., 4G2 p., 570 p… Arion, Madrid, 1902. Albe" A.

SICROFF, Ies Conirouersesdes Statuls de „par, de şanţ/” cu Espagne da X e au XVIIE’s le ci e (h crare de importanţă fundamentală), 318 p Didip „Paris, l’JOC.

Pentru gândirea teologică, şi în special penir iudaismul askenaziin: B. BLUMEXKRANZ. În\t, ci chreliens dans le inonde occidental (-t-jO-Wi>6) 440 p., Moulon, Paris, 19 (iO. André. CIIOURAQUĂ ia Pernă jaive. 128 p., P.U.17., 19G5. AnioUI MAN-DEL, la Vie du hassidisme, 279 p., Calmaim Lr-vy J’aris, 1903, G.G. SCIIOLEM, Irs Grands Cnnranis de la mijsliquejuive (lucrare fundamentală), 4 () 2 p. (1 raducere în limba franceză, Payol, Paris, 19GO. Georges VA. JDA, Recherches sur la philosopliic de la Kabbalc dans la penscejnive du Moţ/cu A</e, 420 p., Mouton, Paris, 19G2: la Pensée juive au Moyen Âge.

Pentru vrăjitorie şi zonele de umbră a infrarc-îigiei, Francis BAVOUX, / «Sorccilerie au paus de Quingei], 202 p., Paris, 1947. Elienne DEI. CAM-BRE, le Concepi de sorcellerie dans le duczic de Lor-sainc aux XV16 el XVII siècles (lucrare de importanţă capitală), 2 vol., 253 – 288 p., Société d’ar-cbeologic lorraine, 1948 – 1949. Lucicn FEBVRE, numeroase articole. Robert MAXDliOU. numeroase articole şi Magistrala el sorciers cu France au XV/7” sticle, Pion, Paris, 1968. Ch. PFISTER. „Nicolas Rémy el la sorcellerie cu Lorraine à la fin du XVIC”, Revue historirjue, 1902.

Xf. Bibliografie şi surse de inspiraţie

Această orientare sumară nu trebuie să ne facă pierdem clin vedere esenţialul. Pentru o bil> 10

310

nipletii este indicat: să recurgem, pentru „C tară la bibliografiile recapitulative IIÂU-şi L – ANDRÉ pentru Franţa, Benito SÂN-Z ALONSO pentru Spania, PIRENNE pentru etc., precum şi la bibliografiile anuale nu-şi internaţionale ale ştiinţelor istorice din ce mai pătrunse de celelalte ştiinţe umaniste, ce.1. rje care în mod simultan serveşte şi este ser-°! – fOt mai imperios istoria este menită să de—Vă’ştiinţă economică, sociologie, psihologic coeuvă, regresivă. Secolul al XVII-lea se află în centrul acestor demersuri şi trebuie abordat în «ăla măsură cu instrumentele metodice ale istojei literare, istoriei filosofice, istoriei

ştiinţelor şi religiilor, în consecinţă, tot afâlea reviste, biblio-<rrai îi colecţii de documente şi ele inestimabile mărturii.

Dar, mai ales, nu se poate vorbi de istorie fără iexie. Istoriografia de ieri a pus la dispoziţie, pen-fru perioada 1620 – 1760, câteva mii de volume, de documente şi de publicaţii din arhive.

Istoriografia de azi înaintează într-un ritm mai lent. În locul studiilor despre Descarles, este preferată opera lui Descarles; înaintea gloselor despre Leibniz, opera lui Leibniz… Erudiţia literară şi filosofică a pus la dispoziţie, în mii de volume, ediţii critice ale clasicilor din întreaga Europă. Numai în Spania Biblioteca de Autores. vpa; lo/e. v sporeşte, ea singură, cu douăzeci de volume anual clin care zece sunt consacrate clasicilor, adesea uitaţi ai „Secolului de aur", deci epocii de care ne-am ocupat.

Dar până la urmă în spatele tipăriturii se află manuscrisul, or manuscrise putem număra sute de mii ele teancuri. Arbive clasice şi „mase adormite" atât de preţuite de Pierre Gou'bert redeşteptate treptat la viaţă tocmai datorită strădaniilor sale… în definitiv, cele câteva cărţi înserate în această Bibliografie nu au altă raţiune decât de a invita «torul să se cufunde cu desfătare în lectura lor.

TABELE CRONOLOGICE

l

ISTOBH

I' ULI TJCĂ

EOOXOMIK SOCIETĂŢI

lo J. il. VJG. J'ri-ina răscoală ţărănească în l –ranţa i L-A7. împotriva

15911. În aprilie.

Edictul de la Nanâes. 2 mai.

I acea de la Yer151I.S-l G o: i. I'ri-\ins. Klseptemî nu-i mare epidemic

15 f» 9

J Mi JI 005. Boris dndimov. Iar.

1 WH. 57 ianuarie. 1 ratatul de la L von (Franţa. Să-voja).

27 septembrie. Se naşte Ludovic al XIII-lea (moare în n; i: i);

Oii vier di-Serres

Tlicatre d'A.aiij ciillure. i

Siinoii Slevin eej) e predarea materna lieii în limba flamanda, la şcoala de iiilţineri din Levfla.

17 septembrie. Giordaiio Bruno este executat. William Gilbert de Alagnele., KePler, refugiat

Jg Uw…

Sâni. voia le primele J'oor J.tiirx. Scliinibarea jjari-tălii în miiint a

AHT) – I.ITKHATU fia

A ŞI I. LUMII

1596 – 1597. Van Houtman în Indonezia şi FIJi-pi'fie.

l rigoană linpolriva creştinilor în Japonia.

1598-ICSO. Ber-Icyasu, stăpân ni ni

1598… l C0 (î.

l – rancois Manşare.

al Japoniei.

bafaij.

raclif, de Mateo Alemán, celebrul., (011 verso" (convertii).

1599 – 1G-11. Van Dyck. 15! f9 – 1 blO. Ve-Olandezii în Japonia.

1.000 – 1082. Glande Celee, zis

Compania engle-a Indiilor

„F <— l liâul

«le Lon-am >. Orient-i e

Ifi On lr. «i r „i „ni… e.

1.000 – 1681. Cali deron!

Magnificatul, de! a Victoria (Madrid)

— Aravaetjio: fecioara cu şarpe.

O. andexii în An-nam.

ISTORIA POLITICĂ

1002.29 ianuarie. Keânnoirea alianţei dintre Franţa şi Cantoanele elveţiene.

24 ianuarie. Moare FJisabeta I. Devine rege la-cob I.

Ifi Oi. 28 august. Pacea dintre Spania şi Anglia

1605.5 noiembrie. Complotul «des Poudres» (prafului de puşcă).

F. CONOMIF:
SOCIK
RELU – III;
VIAŢĂ
ŞI UUTUALA

l septembrie. le. /uiţii la Paris. Arininius la uni-versiUUea din Leyda.

Introducerea irn-po /itului r.is „la l'aulette", pe dreptul de a Irans-mite uriua. Şi «Hit o funcţie.

1004 – 1611. Hi-chard Bancrolt, arhiepiscop de Caulerburv.

1606. Răscoala lui Bolotnikov (Rusia)

C. anii l Io devine papă 1. numele de Faul N

l; –, octombrie-Moare Tlieodore de Be/. e C—1, al 1605) discipol lui Calvin.

ARTI-LITERATURA
EUROPA ŞI RESTUL LUMII

Moare ltanţois
Victe
(1540 – 1603).

Galilei: scrisoare către Paolo, prima afirmaţie a legii căderii corpurilor. Kep-ler începe studiul despre reflexia luminii; notează diferenţa de 8 faţă de observaţiile lui Ty-cho Brahe; publică Ad Vitel-liomm Paralipomena, punctul de pornire al opti-di.

Grolius: De jure procdae.

ampane! la: C.e – ateu Soarelui. 60*2 – 167». riii-ippe i! e C.liam-paifţ" 1.

100*2 – 1670. A-hraluun Bosse.

C, arraclie: Fuya în Kyipt.

— 1029. Începutul serici de Cojiiedias de Lo-pe de Ve.ua. 1604 – 1010. Amenajarea pielii regale (place des Vosges) la Paris.

Compania olandeză a Indiilor orientale.

Clianiplain în Canada.

Kepler: legea mişcării eliptice.

Don Qnijolc (prima parte), Macbcilt, reycle Letir.

1605 – 1607. Danezii din nou în Groenlanda

1606 – 100!». Rembrandt. 1600 – 1048. Pierre Con ic i I Ic.

Campania din Virginia. Prigoană împotriva creştinilor în Japonia.

315

ISTORII POLITICĂ	ECONO MIE SOGIETA. l'Ii	RKLIC UF – VIAŢA
1 C07 13 mai. U-niunea evaiiftheli că în Imperiu. 1 G08	Apoşeul traficului între Seyilla şi A merjca (eu greuta te) „—.	Legi excepta „împotriva c-Uol cilor lui Art «în". Stintu l Fraiicois ductiii n a lu' vie denot e. 1608 – 1G57 l i Olier. J
1009. Varşovia capitala Poloniei… Scrisoarea de Majestate" acordată cehilor	10 (K) – 16 f4. Expulzarea din Spania a mori. scilor.	Refor ma de la T baţia Port-Royal (25 septembrie). Moartea lui Ar-minius.

(libertate cuâUUui). Srinta Ligă în Im periu. Armistiţi u de Doi sprezece ani între Spania şi Provin cu leunile.		
1610. Polonezii cuceresc Moscova. M mai. Este aşa sinat Henri e al IV-lea.	Început ul secolului al XVII-lea. Ge neraliza rea scon turilor în Anglia.	„Reni onsiraţia”. preoţi lor armini era în Olanda şi 7, ce landa.
1611.20 ianuarie. Plecarea lui Sully.		Riclie r. Libellus. Contre-remo n-irance în Ola” da’
1 «12. Franţa în tabăra spaniolă	:	23 mat. Al clou 1 zecile a w nod ai

		biserici lor ref» r male. JJţi:

Kepler: Astronomia Nova. Luneta lui Lipper-shey. Academia dei" Lincci. Academia de ştiinţe din Florenţa.

AIVHÎ – Moultncrdi: Or-fcii. „Manierism şi Tenebroşi", punctul de plecare al celor două mari curente ale picturii italiene.

1608 – 1013. Bursa din Amsterdam.

1 G08 – 1G7 – 1. Milton.

1608 – 1097. Yic-ii-a.

Hiifocns la An-vers. l rima Adoraţie a Matjilor (din Mtiy. cril Pr a – F. UUOPA ŞI RESTUL LUMII

Campania lui Iisus în Paraginii. 1 (507 – 1009. A doua fiolă olan (icxă în Japonia, înfiinţarea Quc-btcului.

lianca din Amsterdam, întemeierea oraşului Sanla-T e în Noul Mexic.

1610 – 1612. Fabricius, Galilei, Scheiner: cercetarea petelor solare. 1610 – 1619. Galilei studiază planetele mediceene.

la Aix, să rupăr

«şească ideile Gaiiiei

Monteverdi; Sanctissimae yinae Misau.

Vir-Prima ediţie a Comentariilor re-yale de Garcilaso de la Vega. 1010-lG20. Apogeul exploatării de către olan de xi a salinelor din Araya în America.

Rubens: Coborl-rta ţie pe

317

ISTORIIPOLITICĂ

IfiKJ. Mihai l Romanov, ţar. Polonezii sunt alungaţi din Moscova

1 G1 – 1.27 octom-In-le 1614 – 24 martie Kilo: Stările generale la Paris.

Mihai l Roma no v învinge pe la/aci la Kostoki io.

1615

IX. ONOMIH SOCIII FATE

lG10-X02 &… Kur i ropa

1616. Prima intrare a lui Hiene

	Î 1 — …;…!	ru sa. Să-i n 1 1!;! l Saies: Le r/e l'amou Dicii.
1617, 21 aprilie. Moare Concilii.		
1618.23 mei. De-fenestrarea e! e la Praga.	Răscoală hi Fâoej mia. Paitidu! „re-i fienţilor" inlăluraţ ţie la iiutele în O-i landa.:	13 iioienibi mai 1 nodul clin 1 reclil. Iţelor nu Saint-Ma ui

Conciliu! din Tren – to este primit la Paris de Adunarea e le r u! u i.

Primii receiizori ai cărţilor în biserica oi's de
rait6
de
16181 1619. Sij
318
j – i: un [/j ni ouounpucui jaiz – 1, AUT [H)! H133 lIJ
Ul! [O BIUB – tiuiO)
— ! HO<7 II. Jţnjv 0,77
MdlTOOS
— O. IOIUI

xi apa – „M: s. i] u... vio)
IHVITI im. SLL
— R.r. viv

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIISOCIETĂŢI		
1 B19. l – erdinând	— 1619 – 1622. Marc		1 VIATÂVrâr FELIICTL-ALÂX J ŞTIINŢA
al II-lea împurn L Electorul palatin rege la Boc miei.	criză în economia italiană, înfiinţarea băncii tij n llamburş.	RELT<; j). – VIAŢĂ „S1>1HITUAI! Avvaknm, f" nda torul mişcării raskolnicilor fiGJO – 1682). Ti, arhiepiscopat în şi-beri a.	r
1620. Sepie nibric. Expediţia din Béarn. 8 noiembrie, începutul războiului de Trei /. cei de Ani.			Francis Bacon (1561 - 1626): No-vum Organon. 1620 - 1682. Jean Picard, astronom
1 G21. Sfârşitul annisliţiului de doisprezece ani. Moare fi lip al IIMca. Filip al IV-lea şi Olivares. Căderea ducelui de Le rina.	Banca din Nürnberg. Scăderea cantităţilor de argint provenind din A-merica. Răsturnarea tendinţei majore (valorice) u comerţului în Seviila. 1620 – 1G30. Scăderea	1610 – 1021 i, ici	
		Commiine s duo-loijiae de Jean Gerhard (1582 – 1037), ortodoxie luterana dură. 1	1

	populaţiei ţermane de la 20 a 7 milioane.		
1 G22			Gali lej nin – 1
1823. Dieta de la Regensbiirg. E-lectoratu! iiinului revine Bavariei.	1 623 – 1625. Criză a producţiei de mercur la lluanca-velica. Pragmatica din 1623 încearcă să limiteze antisemitismul statutelor privind „Puritatea sângelui” – Eşec.	1	În” - „Proclamă x «toegtaton, Na. 53 p K. B, zise 321
320			

ISTORIE. POLITICA	EOOXOMIE SOCIETATE	RICLIOnTT VIAŢA SPIRITUALA	„ViÂTÂR AL? – ŞTI IM A
162 i. 29 aprilie. Richelieu în Consiliu. Cusătoria lui	102 – 1 – 1640. Ciumă endemică în Franţa la nord de Loara.	— Me. rsenne: / /”, Pieţe (leiidei\tev Activitatea	Începiit ul învăţăturii lui Pierre gassendi (1592 – 1655).

Carol I cu 1 lenriette de France.	Răscoala „Cro quant”-i ! or în Pe rigord.	ap, ilo. gel) cu creştine împotriva asaltu lui libertinisnic lui încă esenţial. menle avem. jst.	
1 G25. Carol I un mează după lacol) I l	10 iunie. Căderea oraşului Breda.	Şi Viiicent cir Paul întemeiază congre gaţia mi sionari lor. P. f; a. rassc: Somme thi oloţiiq ue.	1025 – 1712., can Domini que Cas sâni, născut la Nisa. Grotius: De are belii el pacis.
1626. Intervenţia danezilor e rescetăţilor întărite pinsă în Gerinuj şi a duelului în mă. Franla.	Măsuri împotriva	Saint-C yran il 581 — 1 (U: V): la Som ale rfe. s faules tiu ere (înrasse.	
1627. Septembrie. Asediu! portului	Emiurar e masivă a nobilimii cehe.	În riin ţarcă.com paniei Saint-Sa	1027 – 1691. Ro bert Boyle Kep

La Rochelie.		creme nt. Uemile , cardinal.	ler îşi publică Tabelele .
Î «28. Capitularea portului La Hocheile.	Spania pierde controlul comunicaţiilor cu America.	Sf. l – ranţois ţie Să le's: Kntretims	William Harvey (lo; 8 – 1658): De „>°tu cordis et Ia" – Circu
1 G29. Carol I. rupi ură cu parlamentul.	Codul Michau (Franţa)	} H iunie. L'dH t de „raţiert if i; Alais.	Ssâi169 5

323

ARTK.

L IŢE H A'l UI i A

J'X îî Ol A Şf RESTUL LUMII

1 G21 – 1G 18. Să Ionul marchizei de Raiiâbouillet Nicolas Poussiu la Ho mă. 1G21-KJ33.13: ducliiaul de bronz din Sf. Petru

<î fondează N'iemv – Amsterdam.

1624 – 1625. Eşecul atacului olan de z împotriva Bahici.

1621 – 1G30. Domeiiico /ampieri la Koma.

Englezii şi francezii se instalea za în Anii le le Alici.

Ribera: Sf. Jaonim

1 G_2G-1640. Biserică a iezuiţilor la Iunsbruck.

1627 – 1704. Bos-suct. Sonete de Gdngora. I, e Lor-rain (Claude Gel-lee) la Roma.

1028 – 1047. Mormântul papei Urbino al VIII-lea executat de Bernini.

Palatul Barbe-rini realizat de Carlo Maderno (1028 – 1629) apoi de Rorromini (lG2 fl-lG: i2). Ve-lazquez: ISacims fi băutorii.

Manciurienii trec te zidul chinezesc.

t Ileyn învin-ător la Mă tău –, as.
Cartea cotner (u-lui olandez la Arhanghelsk.
TABELE CRONOLOGICE…

ISTORII POLITICA	ECONOMI K SOCIETATE	KKI.I<; IE s-KfrUALĂ	— „VIAŢA „P „P” * T Ji* J>A.
KÂ30. Dieta de ia Regensbiirg. 10 noiembrie. J.lua „Păcăliţilor”.	Mare epidemic de ciumă în Italia: un milion de morţi.	— Moare pierrp f) e 1630)! ° °	Moare Kepler Re v, me (lic din. Ivr Kord atribuie eniâui creşterea În cutate a co I sitoridui calcinat.
1631. Intervenţia victorioasă în Im periu a lui Gustav Adolf.			Theoplir aste Re naudot fondează Ga: d-le de France.
1632.15	Primele	1632 –	Galilei:

– K) no Iembrie. Lützen. Moare Gustav Adolf.	iuruale În Rusia in re giunea Tuia. Revolta şi execu tarea lui Moninio rency, i-uvenia to rul ţinutului Languedbe.	1635. Saint Cyran publică mă rele său tratat sub pseud onimul Po trus Aurelius. În fiinţar ea societă ţii preoţilor misionari (lazariştii).	Dialog. formular ea legii căderii corpurilor. Glande Mellan publică prime le hărţi ale Selenei. 22 iunie. Condamnarea lui Ga liiei. 161) 2 – 1677. Spi Jioza. 1632 – 1704. John — Locke 1 1632 – 1723. An tony Van Leeu Wnhoek.
1 G33		1 633 – 16 – 15. V, ili liam Laud nrhiej piscop de Cnnter! AÂO ive putriarli”	Dfscartes termi„a tratatul său Pernician. Poblicare a Tfost

		1 Mo sco l Cinată vei, Fi 3 din prin ret.: acordami iării fainv! Gal” ci ta” po îl (va fi Plbli Royal. cât în 1664).

33S

MITE LITERATURĂ

EUROPA ŞI RKSTUL LUMII

Veu i7. quez: Forja lui Vulcan. Lope ele Ve. să: Să iubeşti ţară a şi pe cine.

Întemeierea oraşului Boston. Cucerirea Pernambiico-ului 1C30 – 1654. Brazilia oliindexi”.

Via/a

Caltâeron: e un vis, (1631 – 1030). «Versailles t-u) lui Ludovic al XIII-lea.

1633 – 1687. Luliy. i

Bernini termină baldachinul de la Sf. Petru.

ISTORII; POLITICĂ	KCONOMII: SOCIKTATL:	lui lui N” i AŢĂ II – AL.v
IG3-I. Care! l: dic-Ameninţări de râs talura; percepe coală în Ţările de Impozitul Jos spaniole. ştii/t moncij fără apro barea		

Parlamen tului. Moare ”\Vallcu slein. Victoria Cardina lului infaiil.		
1635. Riclu Tieu declară război Spaniei.		
Ifi. IG. Orașul Cor-bie cade în iiiâini le spaniolilor.	1030 – 1037. Răscoală aproape ge nerală a ţăranilor din sudul 1-Yanţei.	
3 f;» 7	Ciumă la Málaga.	Primii sihaştri la Port-R oj-al.
ÎS38.1038 – 1715. Ludovic al XIV-lea.	Se revoltă Scoţia. Rezistenţa cazacilor xaporogi împotriva imperiului	Moare Jansenius (1585 – 1638).

	polonez.	
ÎO.în Moare să-\a-Wcimar. Ocuparea Alsaciei de către francezi.	Răscoala „desculţilor” în Norman-dia.	

lâw şfe	ARTE – LITERATURĂ	Kirnopă şi RESTUL LUMII
«5 ($ în franceză & / ««lui U / oii ICJ. G”*	Pietro da Coiio-na: Preamărirea domni fi ixipei l r –, „j”… bino cil YHI-lea (1033 – 1637). Restaura rea cate dralei Sf. Paul din Londra.	Începutul colonizării în „Alary-land. I
— <; «1703. Ho-ii kf.	Pliilippe, de Chanipnjgne: por tretul lui Hiclic licu. Academia	Francezii în Guaj de! r.pa.

	franceză.	
16: 56 – 1638. Ferma t pune baze le teoriei numerelor.	Cicliil. Prăbuşirea dina>— Hei Miuâi. 1 V reuniri tulburi ! „–: j j/i (nina j	
Descart es: Din coui's de la mi-lliode, Ifs Diop-triqms. Galilei: legea pendulului (proporţionali taica pătratului perioa (fi cu lungimea firului). 1 C W7 – 1880. Jan Swamm erdam.	Van Dyck: Ctt-rol I. Ribera: Piclă. Primul teatru li ric permanent la Veneţia. 1637 – 1 (540. Oratoriul de la Şi în tul Filip-Xeri la Roma de Boro mini. j I	…1 1637 – 1644. Apogeul Braziliei olande/e. I
«M1715. Mă-lebranche. „—	Obilippe dr (ihampa i. L'ne „În rămâniti l lui i. u Initic al XIII ca 1	Suede/îi în De a \care.

	I	
1	1) 39 – 1694. Jean 1 Îaeinc (I !	liâlo/îi la Ma ras. Sfârşitul — Irăt. irii Macao i — Hin/ini-i

337
răs-şffi? /

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	REL (C, ip – Ti-ili VIAT-\ TFIL- SP" inL-VU ai-LITERATURA NTA
revoluţiei engleze. Parlamentul (scurt şi lung).	ni a (5 iunie) şi Portugalia (1 decembrie). Retopirea generală a monedei în Franţa.	I Aiigusliiu Ni – resta-Jansenius. urează palatul Falco !
1041. Procesul şi execuţia contelui Ştrafford (12 mai). Pentru un an Azo-vul este al Rusiei.	Irlanda se revol ta. Tentativă de revoltă a Andaluziei.	lo6; – lG41. „cârtes: Medi-Le N l-rancesco Goniar. tttfn metafizice. Î Vul-Corneilie: l'olycaii. i eucte.
brie. Moartea lui Kiclielieu.		Olier întemeiază i g ianuarie: I brand t: Jlon-Saint-Sulpice. tea lui Gu noapte. \ (1564 – 1642). 16 42 Hoblbes: De cive. Charles Le Brun la

Ludovic al XIII-lea. Ana de Austria regentă. Mă za rin ministru.	1043 – 1045. Revolte în tot sudul Franţei.	A. Arnauld: «;"! 1643 – 1' Moare Mo ni e ve rj frequcnle comm di nion. 1 1
I 1	Indiciul Toise. Creşterea fiscalităţii în Franţa.	Moartea lui Jean – Moar Rembrandi / > SitvMHei«-*rf – i din fondatorii ar[(1577 minianismului. J Deseartes-Prin losopinac Toricelli: barometrul.
! oJ5.14 iunie. Kaseby. Armata intră în scenă în revoluţia engleză.	Revolta oraşelor din Langucdoc.	 Hoenegg, liderul Schtttz: cele S ană U» "1 / % „MC r°SULC lu C! ws-PC
Că o. Franco-sue dezii devastează 1 Bavaria.	j i	— În – 1 ăă*? 6 „WHJ P P (Leitaiz. la R, ' W", „ta – rien Pfs «l, ficeiij n! a lui To g-John

— ISTORIE POLITICĂ	ECONOM IE (SOCIETATE	un u; il.: v' Al-VcTUIATA îN l>LLL PIIUTUAI. A. În;
1 CS7. la Anglia, război „mire armată şi Parlament.	1 6 17 – 1052. A C două mare epidei mie de ciumă în's Spania (I.	„™ Heveli; bascadm Am.; rene. 1». lerdam i.np () t, i je»-1 0 – auonalisnmiui. re» e.

]	Evante. Andaluzia); 500.000 de morţi. Regatul Neapole	Mai. FUigelartasi id” ’1/ sinuciderea lui njă papi 1 Vriei da Costa.
1	se revoltă.	
— IG. ÎI... Vronda” i pârliimentară. Tratatele din Westfalia. i i	În Polonia, revolta lui Bogdan Ilmicl niţki. ic.18 în>r 2. Eron-da. Catastrofă şi \ mizerie. Scădere	Inocenţa, al X-1M 15 f-fseptem-conda mnă trata16 17-l se –, 6 lele din \Vesttalia. brie Ibi8. – Marea experienţa de la Clermont. sf!, l Perier.
I	a popula Uf i fran ce/c. Prăbuşirea i demografică şi rej cesiunea economi că nu cruţă aproa	
I t I	pe nicio zonă a j Europei sân a lui mii: prima maje j:	
I	I criza	Onakerii. Nicolas
l (i 30 0 februarie.	moi Hiial.i. Codul lui Alexei	Cornet în
I l	Kxecuţia lui Caj slalorul”> — L f. „Fronda” gia în i-l	tocmeşte cele duci >mânincri. 1

I 1 JnNfilli! – 1 – 1 Moare Descartes.

llir. II 1 i
I

„R – Societăţii Hobbes: Leviai-vstrâii 0— „ian. Ouericke: Marţea H-i A*: – f-Pueu. na-Rivet (! „”;
— Rt \ ”!

j… 9 octombrie. Acl” tul de navigaţie i (\nulia).
S

1 L! i „i
j J – … i, al1

I 1632 Liberam ”< «o \ llclopirtşeneral Nicon, pa» „” Mo sco vi”.

n dieta poloneza. J a monede, m
Sfârşituiriandrei. Franţa.
Ludovic al XI\j
le-a la Paris. 1
j 1652 – 1651. Pri1
1 mul război anglu

33»
331
ARTK – LITERATURĂ
EUROPA ŞI RESTUL T. IJMII

Velâzque/: Lăncile. Vaugelas: Observet/îi asupra liml) îi franceze.

Moare Ussclinex, inspiratorul imperialismului olandez în America.

SchiiU: importante piese corale de muzică bisericească. Chaui-paigne: Maica Angelica. RembramH: Pelerinii din ICinaiis.

Oceanul Arclic.

Siberia. Dejnev înconjoară eon

Itinentul asiatic.

	1 G49 – 1G51. Ve-lâzquez la Roma; Venus cu oglindă.	Ruşii ajung la Am u r.
	1050 – 1713. Carlo Marat U.	Mauciuri enii invadează China de Sud. 1050 – 1080. Cucerirea, avei.
	1051 – 1557. Scar-roii: Komanul eoni ic. 1051 – 1715. l-e-neloii.	Manciuri enii la Canton.
	Moare Geor» es de La Tour (1511 – 1052)	Olandezi i la Capul Bunei Speranţe.

ISTORIE POLITICĂ

1653. Protectoratul lui Cromwell.

ECONOMIE

SOCIETATE

RELIGIP VIAŢĂ

Reinstalarea inlendenţilor.

1654. Alipirea U-i crainci la Sta lui rus.

1054 – 1657. Ca/a-şi între Rusia şi Polonia.

j 105, „. Johan de AVilt, mare pen-l sionar al Olandei.

Ifi t;

J «57

Procesul Ser-L Crucii. Pm, ci „i Pornire al mişcăr. clere/islenţă – ay cilii Credinţe ju Rusia.

Prima condamna rea. jansenismului Bula papei „0 cenţiu al X-lea Banca Suediei.

1658.14 iunie. Bătălia de la dune „Les Dunes". Moartea lui Cromwell.

165, 9. Abdicarea lui Richard Cromwell. Pacea din Pi tine i.

'27 iulie. Spinoza exclus din Sinago

Sa.

Primă re dactare a

„Formularului".

Pascal: leu J'iuvin-ci iles.

Bula papei Alexandru al VII-lea împotriva jansenismului.

Moartea marelui teolog reformat Pierre du JIouH"-Abdicarea patriarhului Nicor. la

1650 – 1600.).

mu! şi nod a 1 noii ref ar"-Franţa la <" – 332

ARTE – LITERATURĂ

EUROPA ŞI RESTUL LUMII

Lully în înuitca color douăzeci şi patru violonişti ai regelui.

Calcul"! probabilităţilor născut dintr-un schimb de corespondentă între BUâise Pascal şi Fermă t.

1654-l GGO. Le va u termină lucrările la Curtea pătrată a Luvrului

1656 – 1742. Ecl-iinuid Halley. J.-B. du Terre începe publicarea lucrării Histoire générale des An-liltes.

Huygens: teoria Pendulului.

1657 – 1757. Eon-tenelle. Le va u începe lucrările castelului Vaux-le-Vicomle. 3657-lG6. i. Piaţa şi colonadele de J a S fin tu l Petru de Bernini.

Parafrază a psalmilor lui Davicl: Goliert / Godeau.

Sfârşitul Braziliei olandeze. Fuga evreilor portughezi din Brazi iia către Noul – Amsterdam.

Englezii în Jamaica.

Olandezii în Colombo.

Alexandru al VII-lea admite riturile chineze.

Aurang Zel>, le mogul.
ISTORII; POLITICĂ
ECONOMIE SOCIETATE
RELIGlp – VIAŢA
SPIRITUALA
1 GGO. Restaurație în Anglia: Care l al II-lea. Pacea din nord.
Reînnoirea Actului de navigație.
Adunarea cicru, în Franța imp „I'ormulariii" Les Provine-Mlts condamnate k, dere.
Ifi Gl. Moartea lui Mazarin. Înec pulul domniei absolute a regelui Ludovic al XIV-lea (9 martie). Dizgrația lui Fou-quc t. Colbert în Consiliu.
1 G61 – 1G62. Criză ciclică accentuată şi foamete în jumătatea de nord a Franței.
l ««2
Răscoale la Moscova. Cele „cinci mari ferme".
Hărțuieli împotriva puritanilor în Anglia.
l (» o: i. Aviut al imperialismului turc odată cu vizirii Koprulli. Ungaria creştină este atacată.
Colbert optează în favoarea fiscalității indirecte.
l august. Bătălia de la Saint-Gothard. Turcii slut respinşi.
Amplă anchetă i-uiţiată de Colbert. Tarif vamal prolecționist împotriva Olandei.
„Împrăşlicrel"" "-lugăriţelor de); 1 Port-Hoynt din Paris.
ARTK – LITERATURA
EUROPA ŞI RESTUL LUMII
«ov
S-1734 Georg
Stuhl.
1600 – 17; il. Daniel Defoe. 1.000 – l GG9. Jurnalul lui I'cpi's. l'ațada (Io la „al-de-Grâcc tic Mansart.
Idl: J! e-pre: entan/îi şi/i-dicalului postăvarilor. Le v-au începe lucrările la palatul Versail-les.
1 (101 – IGfi! Le Ndtre amenajează parcul Saint-Cerinai ii-en-La ve.

Englezii la Boin-bay.

Biserica din Os-tankino, în apropierea Moscovei cu turnuri-clo-potniţă în formă de bulb.

Întemeierea Ca-rolinelor.

j. teo «a duşi „* ” întări

Moll ere: Tarlu ffe. Miserere de I.u-ly. Începu lui primului Versail-les al regelui Ludovic al XIV-lea.

Noul Amsterdam devine New York.

ISTORIE ROLITICĂ

ECONOMIE SOCIETATE

RELIGII

VIAŢĂ

SPIRITVAI

Ie6.”>. 1 (565 – 1667 Al doilea război aiiiâlo-olandez.

1663-l CCG. Marea ciumă de la Londra.

Septembrie. Sesiunea extraordinară a înaltelor instanţe judecătoreşti din Auvergne.

160.7. Războiul de succesiune ia tronul Spaniei (De-volulion). Destrămarea Ţărilor e! e Jos spaniole.

2 – 6 septembrie. Incendiu la Londra.

1667 – 1671. Răscoala lui Stenka Razin (sudul Rusiei).

Decizia din aprilie, registre parohiale în dublu exemplar (Franţa). Al doilea tarif protecţionist intensificat de Franţa împotriva Olandei.

Moare Ami. ra, lt teolog reforma t.

Sfârşitul schismei Vechilor Credincioşi (Rusia).

16 oa. Tripla alianţă: primul front al naţiunilor protestante împotriva Franţei. 2 mai. Tratatul de la Aix-la-Chapelle. Louvois la departamentul războiului.

Pacea bisericii” îmbunătăţirea re.

e., trp l C fi”.

laţiilor între. hie şi augusti «ei

STELECTU

ALA –, ŞTIINŢA

primul număr din pirilosophical Transactions. Primul număr

din Journal des Saoants.

Grimaldi descoperă difracţia luminii.

Hooke: Micro-pafia.

Academia de ştiinţe din Paris. Hnygens, punct de plecare a) unei noi fizici a şocului.

Observatorul din Paris. Stenon formulează teoria ovismului

1667 – 3748. la „Bernotilij.

ARTH – LITERATURA

Bernini la Paris Respingerea proiectului unui Luvru baroc. Moartea lui Pous sân la Roma.

16 G6 – 1670. (-laude

Perrault: colonada Luvrului.

Racine: Andromacu.

Milion: Paradidisnt pierdut.

1667 – 1745.

Swift.

EUROPA ŞI RESTUL LUMII

Primele infiltraţii franceze în San-Domingo.

1668 – 1733. François Couperin ÎC6S-1744. J-B. Yico 1667 – 1671. j... B-Tuby: Carul lui Apo/lo ieşind din ape.

337

Francezii] a Sura t.

ISTORIE POLITICĂ

1069.27 septembrie. Turcii ocupă Candia (Creta). Veneţienii izgoniţi din Creta.

1070. Hugues de Lâonne porneşte o mare ofensiva diplomaţi că împotriva Olandei.

1671. Arnauld de Pomponne îl urmează pe Lionne în fruntea diplomaţiei franceze.

1672. Războiul Olandei cu Franţa şi Anglia. Căderea fraţilor de \Vitte Casa de O-rania la putere.

ECONOMIE SOCIETATE

Decizie de înfiinţare a departamentului Apelor şi pudurilor (Franţa). Reglementarea dreptului de „tri-age" (Franţa).

20 aug nst. Decizie privind criminalitatea (Franţa).

RELIGIE – VIAŢĂ
SPIRITUAL!
Aplicare din ce în ce mai limitativa a Edictului din Nanles.
1070 – 167G. Clement al X-lea.
Represiunea răscoalei din Ungaria în Italia, biserica acordă femeilor dreptul de a juca în trupele teatrale. l'asqiiier Quesncl: Heficxions momles. Nicole: Essats de morale.
Măsuri de toU ™" ţa în Anglia.
338
Îi studiu despre bombix.
ARTE – LITERATURĂ
Griinnicishausen: Sâmplicis Kimus. Pej-rin înfiinţează la Paris Academia de operă.
EUROPA ŞI RESTUL LUMII
Colbert creează Compania nordului.
Spinoza: Tracta-tns theologicopo-lilicus.
Publicarea lucrării Pensecsde Pascal.
Colbert creează Compania Levantului. 1070 – 1690. Scăderea populaţiei indiene din Mexic.
Prima măsurătoare precisă a meridianului. Jacqnes Rohanit: Trăite de plujsi-lue; punct de Plecare asupra unei perioade de şaizeci de ani de scolastică carteziană.
— Nalonie animale.

n, naturae " B-UW
1750
Mu
Alilton: Paradisul regiisil. 1671 – 1671. I\înrillo decorează spitalul Caridad. 1071 – 1675. Sinagogă portugheză la Amsterdam.
Dizolvarea Companiei olandeze a Indiilor Occidentale.
Yeitia Liniaje publică Norte de la coniretacidn.
ISTORIE POLITICĂ
ECONOMIE SOCIETATE
RELIGIE – VIAŢĂ
SPIRITUALA

1673. Răsturnarea alianţelor împotriva Franţei.
1 G74. Campania din Alsacia.
1675, 25 iunie. Prusia învinge Suedia la Feurbel-lin.
Moartea lui Ture nne.
167G
1677. Începutul negocierilor de la Ni m^3 gen.
Messina se revoltă împotriva autorităţii spaniole.
Tablou de avansare a funcţionarilor publici din rauţa.
Martie.
tolerajnţei! Bill of
Tesl.
Martie: Extinderea în Franţa a dreptului denumit
„La regale".
1076 – 1G85. A treia mare epidemie de ciumă în Spania: 250.000 de morţi.
Moare Shabbatai Zevi (1625 – 1676 fondator al saba-tianismului, erezia mistică evreiască.
Casa de conversiune" (schimb) în Franţa. 1676 – 1689.

VIŞÂECTU — JTT 1—1 Sfel.	ARTE LITERATURĂ	EUROPA ŞI RESTUL LUMII
¥".	Quinault şi Lui ly: Cadmus 1 1 Hermionc. Mo îi ere (1022 – 1073): Bolnavul inchi	Joliet şi m-ar ciuctte străbat cursul fluviului Mississippi.

	puit. Claude Per răult: Ies Di.r Livâes d'arcliilec tare. de Vilruoe.	
Malebr anche: Re-clierches de la vi nii.	Boileau: Art poétique.	Francezii la Pondichery.
Descop erirea aproape simultană de către Newton şi Leibniz a cal culului infinite zimal (Newton mai clar, Leibniz mai de viitor). 22 noiembrie. Römer: măsura rea vitezei lumi nii.	1675 – 1755. Saint Simon. 1675 – 1070. Ma thfy le Bour guig non: palatul arhiepis copilor din Prăjea. 1675 – 1710. Re construc ţia cate dralei Sfântul Paul din	1075 – 1077. Puternic atac frontal al indienilor Împotriv a Koii Anglii. ! 1

Newton formulează teoria luminii şi culorilor.	Londra de către Christopher Wren.	
	Coyscvox: Fecioara şi pruncul.	
Îl «uwenhoekcer? *» sperma-5". Moare ?? **» (1632 fiat? <—Vgr	Racine: Fedra.	

ISTORIE POLITICĂ

1678. Alianţă anglo-olandeză. Frontul protestant reconstituit împotriva Franţei

1679. Pacea de la Nijmegen (5 februa„E), de la Saint-Germain (2 iunie, 25 septembrie), de la L un d (26 septembrie). Pace generală. A-Pogeul hegemoniei franceze asupra Europei

1680. Politica „reuniunilor", înăsprirea politicii antijanseniste: Pomponne în dizgraţie

1681, 28 – 30 septembrie.

Franţa ocupă oraşul Strasbourg.

ECONOMIE

SOCIETATE

„Revolta hârtiei timvrale" în Anglia.

privind dreptuj „la regale" Titus Oates: no] Bill of Tfst. Anticatolicismul, se înăspreşte – în Anglia. Controversă Claude-Bossuet.

Suprimarea camerelor Edictului, sfârşitul protecţiilor judiciare acordate protestanţilor Ui Franţa.

Nevolta ţăranilor cehi

1 G80 – 1G83. Frederic \Vilhelm impune acciza nobililor din Hran-deburc.

Hotărâre privind marina comercială (Franţa).

Malebranche: Traité de la nature et de la grâce. Începutul „dragonadelor" (persecuţii organizate de Louvois cu ajutorul dragorilor, împotriva protestanţilor).

Adunarea clerului în Franţa. Ridicarea copiilor protestanţilor " I'Yauţa.

342

ARTE – LITERATURA

EUROPA ŞI RESTUL LUMII

pichard Simon: Istoria critică a Vechiului Testament.

Abatele Edme Mariotte (ll20? – 1684): De la vegetation des plantes.

Huygens: Tratatul magnetului.

La Fontaine: Fabule (VII-IX) Mme de La Fayette: Prinţesa de Cliues.

Purceii: Eneas.

În Franţa apar pe scenă primele dansatoare.

Este promulgată Hecopilaci în de Icyes de J'na ius.

Frontenac în Canada. Manciurienii ocupă Yun-njtn-ul.

1681 – 1687. Au-rang Zeh încearcă să supună Oekkau-ul India.

ISTORIE POLITIC Ă!	ECONO MIISOCIETATE Scoală de cu de U

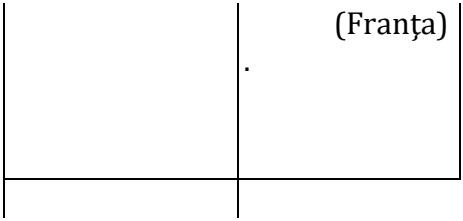

1683, 6 septembrie. Moare Colbert.

12 septembrie. Bătălia de la Kahlenberg. Începutul scăderii generale a pu Ieri i otomane.

1 GK4. Perioada de vârf a politicii ci (! agresiune generală a lui Ludovic al XIV-lea în Europa.

1685. Moartea lui care l al l MM. Urcarea pe tron a recelui catolic la-cob al II-lea în Anglia.

1636. Cucerirea oraşului Bude de către trupele imperiale.

Formarea ligii M la Augsburg împotriva Franţei.

Revoltă a bulgarillor împotriva turcilor.

RELIGÂK VIAŢĂ

SPIRITUALĂ

Execuţia lui AV.

I vakum, părintele rascolnicilor. 19 martie. Declaraţia celor Patru Articole, condamnată de papa la 11 aprilie.

!

1583 – 1757. R6 aiimur.

1683 – 1764. J.

— Ph. Ramcau.

Leibniz: Nooa Methodus… Meditaţii asupra cunoaşterii.

1684 – 1753. Berkeley.

16 octombrie. Edictul de la Fon lainebicau revoc»

edictul (lin Nan-ies.

1686 – 1680. J»-r-xn – LettraP” torales…

Devastarea; d

W cantol; colii înfiinţarea co de fete de „Saint-Cyr

Newton creează calculul fluxiunilor.

noiembrie.

Într-o scrisoare către nauld, declan-diferendul vii.

Penn: Descrierea generală a Pennsylvaniei.
M. A. Charpen-tier, maestru de muzică la colegiul Louis le Grand.
1684 – 1721. Wat-tenu. 1684 – 1G86. Colonada de la Versailles.
1685 – 1750. J.-S. Bacii. 1685 – 1759. G.-F. Haendel.
La Versailles este promulgat Code noir.
Înfiinţarea oraşului Chan-dernagor (India)

ISTOAUE	ECONOMIE	KKLIAIE V!\ T A
POLITICA	SOCIETĂŢI	I i J 7-V
10 î! 7. Turcii în debandadă: Ve neţienii cuceresc Corintul. 12 august. Trupele imperiale biruitoare în bătălia de la Mohac-s. Dieta de la Pressburg instaurează ereditatea Habs	1 G87 – 1602. Marele pod de piatră peste râul Moscova.	Mi oare pas Jean Clan (1019 – 50) Declaraţia dui gen (a a co b al H-i Problema lui de azil Roma. Deportare vieţilor ref

burgilor în Unga Îi: >.		
1 G88. Glorious fie volntion. 6 septembrie. Cu cerirea Belgradu lui.	1 G8S16SS». Tni Ijâirări în Bulgaria şi în Macedonia. 29 noiembrie. Cre area trupelor de miliţie în Frriiia.	Te nsiunea Lu dovica le- a şi înot XI- lea aii pu nctul ci 10 88 – 177 de nborg.
1689, ’22 februarie. Declaraţ ia Drep lurilor. ’20 iunie. Wiihelm al III-lea şi Maria n T – a. Războiul Ligii de Ia Augsburg. Palatinat ul este	Organiz area dei! nitivă a admi nistraţie i însărci nată cu recensî mântul marinari lor (inscription maritim e) în Franţa. Irlanda se revoltă.	Jur ieu: Le pir s de ia i es c/ave. To lerunce de ază fron gli eanisin fi! llt.

devastat. Petru cel Mare preia puterea în Husia.		
1 «!) 0. Iacob al II] ca pierde Irlanda.	Emigraţie, masivă a sârbilor că! re Ungaria.	
J «91	Avânt al activităţii la Manilia. Avân l aproape ge neral al conjunct turii marelui co merţ colonia!	

ÎS ewton: I'Iiilo-sophi te naltirulis principia matlicniatica. (Trinuy Collège, 8 mai 168C, apărută la Londra în 1087).

Locke: Scrisori despre tolerantă. Ch. Perrault: Parallf. le des anciens et des modernes.

Observa toni I de la Grecnwich. Domat: Ies Loia

LITERATURA Moare Lui] v.

1087 – 1690. Au-reng Zel> ia război împotriva Companiei Indiilor engleze.

1083 – 17M. Pope.

1088 – 1763. iMarivuux. La Bniycre: ies Ca-ract & rex.

3 CS9 – 1755. Montesquâcu.

Coi de al doilea guvern Frontenac în Canada.

Missa de Coupc-rin. Pierre Mign-ar (J, primii! pictor al regelui.

Înfiinţarea oraşului Calentta.

*

l

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – „. VIAŢĂ SPIRITUALA
1692, 29 mai – 13 iunie. Bătălia din portul La Hougue. Franţa pierde controlul mărilor.		1085 – 1715. În Portantă CRiză d conştiinţă eu. – 0 peana. Punerea în cauză, la „j 1 «1 mici elite re duse la număr a valorilor funda mental e ale civili zaţiei şi ale gândi. ni creştine. i”. acelaşi timp i>cres. tinarea” în pe 0. funzim

		e, la ţară. continuă, in special în Franţa.
16 «3	1693 – 1694. Criză catastrofală a economiei franceze.	Ludovic al XIV le-a retractează declaraţia Celor Patru Artirole.
168!	Ia fiinţă Banca Angliei.	
1685	18 ianuarie. Impozitul pe cap de om (capitation) În Franţa.	Moartea lui Louis Thomassin (1619 — 1695) membru al congregaţiei Oraloire. Conferinţa asupra „Quietisniuii – i”. la Issy.
1088	Mai. Panică şi	— J Toland: C.kMi

L.	nanciară în An glia.	anily no! tr. -şi nous. i
1697, 21 septem brie – 30 octombrie. Pacea de la Kyswiek.	Importa ntă an chetă economică în Franţa.	Malebr anclie: Trăite de VW 1” de Dieii. I j

VIAŢA VTELE CTU	AHTÎ. LJTICAR TURĂ	EUROPA ŞI RKSTLT L LUMII
	Stucatur i realiza te de Pieiro Zu calli! a mănăsti rea ordinului Teatinjlo r din Iliindien.	Kang-hi aciniâte creştinis mul în China.

1694 – 1777. Bernard ţie Jussieu.	IG94 – 1778. Vol-taire.	Punct, ele plecare al ciclului aurului în Brazilia.
1695 – 1097. P. Bayle: Diction naire…	Fischer von Ei lacii începe con strucţia palatu lui Schii;! brunii. 1695 – 1089. Pa latul Esterhazv la Viena.	j
„—”.	1690 – 1770. Ţie polo.	Moare Sor Juana Încs de la Cruy. (1050 – 1090).
Ştahl CIGfiO-J3*) formulea * fcorta flogis.	Feneion: Expo-sitinn des maxi mes des xitinis. 1097 – 1704. Ho carth.	1

	1097 – 1708. Ca na le tot.	

ISTORIE – … POLITICĂ	ECONOMIE „SOCIETATE	RELIGIA i VIAŢA SPIRITUALĂ.
1 «98. Activitate diplomatică în tensă în jurul succesiunii la tronul Spaniei.	1	
1699 j	1 3 septembrie, înfiinţarea Consiliului Comerţului în Franţa. Petru cel Mare prescrie costumul occidental.	31 martie. „Quietismul” este condamnat. O uşoară atenuare în favoarea protestanţilor în F’ranla.
— 1 – 1700, 2 octorni		Suprim

Prima stradă pa		area pa
I/de. Testamentul reaelui Spaniei, Carol al II – ca. 1 noiembrie. Mea re Carol al tâlea. 10 noiembrie. Lu	vată la Moscova.	triarha tului la Mosco va. Reforma calenda rului.
dovic al XIV-lea j acceptă prevederij le testamentului. Filip de Anjou rege în Spania.	j	
j 1701. Ludovic al XIV-lea adoptă n poziţie dură şi intransigentă. Se pro filează Războiul pentru Succesiune la tronul Spaniei.	Maşinile cu foc ale lui Savary. I I	Se înfiinţează Socicty for promoting Christian Know ledge. —
1702	Primul cotidian în Anglia: The	1702 – 1704. Revolta protestan.

	Daily Coarant.	i-lordinregiu’. Cevenn es (W sards). I

350

ALA – ŞTIINŢA

ARTE – LITERATURĂ

Malebranche: o nouă formulare a teoriei culorilor. llomunentus.

1693 – 1710. Robert de Cotte: capela castelului Versailles. 1G98 – 1782. A.-J. Gabriel şi Me-tastasio (Pietre Trapassi).

EUROPA ŞI RESTUL LUMI!

Creştinii persecutaţi în Cocliin-china (Vietnam). Serviciu regulat de caravane China şi Rusia.

1099 – 1779. Cnarj 1099 – 1705. În din India, maraţii în

Fénelon: T el e mă que plină ascensiune.

Academia de ştiinţe din Berlin.

1700 – 1782. Daniel Bernoulli.

Publicarea în Anglia a lucrărilor lui Corelii. Opera italiană în Spania. Arhitectul Domenico Tressini invitat în ilusia.

j 1700-IfcOO. În decursul unui secol populaţia Chinei aproape se triplează. 1700 – 1715. Al doilea apogeu r! comerţului din Manilia.

1702 – 170G. Prinsele cantate de Rumen u.

Înfiinţarea universităţii din Ya! e. Asinnto monopol asupra comerţului cu sclavi pentru compania l rance-vă din Guineea.

Flota spaniolă distrusă la Vise. Comunicaţiile între Spania şi A-merica practic întrerupte între 1702 şi 1713.

351

ISTOIUE POLITICĂ

1703. Revolta ienicerilor. Diversiunea lui Rákóczi în Slovac i a.

1705

ECONOMIE SOCIETATE

Întemeierea oraşului Sankt Petersburg. Tratatul ele la Mcthuen consfinţeşte dominaţia Angliei asupra Portugaliei. Crearea în Franţa a

monedei de cinci centime (denier).

RELIGIE – VIAŢĂ

SPIRITUALA

1705. Arhiducele la Barcelona.

1708. Schimbare în războiul succesiunii: încep e-şecurile franceze, Kamillies (23 mai) Pierderea Belgiei. Ocuparea Madridului.

1707. Unirea Scoţiei cu Anglia.

1708

r. Yement al Xâlea condamnă „riturile chineze" adoptate de catolicii din China.

Moartea lui Plii-lippe J. Sperier (1035 – 1705) laterali mistic. Cula Vineam Domini împotriva janseniştilor.

Vauban: În Clisme roijalc.

12 aprilie. Curs forţat al hârtieimonedă.

Răscoala lui Bulavin (Rusia).

narea lui

352

ÎSILECTU

AKTK – i EUROPA Ş [

LITKHATL P.A! RESTUL LOIil

Aoz ar

«„lle-i aman.

Newton: Optici. Lumina albă este o lumină compusă.

1703 – 1770. Bosi-cher.

1701 – 1708. Cnl-larid traduce în franceză O 3 Iie – fi Unu de \opt. 1704 – 17S8. Quentin de La Tour.

Moare Jacques Bernoulli (1654 – 1705). Mandeviile: la Faltle des alieil-les.

În Hall a.

1705 – 1724... lohn Vaii))! iigh: Jâlen-licini l'u/aceju'ntru Mitriboioiiyli.

Începui ol secolului al XVIII-lea. l'alana sculpta la a catedralei din Oaxaca (Mexic).

1707 – 1788. Buf-foii. Înfiinţarea la Londra a Societij of Antiquu-rics.

Ițeirnard: le Leyu-taire uniaersel.
Moare Aurang Zeb.
353

ISTORIE POLITICĂ	ECOXOM ÂK SOCIKTATK	— VIAŢA – „.
17»! 9	Criză catastrofală a economiei franceze.	
1710, Martie. Conferinţa de la Geertruidenberşs, Franţa în fundul prăpastiei. iO decembrie. Yil-laviciosa. IM lip al V-len stăpân al Spaniei.	14 octombrie. Impozitul denumit „dixieine” în rranţa.	Distrugerea mă n astirii Port-R0yal-des-Ckunps.
1711. Schimbare de direcţie în Anglia. Marlboroujân în dizgraţie. 8 Mai. Tratative preliminare la Londra.		Occasional Conformiţii Aci împotriva Dizidenţilor.
1712. Congresul de la Utrecitt. 27		

iulie. F” rîncezi i înviriaatori la		

Denain.

1713, 11 aprilie. Tratatele de pace de la Utrecht. „Pragmatica sancţiune” a lui Carol al VI-lea.

171 î, G martie. Tratatul de pace de la Rastadt. Moartea reginei Ana. George I, succesiunea protestantă în Anglia.

Parlamentul englez respinge tratatul de comerţ l ranco-englez.

S septembrie. Bula Unigenifiis. Moartea pastorului Pierre Juricu (1637 – 1713). 1713 – 1715. Antoine Court propovăduieşte în

Moare Gottfried Arnold (1666 – 1714), făuritor Redeşteptai” 1 – ţările lufniz 6

1711 – 1778. David Hume.

171.1 17 (i5. ciair Hault.

„W-1781. «eedhan».

Ib i „Biologic

353

ATÂTK – LITERATURĂ

Construirea primelor piane de către Cristofori la Florenţa. Lesage: Turcaret.

EUROPA ŞI RESTUL LUMII

Campania engleză a mărilor sudului.

I 71 i-1714. Steele şi Addison: The. Spectator. Vatteau: l’Embarquement pom-Cij-tlicre.

1712 – 1778. J.-J. Rousseau.

— 178! Di

Misionari expulzaţi din Ton Ici n.

1714 – 17S1. Souf-flot. 3714 – 17S5. Pi

171 J – 1 787. Glück.

*

ISTOIUE POLITICĂ

KCOXOMII: SOCIETATE

! VIAŢA J i mnr Ai.

1715, l septembrie. Moartea regelui Ludovic al XIV-lea.

1716

17 i7. Răsturnarea alianţelor. Tripla Alianţă (11 ianuarie) grupează într-o ligă a stătu (wo-ului Franţa şi puterile maritime.

Poly Kynodie: re-Moartea hij î; („acţie aristocratică în Franţa.

1. iei „Oratoirtr <ÎC-U) – 17K, >

(,.

j jurul Lamy, i – J'rual Corâp".

Începutul experienţei lui Lmv.

Roactie jansenişti i în Franţa. Rezistenţă şicne-i. ilă faţă de nu! a Unigenitus. Apelurile.

Casa de la Conicaj tacit în se nună! de la Sevilla la Cacliz.

171 ÎÎ, Septembrie. Sfârşi tui polysy-nodiei.

Regentul restabileşte legătura cu tradiţia domniei lui Ludovic al XIV-lea.

1719 Război franco-spaniol. Înfrângerea Spaniei.

Gravă instabili late monetară în Fran ta.

Banca lui Lmv, bancă de stal.

Primul recensământ în Ruşin. Febra afacerilor. Creştere speculativă şi dezordonată în Europa occidentală. Recoltă proastă: criza agricolă (1710 – 1720). Abolirea iobăgiei în Prusia.

356

Prima inoculare în Anglia: luptă împotriva variolei până la succesul lui Jenner la 14 mai 179G. 1717 – 1783. D'Alembert.

ARTK – LITERATURĂ

1. esafţe: Gil Jllas, Mănăstirea Alexandru Nevski, de Tessini, la Sa n ki Peters-Imrg.

EUROPA ŞI RESTUL LUMII

171 – 1 – 1716. Belvedere, partt a inferioară, Rezidenţa la Viena. 1710 – 1727. Effner termină palatul Nymfenburg (Bavaria).

Compania franceză a Occidentului.

1718 – 1721. Palazzo Madama la Teri no, t'e Ju-vara.

Palatul ducelui d'ivvreux Cactualul Élysée) de Molie t.

Danie! Defoe: liobinson Crusoe.

Înfiinţarea oraşului New-Or-leans.

Parlamentul englez interzice fabricarea indianului.

3 S7

1 f	ISTORIE POLITICĂ 17: 20. Filip al V le-a se supune: Quadrupla alianţă (2 (j ianuarie).	„— ECONOMIE.1? f – Lr? IK: jir ELECIL SOCIETĂŢI: t... A * – V LÎ – s. i5 nm-UAu ŞTIINŢA Gravă epidemie 1 de ciumă la liar-silia. Apogeul transporturilor de aur spre Lisabona. Criza e sistemului Law. Criză financiară simultană în 1 Franţa şi Anglia.
	1721. Apropiere franco-spajiiolă. 1722 J l (1; I I r U J li gf 111 172, î. Moartea lui) ui>ois şi a Re-eniului. J i	j – i „Listă de ranguri –,! Crearea Sfântultij (organizarea noi. Îi sinod (Moscova) îi mii cu slujbe j] >rima lojă franc – în Rusia. masonică în l; V: a-l la j f... \. Microscop bino-înfiinţarea Comel „ar (d a jildi. Janiei Ostenite, părintt. lui f landra occiden – Oierubin). Ăla). Înză din bumbac j i Normandia. i < nfiinlarea de bij, juri comerciale i i i Paris. („aşina cu foc a i Newcomen se neralizeaz. – în inele engloio. j
		I i, L—”89. D 1 ™liacli.
a li	1 d! 1 2 i, 10 ianuarie 1 An. U august. Abruj cure şi revenirea Fin putere a lui fi m şi J al V-lea. din 18 i prin!	t., Academia din: heta controloj BIMia OsiorvaJ” Sankt Peter” îi genera) al \ (prima edilii1, bur „intelor Dotlim! nfifi3 – 17 (7) – t I724 jso! inlarea Bursei j! 72 J l «» 3. J – «f nuel K.; Paris. Klopstock. ulie. Hotărâre 14 mai. ci] a – lud cerşetoria. j/npo! riva Pr<1; Mn iilor (1-Vn» 1-

35»

A H te LITEiâATURĂ

EUROPA ŞI RESTUL LUMII

Palatul episcopal din Würtz

Chinezii în Lhas-sa. Englezii pătrund în Honduras.

ÎNonlesquieu: Ies

În ires persane.

Rjmeau: Trăite \ de i liarmonie. J.-S. Bacii: Clavecinul bine temperat (primul volum).

Parlamenta! englez interzice comerţul între coloniile din A-mericii şi Canada: începe să se contureze viitorul Pact coloni-al

J.-S. Bach.

— Patimile după Ioan.

Perrnoser: Apotih o-te du prince

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	— RELÂGn-l VIAŢA SPIRITUALA
1725. Tensiune franco-spaniola. Căsătoria regelui Ludovic al XV-lea cu Maria Leizczyńska.	5 iunie. Impozitul „du cinquantieine”.	

1726. Fleury prim-ministru.	Stabilizare monetară efectuată de ducele de Bourbon în Franţa.	
1727		Moartea lui Frânta (1663 – 1737), adept, al pietis-inului german. Începiiuil man! – fe-îăr lo ” cor. viil sioniţl Hor Qin Mc dard: o formă mistică de jan senism.
172!! Mcare George I. George al II-lea rege al Angliei.	Incendiu ! ciin Copen lut ga.	
1729. Reconcilie re franco-spanio		

la Tratatul de la Sevilla (9 noiembrie)		

360
ARATĂ
1727 – 1781. Tur-got.
1728 – 1734: Fci-l°o: î> «/n, cn-Ce.
361
ABTK – LITKUATURĂ
EUROPA ŞI UKSTUL LUMII
1726 – 1729. Vol-taire în Anglia.

Alberto („hiirri-gticul conducător Ce lucrări la catedrala din Sa! a mânca. François Cuvil-lics <II) 9, r) – 1768) se stabileşte) a – München.

Swră: fiălătorii-le. mi fiufliper. V i va l di: Anotimpurile...1726 – ’1729. Kffntr decorează Irteiudenţa din jvliinclien. 172 (5 – 1738. Fra-ncnkirchl la Dre scla de B;! cur.

Î 728 – 1778. Opera din Bayrcuth tic Ciiuseppe şi Carlo Bibiena.
T.-S. Bacii: Patimile după Matei.
1729 – 1781. Les-sina.
Tulburări „m Para stua v.
sr;
Prima călătorie a lui Behring.
Zăcăminte de diamante „m Brazilia.

ISTORIE POLITICĂ	RTONO MItt SOCIKTA iK	VIAŢĂ SFIHITUAL.A
1730. Yv alpole la putere.	Vasta ancheta e cono.	1730 – 1710. (.] (... meni

	mică în Fran ţa… 1730 – 1735— A. vin t general al activi taţilor ţi al preţuril or în Franţa. 1730 – 1.745… Orry controlo r genera t ni nuanţelor. 1730 – 1740 şi phi nă la începutul secolulu i al XIX Ki. linul iiigriidirii terenuri lo. r (en closures) se accen tuează în Anglia. Transfor marea profund ă a şalelor	al X-k

	engleze: una din condiţiile preala labile ale dezvol tării generale şi continue.	
1731		
1732		Închid erea cimitirului Saint-Jledard.

VIAŢA
INTELECTUALA – ŞTIINŢA
AHT}.
KUOOPA ŞI HKSTUL
Manvaux: Jocul dragostei y i ui /". Umplură.
bel°>
A-Clairaut: Cer-şi, prea cur. dublă Pr! „de. geome.
«alltice.
Caven
32 – „17»!). Be-aiimarehais 1732—1806. Fra-j, on; în<l.
1732—1809.
Antonio

1734
1735
1736. Război u I austro-turc.
1737
1738
17 no ic în brio; ini-po/ituj „dii dixi-eme” În Franţa. Serviciu milimr obligatoriii în Prusia.
Abraham Darby: debuturi Urni de ale fontei cu cocs
9 aprilie. I>OU; –, exemplare semnate ale registrelor parohiale (Kran (.
muncitoreşti în Anglia de
Sud. „Suveica ’7, 1
Îl erire care reglementează covvoa – în regafă.
24 mai. Converti-rca lui Wt slev.
364
Du I’ay (1098 – 1739) descoperă cele două feluri de electricitate.
1733 – 1815. Fr.
Jlesmer.
„— … C (: °”) xrin.
„*2 – 17.l. >ce. t; e tic Ticpoio la – olleojje din Ber gaino.
— V Bacii: Ora-S”.1” 1 e! e Dacian.7J4 – 1739. Ama
Jieiiburria).
yalante… Jiivara «. i Atatfrid-ţi… l”» reconstrueiia Dalaiului trupe
ISTORIE
POLITICĂ
ECONOMI!} SOCIETATU
1739. Războiul anglo-spaniol. Asediul Belgradului de către turci. Tratatele de la Belgrad.
1710. Succesiunea Austriei este. deschisă.
Ruptură franco-engleză.
Frederic al II-lea invadează Sileziu.
Tulburări în Yorkshire.
VIAT/V

Punct de plecare al renaşterii nu, to diste.

1710 – 1760. „Şcolile pioase" la Polonia.

Moare Jean Cavalier (1681 – 1710), şeful „Camisarzilor".

1740 – 1758. Benedict al XIV-lea.

1711. Franţa se implică în războiul german. Războiul ruso-suedez.

1741 – 1712... U1— ti mă mare criză ciclică a economiei francew; cu mortalitate gfitiera la crescută.

1742. Căderea oraşului Praga.

Moartea lui Jean-Theppliile Desa-guliers (1083 – 1742), legătura protestantism liberal – franc-masoneric. Primă conferinţă generală tnetodistă.

17 i3. Moare Flcu-ry.

Alsacia este ameninţată.

Al doilea pact de familie.

1743 – 1757. Contele d'Argenson la Ministerul de Război.

şi

UIESTUL I. UIMU

17311 – 1740. Charles de Urosses: Lettres sur l'Italie.

La Granja (Spania)

Crearea vice-regatului Noii Granade. Înfiinţarea portului Karikal (India).

1740 – 178G. Epoca de aur a academiei din Berlin cu Maupertuis, Euler, La grange, Lambert.

1710 – 1741. Succesul amiralului Auson în oceanul Pacific.

1711 – 174:! Opera (Sin lierliii de KnoAK lsdoii. 1741 – 1828. nou-don.

Mahraţii ameninţă Pondichery şi Mă d ras. Atac englez asupra C. artaginii – (lin India.

Voltaire: Malioined...

Revoltă în I'eru (Santos Ata-hualpa).

Condamnarea definitivă a riturilor chineze. Bula Ex gno singulari. Du-picix în India.

f' Alembert: Tra-lat d „dinamică ele plecare

?! în «canicii raţionale

34?

ISTORIE POLITICA

KCOX O. MIK

S-OCIKTATK

1714.17 i-i – 1747. Marchizul el Ar-Scnson Ja Afacerile Externe.

17 – 15. Ameninţare înenbită asupra Angliei.

174G, 21 februarie. Cucerirea oraşului Bruxelles de către france zi. Eşecul i-a co biţilor.

Vastă anchetă c-cononiică a lui Or-ry în Franţa. Machanit d'Arnou-viile eon l rolo r general al Fijian [c-îor.

VIAŢA ŞI IHITUAR

1747, '28 octombrie. (Cucerirea oraşului Bergen-op-Zoom de către jfrance/i.

Înfiinţarea Şcolii iie mine la Paris de către J rudainc.

17 tă, '28 octombrie. Tratatul de la Aix-la-Chapcile

Generalizarea ini-jpoxitii lui „ties X'ingtieiiics" în Franţa.

y I.V7 T" I'îi 1 I L Al – ST/INŢĂ	ARTP: Lrilî RATURĂ	EUROPA ŞI Riis l UL LUMII
punct de plecare al jiărţii lui Cas sâni	1 – i galle: Mercur	
flectiha m: noi descope riri micro scopice.	Începere a con strucţiei palatu lui regal din An	Englezii ocupă Insula Cap-Bre ton.

Octombrie 1745 — Ianuarie 1740. Descoperirea bufeliei de Leyda Ce către, von Kleist şi Pieţei Van Musscheu Iroek.	vers.	
I Condillac: Essai sur (origine des connaissances nu maines.	1740 – 1750. Canale tot la Londra. J74G-1S$_2$S. tâoya.	Înfiinţarea a universităţii din Princeton.
1747 – 1818. Alonge. Primele cercetări ale lui Benjamin Franklin	17 (7 – 1755. Hop petiliaupt con struieşte castelul Sans-Soilci. Boiidier:	

(1706 – 1790).	Răpi rea Europei.	
Montes quieu: l'Esprit des Lois.	Descope rirea rui nelor oraşului Pompei.	j
B uffon (1707 J/S8); ia Theoric Urc nature lle de l* 'n>f pl 1826. I.a Oi (Ce	J.-S. Bacii: Aria fugii. 17 – 19 – 1832. Goc die.	Revoltă în \e ne7. acla. Nolicias secretos de Jorge Juan şi Antonio de Ulloa. Politica de cu ce rire a lui Du picix în India.

— VJ A...

— ISTOTUK K (POLITICA se	— Rl x) NOMIK v I (CIETATK SP	— VI „T/ LIGIEjMTi-l 11 i AŢĂ i \I.A'X IRITUALĂ ŞTIINVV — „.	j
1750.1750 – 1777. Se p Pombal ministru P al regelui João I J1 în Portugalia. J	adere masivă a 17 oductici de aur cei Brazilia. Pre	— 50 – 17GO. Apu. J: ui renaşterii	Rousseau: scoiirs sur leş trescilesarts.

	Pi area sta fetei de v ttre argintul din e.	otestante în ": stul C.oloniilor igle/. e din Anie-ca.		I
? i	lexic. 1	I		
I	npla lui Maciw			
I	Ilt împotriva pn1			
	ălegiaţilo r. Tnt			
	nirări înlranta.			
	1750 1755. Avmt	1		
	aciicral în Europa.	r		
	activităţi lor şi	— I		
	— E (urilor. i 750 – 1700. Car	I		
	vle Spedding	l		
	une la punct	h		
	sternul de aen			
	are în mine.]	l		
	750 – 1760. Pri			
	nde semne ale			
	cotiturii			

	maltliusiene în satele franceze.		
1751	— Edict care suspendă aplicarea impozitului „du vin gti feme” asupra clerului.	Jean-Albert Bon-geKIGST-1 ” ’1) lauri tor al pietismului german. Interzicerea auto-dafcurilor în	Vastă cercetare ştiinţifică: La Caille, Lalancle etc. 1751 – 1772. l’Encyclopédic.
— J’to l\aum t cancelar în Aus tria.	— „.	1 Portugalia. \ Afacerea „Wlef for ele conteste	Reoumui ”. la I) i-jesiion des oi se<m.r. 1752 – 1833. Le-Seudre. Primă 1 condamnare a 1 Enciclopedici.
			I

ISTOKIF. POLITICĂ	ECONOM IK SOCIETĂŢI	RELIGII; – VIAŢA VIAŢĂ INTELECTU SPIH. TUA „A A	AR LITKRAT
1753. Puternic protest, al parlamentului („grande Reniontrance”). Kxil al parlamentului francez.		A. de Ligori: Théologie nnuc.	Po Potsdani Berlin ş UH-ul Academie Viena de Jea olas Ja-do
175 i	Privilegi aţii învingători împotriva tentativei de reformă profundă a lui Machault. Machault părăseşte Controlul Finanţelor pentru departamentul Marinei.	Maupertuis: Essai sur la formation des corps oryani-ses, prima afirmare filosofică a unui transformism integral. Condillac: / raite sur les sensations.	Ch Cochin Bellicard: Observati sur antiqmte vil/e d’JIercula În Biblioteca gotică di wberry (k-John C

J 755	Reconstr ucţia o-ra. şului Lisabona. 1755 – 1760/1775 – 1780. Explozia demografică din secolul al XVIII-lea.	Euler: Institutiones calculi differentialis.	Pri quartet coardo Hajxin. budovic XV-lea (Concor-l Ange-ac Gabriel.
1756. Răsturnarea alianţelor. Războiul de Şapte Ani.	Un nou impozit „vingtième” în Franţa.	Sfârşitul disputei Traducerea lu’ „biielelor ţie cuierării Principia fesiune”. de Newton de către marchiza du Chite! el. v «Uaire: Essai sttr les mociirs.	75 1791. W. art.
1757. Atentatul	1750 17 fiO” ă77 n		
lui Damiens. Dizgraţia miniştrilor reformatori d’Argenson şi Machault.	— 1780. Condiţiile prealabile ale „demarajului” economici engleze sunt realizate progresiv. r		— 1770. Op Versailles Gabriel.
1758		1758 – 170 J.» – rf a tot: Letirc a inenlal VIH-Ifa’ Alei>thert.	

CUPRINS

CAPITOLUL IX: SECTORUL SECUNDAR:. 6
— Sectorul industrial… 8
— Industria textilă… 14
— Metalurgia… 17

— Către marea mutaţie… 20
— Producţia de indiană… – 25
— Negoţul… – 27
CAPITOLUL X: SOCIETATEA. HANGUPJ ŞI
CLASE SOCIALE… 31
— Principii de clasificare… 32
— Domeniul senioral.). – 40
— Condiţia ţăranilor… 49
— Burghezie şi mobilitate socială… 5 ia
CAPITOLUL XI: CONJUNCTURA… 69
— O primă schiţă de conjunctură mondială 69.
— Legea dinamicii vechi. Moneda…72
28. Extremul Orient în comerţul Maniuei 72
29. America în comerţul complexului Sevilla-Cadiz… 73
30. Marii indici de activitate comercială. 75
31. Principalele exporturi din America spre Europa… 7 o
32. Mercurialele din 1 ari. g şi din Keaiivais 80
33. Indici de preţuri din nard, îi de preţuri mediteraneene… 8 (5
34. Indici de preţuri în Olanda…
— Disparităţile regionale…
III. AVENTURA SPIRITULUI 93
Marile etape cronologice… – 94

CAPITOLUL XII: MAREA REVOLUŢIE (1620
16, iO-1680 – 1690) (1620 – 1630 – 1C80 – 1690). 95
— Miracolul anilor 1620… 98
— Contextul exogen… 99
— Multiplicatorii simţurilor… 109
35. Instrumente astronomice…
— A observa şi a măsura… 120
— Elemente endogene… 124
— Noul instrument matematic… 124
— De la universul închis la universul infinit
CAPITOLUL XIII: P. AROC SAU CLASIC, BAROC ŞI CLASIC… 145
— Tensiunea tragica…

— Arta Contrareformei…
— Cotitura clasică…
— Zonele europene baroc: … 160
CAPITOLUL XIV: REVOLUŢIA RELIGIOASĂ 169
— Pentru n problematica în istoria religioasă 169 – Istoria unică a Bisericii…175
— Europa protestantă… 18: >
— Predestinare şi reprobare pozitivă… 186
— Antitrinitarianismul… 194
— Minorităţile evreieşti… 198
— Ifi. lit – iiyiik în Europa în jurul lui 1620 199
— Europa catolică… 201
37. I'cliriiut în Europa în jurul lui 1760 202
— Lumea creştină orientala… 227
CAPITOLUL XV: CRIZA PE CONŞTIINŢA.
PRELUDIUL EPOCII LUMINILOR… 240
— Criza de conştiinţă… 242
— Revocarea Edictului din Nantes şi progresele indiferenţei faţa de religie
— Noul raţionalism…
— Miturile ele substituire: natură şi fericire
— Redeşteptare şi muzici…
— Concluzie…
TABELE CRONOLOGICE…